

1141759

M A G Y A R K Ö N Y V - S Z E M L E

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

109. évfolyam

1993

3

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

109. ÉVFOLYAM 1993/2. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Studium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és a Századvég Kiadó könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1993-tól egy évre 540 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H–1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

MADAS EDIT

Egy 12. századi prédikációgyűjtemény töredékei magyarországi könyvtárakban

Radulphus Cantuariensis, Ivo Carnotensis, Gaufridus Babion sermói

*Colligite quae superaverunt
fragmenta (Jo. 6,12)*

Szent Gellért nagyobb legendájának 14. századi átdolgozója a szent püspök négy nagyszerű prédikációjáról emlékezik meg, gondosan idézve a themákat, a bevezető bibliai citátumokat, amelyekre e beszédek épültek.¹ A pontos — ismerős — részletek a kortársak számára hitelesebbé, megfoghatóbbá tették a szent egykori működését, s csak a kései utókor fedezi fel bennük a leleplező momentumot: kitalálmány az egész, hisz Gellért korában még nem így prédikáltak.² Bár az anakronizmus nyilvánvaló, a szerző mégsem tévedett olyan nagyot, mint első látásra hinnénk. A 11. század közepétől ugyanis francia földön megjelennek az első tematikus sermők, még ha jelentősen különböznek is a műfajnak az egyetemi prédikációs gyakorlatban kiforrott klasszikus változataitól.

A Biblia egyes könyveit rövid szakaszonként folyamatosan magyarázó sermo-ciklusok hagyománya visszanyúlik a patrisztikus korra. Az e ciklusokból kiemelt, a szövegkörnyezettől függetlenül, rövid bibliai textussal kezdődő sermők előképül szolgáltak az új sermo-formához. A napi evangéliumi perikópa magyarázata mellett a 11. század végétől püspökök, apátok, de elsősorban a székesegyházi iskolák iskolamesterei (scholastici) egyre gyakrabban választanak ki önállóan prédikációjuk „témájául” egy-egy rövid bibliai vagy liturgikus textust. A korábbi századok prédikációs hagyományát egyébként még jórészt követő, de a kor szellemi felpeszsdülésének hatását is tükröző rövid, átmeneti, de jelentős korszaka következik az európai prédikáció történetének, mely a 12. század végével le is zárul.

A friss prédikációs anyag — egyelőre még nem maga a gyakorlat — szerzetesek közvetítésével vagy püspöki megrendelésre rövid idő alatt szétszórózt Franciaországból. Magyarországi megjelenését ma csak egy négylapnyi kódex-töredék tanúsítja.

¹ SRH II, 487, 488, 494–495.

² Legutóbb TARNAI Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984. 21.

A középkori magyarországi kódexállománynak — mint köztudott — csak jelentéktelen hányada maradt fenn. A kézzelfogható források hiánya késztette Mezey Lászlót 1974-ben a hazai kódextöredékek feltárásának megszervezésére.³ A 16–17. században olcsó könyvkötőanyagként felhasznált kódexlapok — amennyiben az egykori kódex magyarországi keletkezése vagy használata igazolható — tényszerűen bizonyítják egy-egy mű vagy műfaj, stílus vagy szellemi áramlat hazai jelenlétét. A fragmentum-kutatás eddig 22 homiliarium- és sermonarium-töredéket tárt fel.⁴ Ezek közé tartozik a most bemutatásra kerülő töredékegyüttes, amit számunkra fontossá az egykori kódex feltételezhető hazai használata tesz, de ami ezután bizonyára az európai szövegahagyománynak is számontartott darabja lesz.

Az egymást követő két duplafólióból álló kódextöredék első felére az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban bukkantunk,⁵ második bifóliuma a győri Egyházmegyei Könyvtárból került elő.⁶

Hol és mikor lett a sermonariumból „kódextöredék”?

Mindenekelőtt arról kell meggyőződnünk, hogy méltán foglalkozunk e töredékcsoporttal a magyarországi prédikáció-irodalom keretében. Az egykori kódex története egy könyvkötőműhelyben ért véget. Vizsgálódásainkat e műhely betárolásával — mintegy a történet végén — kell elkezdenünk. A kódextöredék-kutatásnak a proveniencia kérdés az egyik legvitatottabb, de a mi szempontunkból különösen lényeges pontja. A hajdani kódex keletkezési helyére a töredék tartalma mellett írásának típusa, jellege, az illumináció vagy a hangjegyírás utalhat. Idegenben készült kódexek — ezek közé tartozik töredékünk is — középkori magyarországi használatára viszont csak nagy körültekintéssel mérlegelt külső érvekből következtethetünk. A kötés helyéről, arról a műhelyről, ahol a kódexet kötőanyagként felhasználták, a könyv mellett, amely a töredéket

³ MEZEY László: *Fragmenta codicum. Egy új forrásterület feltárása* (1974. január – 1975. július). MTA I. Oszt. Közl. 30. (1978) 65–90.

⁴ a) *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. Rec. L. MEZEY. Bp. 1983. Nr. 3, 6, 19, 30, 32, 36, 39, 48.

b) *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Seminarii Cleri Hungariae Centralis*. Rec. L. MEZEY. Bp. 1988. Nr. 2, 3, 19, 20, 21, 23, 26. (A 2. sz. töredékről l. VESZPRÉMY László: *Egy XII. századi sermonarium-töredék (Sermones de psalmo XLIX Augustini et Caesarii Arelatensis)* = MKSZ 1986. 53–60.)

c) *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom*. Hrsg. A. VIZKELETY. Bp. 1993. Nr. 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35. (A feltehetőleg magyarországi használatú töredékek jelzetét emeltük ki.)

⁵ Nr. 29.

⁶ A győri kötet még nem készült el, így a töredék egyelőre az őrzőkönyv jelzete alapján azonosítható: VI. 12. 50.

kötéstábláján megőrizte, a kötés maga (bordák, oromszegély)⁷ és a pergamenkötést feszessé tevő tömítőanyag áruhat el közelebbit.

A belső bifólium az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a Bibliotheca, egy 1608-ban Ingolstadtban nyomtatott könyvének borítója volt.⁸ A Jacobus Gretser jezsuita teológus opusculumait tartalmazó könyv az előzéklapon olvasható possessor-bejegyzés szerint 1631. május elsején Valeriáni Ede gömöri főesperes, esztergomi kanonok birtokába került Nagyszombatban.⁹ Egy másik — Valeriánit megelőző — tulajdonos, Philip Melzer neve a hátsó szennylapon olvasható. A lefejtett kódextörédékek alól Johannes Bertachinus *Repertorium utriusque iuris* című műve 1483-as nürnbergi kiadásának egy lapja került elő.¹⁰ Az, hogy a kötet bekötve került-e Ingolstadtból Nagyszombatba vagy Nagyszombatban kötötték-e töredékünkbe, a fentiek alapján nem dönthető el. Kollányi az esztergomi kanonokok sorában rövid curriculum vitae-t ad a szakolcai születésű Valeriániról, aki Brünben, Prágában és Grazban tanult, 1614-ben nevezték ki esztergomi kanonoknak, Nagyszombatban szlovák hitszónok volt, majd a környéken plébánoskodott. A könyv tulajdonosi bejegyzése alapján 1631-ben már újra Nagyszombatban élt, ahol Kollányi szerint 1633-ban trombitásokkal és zenészekkel duhajkodva olyan botrányt okozott, hogy hónapokra megfosztották jövedelmeitől. 1639-ben halt meg Nagyszombatban.¹¹ Az 1611-es nagyszombati zsinat kötelezte a püspököket és a kanonokokat, hogy könyveiket arra az egyházra hagyják, amelyben székelnek.¹² E szerint Valeriáni könyveinek a török hódoltság elől Nagyszombatba menekült esztergomi káptalanra kellett maradniuk. A Szelepcsényi György prímás által 1674-ben Nagyszombatban elkészítettett könyvtári szakkatalógusban¹³ G.1.8. jelzet alatt valóban szerepel a nevezett könyv. (Ezt a jelzetet ráírták könyv gerincére is, azaz töredékünknek a könyv gerincére eső részére.) Az érseki káptalani könyvtárat 1853-ban szállították át Nagyszombatból Esztergomba, majd 1855-ben a Bibliothecában egyesítve a Pozsonyból már 1821-ben áthozott érseki könyvtárral, létrejött a mai Főszékesegyházi Könyvtár.¹⁴ Kódextörédékekünk őrzőkönyve ekkor került mai őrzési helyére.

⁷ MADAS Edit: *Adalékok a Központi Szeminárium Pozsonyból származó kódextörédékeinek provenienciájához* = *Ars Hungarica* 17. (1989) 47–50.

⁸ Jacobus GRETSER: *Adversus haereticos*. Ingolstadii, 1608. Jelzete: 17682.

⁹ „Valerianus Edmundus Archidiaconus Gömöriensis, Metropolitanae Ecclesiae Strigoniensis canonicus, 1. Maij, Tyrnaviae 1631.”

¹⁰ A nyomtatványt ERDŐ Péter azonosította.

¹¹ KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonok 1100–1900*. Esztergom, 1900. 216–217.

¹² PÉTERFFY, Carolus: *Sacra concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae celebrata. Pars II*. Posonii, 1742. 207. Legutóbb KÖRMENDY Kinga idézte: *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a ferences rendház és a Babits Mihály Városi Könyvtár állományának áttekintése* = *MKSz* 1991. 28.

¹³ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár MS I. 290. 11v.

¹⁴ KÖRMENDY Kinga: *I. m.* 25–38.

Az esztergomi anyag tudományos feldolgozásával egy időben került sor a győri Egyházmegyei Könyvtárban a kódextöredékekbe kötött könyvek kiválogatására, a fragmentumok lefejtésére és konzerválására. A győri töredékek között első látásra is több olyan darab akadt, melyek egy-egy esztergomi töredék párjának bizonyultak. Ezek közé tartozik sermonariumunk második bifóliuma is. A kísérőanyag, vagyis a kötéstáblából a pergamen alól előkerült papír-tömítés két nyomtatvány 18 db fél lapnyi töredéke. Ezek közül 17 db Cicero *De officiis* és *Paradoxa stoicorum* című műveinek egy északolasz nyomdában 1495–1510 között készült kommentált kiadásából való, egy fél lap pedig Cicero *Epistolarum familiarium libri XVI* 1508-as velencei kiadásából származik.¹⁵ A győri töredék őrzőkönyvének sorsa kevésbé követhető az esztergomiénál. Sigismund Ernhofer 1589-ben Grazban megjelent kötete¹⁶ nem tartalmaz tulajdonosi bejegyzést. Az egykori szemináriumi, ma Egyházmegyei Könyvtár több nagy 18. század végi, 19. századi könyvgyűjtő adományából keletkezett. Ebbe a gyűjteménybe olvadt bele, mint legértékesebb rész, 1872-ben a győri püspökök és kanonokok gyűjteményeit tartalmazó Székesegyházi Könyvtár.¹⁷ A győri könyvanyag tehát rendkívül vegyes provenienciájú. A grazi nyomtatványból nem derül ki, hogy honnan és mikor került a könyvtár állományába. A róla lefejtett töredéket önmagában — az esztergomihoz hasonlóan — a bizonytalan használatú fragmentumok közé soroltuk volna. A két töredék együttes felbukkanása viszont egyértelmű bizonyíték a magyarországi (közelebről talán nagyszombati) kötés mellett. Teljesen valószínűtlen ugyanis, hogy két — különböző országokban nyomtatott — könyvet két különböző tulajdonos egy műhelyben köttet be, aztán a könyvek egymástól függetlenül Magyarországra kerülnek. Az olaszországi kísérőanyaggal még nagyobb lett a nyomtatási helyek szórtsága (Ingolstadt, Nürnberg, Graz, Velence). Valeriáni vehette volna ugyan tanulmányai során Grazban a könyvét, de bejegyzése szerint Nagyszombatban jutott hozzá. A másik könyv pedig sem az övé, sem pedig az említett Philip Melzeré nem volt. A távoli nyomtatási helyek és a vegyes tömítőanyag amellett szólnak, hogy a könyveket itthon kötötték be egy már tartalmilag elavult, esetleg darabokra hullott kódex lapjaiba. Mivel az egyik könyv biztosan, a másik feltételezhetően Nagyszombatból került mai őrzési helyére,¹⁸ joggal gyanakodhatunk egy nagyszombati műhelyre. Felső-Magyarország a török időkben az ország belsejéből menekített kultúrjavak gyűjtőhelye volt. A helybeli állományokat is sokkal kisebb veszteségek érték, mint az ország belsejének könyv-

¹⁵ A kiadások azonosítását FÜLEP Katalinnak köszönöm.

¹⁶ Sigismund ERNHOFER: *Dank und Abdank welchen Jacob Heerbrandt durch dreierley Schreyben...* Graez, 1589. Jelzete: VI. 12. 50.

¹⁷ BEDY Vince: *A győregyházmegyei papnevelés története*. Győr, 1937. 255. — VÁSÁRHELYI Judit: *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai* = MKsz 1980. 117.

¹⁸ Az esztergomi és a győri könyvállomány egy részének közös eredete sok adattal bizonyítható. Ezek közé tartoznak az azonos kódextöredékekbe kötött őrzőkönyvek is.

tárait. Nincs okunk kételkedni abban, hogy a 16–17. században a felvidéki könyvkötők kéznél levő, hazai anyagból dolgoztak.

Az eddigiek során az egykori kódex másodlagos felhasználásának helyét igyekeztünk meghatározni, feltételezve, hogy az nem esett túlságosan messze a kódex korábbi, tényleges használatának helyétől. Arra a kérdésre, hogy a kódex az ország melyik sarkából kerülhetett Felső-Magyarországra, s hogy egyáltalán mikor került az országba, a töredék tartalmi elemzése után még visszatérünk.

Datálás és lokalizálás az íráskép alapján

A kódexlapok csonka írástükre 200 × 152 mm terjedelmű, két kolumnás, 28 soros. A lapok felső szélén cca 25 mm, illetve négy sor le van vágva. Egy viszonylag nagy alakú kódexszel van tehát dolgunk.

Az írás igényes 12. századi minuscula, a gotizálódás legkisebb jele nélkül. Ductusa egyenletes, a betűtagok illesztése gondos, az íráskép könnyed, hajlékony. A század 50-es, 60-as éveire datálható. Emellett szól az *ae*-t helyettesítő *e caudata* (ę) jelenléte, mely a század végére jobbra teljesen eltűnik. Az egymás melletti két *i*-n két vessző jelenik meg a 11. századtól, hogy az *u*-tól megkülönböztethető legyen. A 12. század második felében az egyedülálló *i*-re is átkerül a vessző vagy a pont. Töredékünkön csak a dupla *i*-n tűnik föl. Jellemző még az *et*, *st*, *NT* ligatura, az *est* és *et* sigla, szó végen időnként kerek *s*, és helyenként hosszú-ferde szárú unciális *d*. A 10–12. századi postkaroling minuscula elég egységes képet mutat, lokalizálása nem könnyű feladat.¹⁹ Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy töredékünk írása nem a jellegzetes délnémet „schrägoval” stílusú, aminek magyarországi recepciójára Veszprémy László mutatott rá a közelmúltban.²⁰

A győri töredék felbukkanása nemcsak a kódex magyarországi használatának bizonyíthatósága szempontjából volt szerencsés. Minthogy a két lefejtett dupla fólió egymást követi, egyes csonka sermők kiegészültek, a megduplázódott terjedelem pedig lehetőséget adott a kódex jellegének pontosabb meghatározására.

¹⁹ AUTENRIETH, J.: *Probleme der Lokalisierung und Datierung spätkarolingischer Schriften (10. und 11. Jh.)* = *Codicologica 4. Essais méthodologiques*. Leiden, 1978. 67–74.

²⁰ Hajnal István és az Árpád-kori magyar írásfejlődés. A Hajnal István születésének 100. évfordulója alkalmából megrendezett konferencián elhangzott előadás (Velem, 1992. szept. 11.).

A fennmaradt sermókról és szerzőikről

1. Az első sermo csonka. A Mária mennybevitelének ünnepére szánt prédikáció Canterbury Anselm (1033/34–1109) neve alatt van kiadva a Migne-féle *Patrologiában*.²¹ A normandiai bec-i bencés apáti méltóságból a canterbury érseki székre emelt Anselm a korai skolasztika egyik kiváló képviselője volt. A Wilmart 1924-ben egy máig mérvadó tanulmányt szentelt a Canterbury Anselmnek tulajdonított homiliáknak, melyben egyes darabok esetében csak Anselm szerzőségét cáfolta meg, máskor a valódi szerzőt is sikerült azonosítania.²² A leghosszabb fejezetet a töredékünkön is szereplő sermónak szentelték.²³ A mű már a 12. század második negyedében Anselm neve alatt tűnik fel Paulus Diaconus (720–799 k.) homiliáriumának egyes változataiban,²⁴ majd — feltehetően ezek közvetítésével — bekerül Anselm opusculumainak 1491-es első kiadásába. Wilmart megállapítja, hogy bár az *Intravit Iesus in quoddam castellum. Quid ad gloriosam Virginem* kezdetű homilia stílusa, okfejtése is eltér Anselm műveinek stílusától, a prólógus zárja ki végleg Anselm szerzőségét.²⁵ Ebben ugyanis a szerző elmondja — e rész hiányzik töredékünkéről —, hogy a fenti témáról már többször beszélt szerzetestársai előtt népnyelven a konventben, de most két (megnevezett és azonosítható) apát társa biztatására megpróbálja latinul írásba foglalni. Anselm 54 éves volt ekkortájt (1088 k.), az ország határain kívül is ismert, híres teológus. Ő biztosan nem szorult egy latin nyelvű prédikáció megírásához sok biztatásra. Ezzel szemben Wilmart rámutat arra, hogy két korai canterburyi kéziratcatalógus is Radulf érseknek tulajdonít egy, a fentivel azonosítható beszédet.²⁶ Radulf séez-i bencés szerzetes, majd (1088 után) apát volt, 1100 körül Normandiából Angliába menekült, ahol 1114-ben Anselm utódaként elnyerte a canterbury érseki széket. 1122-ben halt meg. Az assumptiós beszéd latin redakcióját mindenestre még Séez-ben készíthette el, egy másolatot viszont feltehetően Angliába is magával vitt. Az, hogy a sermo fennmaradt, bizonyára a későbbi névcserének, illetve Anselm tekintélyének volt köszönhető.

2. A második beszéd rubrikája *Sermo de adventu*. A thema, a citátum, melyre a beszéd épül, itt nem bibliai idézet, hanem egy adventi antifóna. Maga a beszéd — más themával — ki van adva a *Patrologia Latina* 175. kötetében, Wernerus de Sancto Blasio *Deflorationes patrum* című beszédgyűjteménye ke-

²¹ PL 158, 644–649.

²² André WILMART (OSB): *Les homélie attribuées à s. Anselme* = Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age 2. (1927) 5–29.

²³ *I. m.* 16–29.

²⁴ A tradíció egészen a *Patrologia Latina*ig vezet: Paulus Diaconus, Hom. II. 48. PL 95, 1506–1508.

²⁵ *I. m.* 20.

²⁶ *I. m.* 21–23.

retében, a Pünkösöd utáni 23. vasárnapra szánva.²⁷ A kiadott sermónak töredékünkön csak az első negyede szerepel rövid, de kerek beszédként.²⁸

Ki ez a Wernerus, akinek eddig a sermo fennmaradását köszönhattük? P. Glorieux 1951-ben alapos tanulmányt írt róla,²⁹ de ennek eredményeit Schneyer sem *Repertorium*ában,³⁰ sem a *Lexikon für Theologie und Kirche* új kiadásában³¹ nem kamatoztatta. Wernerusunkat Werner von Ellerbachhal azonosítja, aki a korábbi szakirodalom szerint 1045 és 1068 között volt a Feketeerdőben alapított bencés kolostor apátja.³² A *Repertorium* szerint 1102-től volt apát és 1126-ban halt meg. Mivel azonban a beszédgyűjtemény egyik alapvető forrása Zacharias Chrysopolitanus *In unum ex quatuor* című, 1145 és 1150 között összeállított evangélium-kommentárja, és excerptumokat tartalmaz saját műveiből, valamint Gaufredus Babion 1130 körül elkészült sermonariumából, a szerző csak az a Werner II. von Küssenberg lehet, aki 1170-től 1174-ig volt a Szent Balázs kolostor apátja.³³ Az 1150 és 1174 közé datálható *Deflorationes patrum* nagyon tudatosan szerkesztett kompiláció. Prédikációs segédkönyv, mely az év minden nagyobb ünnepére és vasárnapjára ad egy-egy rövid perikópa-magyarázatot és ezekhez kapcsolódóan egy-egy hosszabb sermót. Wernerus maga önállóan csak összekötőszöveget írt, műve összeállításakor elsősorban az egyházatyákból merített, de szívesen fordult az említett kortársakhoz is. Glorieux idézett tanulmányában nagy gonddal, sermóról sermóra azonosította a forrásokat, és csak néhány kisebb részletre nem talált fedezetet. Egyetlen teljes beszéd szerzője maradt ismeretlen, s ez a mi sermónké.³⁴ Arra ugyanakkor nem gondolunk, hogy töredékünk rövidre zárt sermójának forrása Wernerus gyűjteménye lett volna; egyrészt, mert a fragmentum korábbi Wernerus összeállításánál, másrészt mert jellegében teljesen eltér attól. Viszont a gyűjtemény, melynek az egyházatyák mellett kizárólagos forrása a kortárs és a néhány évtizeddel korábbi francia teológiai és prédikáció-irodalom, mégis segít

²⁷ PL 175, 1213–1218. — Wernerus a beszéd elején megadott nagybőjti perikópa expozícióját mellőzi, és mint a bevezető sorokból kitűnik, maga választ egy tartalma szerint az alkalomra megfelelőnek ítélt sermót. „Cum sublevasset oculos Iesus et vidisset quia multitudo maxima venit ad eum (Io 6,5). — Quia haec lectio evangelica secundum ecclesiasticum ordinem debet in medio Quadragesimae recitari, libet nunc in praesentiarum perspersedere eius expositioni, et alia huic dominicae, quae intitulatur quinta ante Natale Domini, congruentia ad profectum audientium seu legentium exarare.”

²⁸ Ez a sermo további részétől stílusában is teljesen elüt, aminek csak az lehet a magyarázata, hogy Wernerus két különböző sermót kapcsolt itt össze.

²⁹ P. GLORIEUX: *Les Deflorationes de Werner de Saint-Blaise*. = Mélanges J. de Ghellinck. T. II. Moyen âge. Gembloux, 1951. 699–721. (Museum Lessianum. Sect. Hist. 14.)

³⁰ *Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters*. 5, Münster/Westfalen, 1974. 714.

³¹ Bd. 8, Freiburg in Br., 1963. A *Predigten im Mittelalter* címszóban, melyet ugyancsak Schneyer írt.

³² GLORIEUX: *i. m.* 714.

³³ GLORIEUX: *i. m.* 714–715.

³⁴ *i. m.* 713.

a tájékozódásban. Ez az anonym sermo is francia eredetű, igen közeli párhuzamára leltem Chartres-i Ivo adventi beszédében.³⁵ Róla még lesz szó, mert töredékünk egy másik sermójának ő a szerzője.

Wernerus idézett megoldásával szemben a töredékünkön themaként szereplő adventi antifónához³⁶ nagyon jól illik a Krisztus kétszeri (könyörületes megváltóként és könyörtelen bíróként való) eljövételét tíz ellentétpárban szembeállító, rímekkel és szójátékokkal gazdagon megtűzdelt frappáns beszéd. Mondandóját tekintve a félelmetesre festett Bíró méltó fogadására sarkall. Ennek első lépcsőfoka a bűnbánat.

3. Erre vonatkozik a beszédet követő *Exhortatio*, jól jellemezve a szerkesztés tudatosságát. A rettegett bíró a bűnbánatra való buzdításban caelestis medicus-szá szelődül. A szöveg nincs kiadva, de 12. századi kéziratokból ismert.

A párizsi Institut de Recherche et d'Histoire des Textes cédula-katalógusában a kiadatlan sermók incipitjei mellett szerepelnek a feldolgozott kódexek jelzetei. Anonym sermóinkhoz ezek között kerestem szövegpárhuzamot, amikor kitért, hogy van egy olyan olműtzi kódex, amivel töredékünk több ponton érintkezik.³⁷ Ez a kódex a 12. század közepéről származó ún. *Zdík-féle homiliárium*.³⁸ Nevét Jindrich Zdík olműtzi püspökről (1126–1150), a feltételezett szerzőről kapta. Jan Bistrický 1960–61-ben — a lehetőségekhez mérten — azonosította a sermók valódi szerzőit, és ezzel megfosztotta a Zdíket e neki tulajdonított dicsőségtől, a cseh irodalmat pedig legkorábbi sermonariumától.³⁹

A 91 sermót és ezek élén egy tartalomjegyzéket magában foglaló kódex egy kéz írása. Miroslav Flodr az olműtzi scriptoriumról írt könyvében a kódexet egyértelműen e műhely termékének tekinti.⁴⁰ A kéziratot azonos mintapéldány alapján korrigáló négy kezdet is négy különböző olműtzi scriptorral azonosítja. Zdík ugyan a homiliáriumnak nem volt szerzője, de mint nagy formátumú diplomata és kitűnő egyházszerző, ő hozta létre a híres olműtzi scriptoriumot, melynek virágkora is (30-as, 40-es évek) szorosan az ő működéséhez kötődött. Szerteágazó nemzetközi kapcsolataival könnyen jutott távoli mintapéldányokhoz, közöttük feltehetőleg e homiliárium egészen friss eredetijéhez is, melyet rögtön lemásoltatott. A homiliárium azonosított szerzői ugyanazok, mint töredékünk sermóinak szerzői: Gaufridus Babion, Chartres-i Ivo és Radulphus

³⁵ PL 162, 567–568.

³⁶ Ecce veniet Dominus princeps regum terre, beati sunt qui parati sunt occurrere illi.

³⁷ E helyen is megköszönöm Mme Marie d'HARCOURT-nak, az intézet munkatársának főleg az incipit nélküli, csonka sermók azonosításában nyújtott szíves segítségét.

³⁸ Olműtzi Állami Levéltár C0 24.

³⁹ Jan BISTRICKÝ: *K tak zvanému Zdíkovu Homiliári = Listy Filologické* 1960. 106–115; 1611, 66–84. Az első rész a homiliáriumra vonatkozó tanulmány, a második a kódex tételes tartalmi leírása. — A cseh nyelvű szakirodalom fordításában SZABÓ Lilla nyújt mindíg önzetlen segítségét.

⁴⁰ Miroslav FLODR: *Skriptorium Olomoucké, k počátkům písařské tvorby v českých zemích*. Brno, 1960. 87–89. A kódexet a nyolcas számmal jelzett scriptor másolta.

Cantuariensis. Tíz sermo anonym, de más kéziratokból ugyancsak ismert. A kódex felépítése nagyjából követi az egyházi év ünneprendjét (a de tempore, és a de sanctis rész nem válik külön). Emellett számos de diversis sermo is helyet kapott a corpusban, melyek változó közönséghez, világi klérushoz, monachusokhoz, apácákhoz vagy laikus hívekhez szólnak. Az összeállítás valóban Zdikhez is méltó püspöki prédikációs segédkönyv.

Töredékünk nyolc sermója közül hét megtalálható az olműtzi kódexben. Sem töredékünknek, sem az olműtzi kódexnek nincs másik, ennyire közeli párhuzama. A két kódex írása is egykorú és a sermók sorrendje is nagyjából megfelel egymásnak.

Az első, a Nagyboldogasszony ünnepére adott, megcsonkult beszéd az olműtzi kódex 63. sermójával azonos. — A töredéken szereplő *De adventu sermo* a kódex 71. beszédének felel meg, ahol a rubrika kifejezőbb: *Sermo de primo et secundo adventu*. A sermót Bistřický kézirati hagyomány alapján Babionnak tulajdonítja. A kiadásban, Wernerus gyűjteményében nem volt önálló themája, nem véletlenül nincs hát az olműtzi kódexben sem. Viszont ugyanott ér véget, ahol töredékünk sermója, igazolva feltételezésünket, hogy Wernerus két beszédet szerkesztett össze. — Mindkét helyen közvetlenül ehhez csatlakozik a penitenciatartásra biztató exhortatio (72. sermo).

4. A következő, a „jajokról” szóló figyelmeztető prédikáció a kódexben jóval korábban (40. sermo), a *De mitiganda ira Dei* sermók társaságában kapott helyet. Előrehozott themája ennek sincs, a citátum, amire a beszéd épül, a második mondatban kapott helyet. (Töredékünkön a thema egy szellemesen, de szemmel láthatóan utólag kiválasztott Izaiás-idézet.)

5. A hiányzó lapok után következő, gyónásra ösztökélő beszéd a kódexben a 74-es számú sermónak felel meg. (A 73-as az alamizsnálkodásról szól, a hiányzó lapokkal azonban ennél jóval több veszett el.) A sermo szövegét a függelékben a két szöveg alapján közöljük. Más szövegpárhuzam nem ismert. A rövid múltra visszatekintő olműtzi scriptorium terméke a későbbi javítgatások ellenére is jóval hibásabb töredékünk szövegénél. Az eredeti szöveg a két példányból jól rekonstruálható.

6. A confessiós beszédet töredékünkön és az olműtzi kódexben is Charters-i Ivo püskösdi sermója követi. Ivo Beauvaisban született 1040-ben, Párizsban és Bec-ben tanult. Itt iskolatársa volt annak az Anselmnek, akiről töredékünk első beszéde kapcsán szóltunk. Az 1116-ban elhunyt chartres-i püspököt elsősorban mint jeles egyházjogászt tartják számon, de 24 kitűnő sermója tanúsítja,⁴¹ hogy egyben a 11–12. század fordulójának egyik legeredetibb hitszónoka is volt. Ivo beszédének csak az első, kevésbé elvont részét vette át sermonariumunk összeállítója, és ehhez hozzákapcsolta Gaufridus Babion püskösdi evangélium-

⁴¹ Kiadva: PL 162.

magyarázatának egy jól illeszkedő részletét. (Babion sermója az olműtzi kódexben külön, a 63. tételként szerepel.)

Babionról J. P. Bonnes *Un des plus grands prédicateurs du XIIe siècle* címen írta az első, a személye körüli félreértéseket tisztázó tanulmányt.⁴² Két kérdést kellett megoldania. Az első az volt, hogy Babion sermóit Hildebert de Lavardin neve alatt adták ki.⁴³ Bonnes a kézirati hagyományozás és körültekintő stíluselemzés alapján rekonstruálta az eredeti Babion-féle *corpust*. Másik eredménye, hogy Babiont, aki 1103 és 1110 között az angers-i székesegyházi iskola vezetője volt, de ilyen minőségében nincs későbbi adat róla, sikerült azonosítania Gaufrédus de Loratorio bordeaux-i érsekkel (1036 – 1058), Szent Bernát és Suger barátjával. A későbbi kutatások Bonnes megállapításait megerősítették.⁴⁴

7. Babionnak a töredékünkön olvasható második beszéde a szerzetesi élet dicsérete. (Az olműtzi kódexben ez a 83. sz. sermo, melyet papokhoz és világi hívekhez szóló beszédek előznek meg.)

8. Az utolsó *Contra carnem exhortatió*t nem sikerült azonosítanom.

Az összehasonlítás tanulságai a következők:

1. Az olműtzi összeállítás nem alkalmi, töredékünk bizonyítja, hogy egy tartalmilag jól körülhatárolható kódexcsaládról van szó.
2. A kódex gazdagabb, szerteágazóbb anyagot kínál, mint a töredék.
3. A töredék egységesebb szerkezetű, a sermók sorrendjét és az egyes sermók felépítését illetően is. Elég, ha arra utalunk, hogy a beszédeket töredékünkön minden esetben thema vezet be, akkor is, amikor az eredetileg hiányzott.
4. Egykori kódexünk kompilátora szabadabban bánt az előtte fekvő anyaggal, mint az olműtzi (l. a pünkösdi szerkesztményt).
5. Sermonáriumnak — szemben az olműtzi kódexszel — szerzetesi közösség számára készült. Ezt viszonyítási alap nélkül nem állapíthatnánk meg, a nem monasztikus közösségnek szóló beszédek (75 – 82. sermók) elhagyását viszont csak ezzel magyarázhatjuk. Ennek alapján feltételezhető, hogy itthon is kolostori használatban volt.

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy kódextöredékünk a 12. század sermoirodalmának reprezentáns darabja. Az olműtzi kódex eredetijével egyidőben — és bizonyára egy műhelyből — a 12. század közepén kerülhetett el Franciaországból. A benne levő sermók a műfaj gyors fejlődése következtében első-

⁴² *Revue Bénédictine* 56. (1945–46) 176–215.

⁴³ PL 171.

⁴⁴ J. BECOUET a *Dictionnaire de spiritualité* címszavában (VI, 229–231) és G. M. OURY: *Les sermons de Geoffroi Babion et la chrétienté bordelaise (1136–1158)* = *Cahier de civilisation médiévale* 22. (1979) 285–297.

sorban saját korukban voltak keresettek. A 13. században már sokkal kötöttebb forma és egyfajta tudós mesterkéeltség válik ideállá. Nem valószínű, hogy egy ilyen terjedelmes, több kilós kódexet akkor cipel át valaki Európán, amikor az már idejétmúlt. Mára az egykori kódexcsaládot csak e két messzire került példánya, egy töredéke és egy másolata képviseli.

Függelék

1. A töredékcsoport tartalmi leírása

1. (fol. 1. = Győr fol. 1.) [Ps. Anselmi Cantuariensis seu Radulphi Cantuariensis Sermo in Assumptione BMV:]

[*Intravit Iesus in quoddam castellum ... (Lc 10,38). — In scriptura sacra res una ...] est. Iesus namque salvat ... x ... Hec est pars optima que non auferetur ab ea cuius et nos participes simus meritis et precibus eius. Per Dominum nostrum.* (Ed. PL 158, 664–649; Pauli Diaconi PL 95, 1506–1508, cf. Homil. Zdik 63.)

2. [Anonymi (?) seu Gaufridi Babionis (?)] Sermo de adventu Domini:

Ecce venit dominus princeps terre ... (Antiphona seu Responsorium in tempore Adventus). — Nemo dubitet, karissimi, duos esse redemptoris nostri adventus, quorum primum precessisse ... Primo igitur adventu (fol. 2. = Esztergom fol. 1.) [... pen]dens in ligno ... x ... Si adventum iudicii pertimescitis ... misericordiam proximis indigentibus facite. Beati enim mi[sericordes] (Mt 5,7). (Ed. Weneri de Sancto Blasio Deflorationes Patrum, PL 157, 1213–1214, cf. Homil. Zdik 71.)

3. [Anonymi] Exhortatio:

Penitentiam agite ... (Mt 3,2). — Evangelice tuba lectionis, fratres karissimi, modo [nostris auri]bus insonuit ... x ... Penitentiam ergo fratres agite, dum fructuosa et utilis est, dum potest inveniri misericordia, quia adpropinquabit regnum celorum (Mt 3,2). Quo ipso Domino pervenire mereamur, qui vivit et regnat. (Cf. Homil. Zdik 72.)

4. [Anonymi] Item alius:

Ve genti peccatrici ... (Is 1,4). — Ex libro prophetico sancti Ezechiel omnium sacrarum summam scripturarum in tribus tantummodo verbis fraternitati proferimus ... Cum enim dicit beati qui lugent [...] (Cf. Homil. Zdik 40.) — Ez után két lap hiányzik.

5. (fol. 3. = Esztergom fol. 2.) [Anonymi Sermo de confessione:]

[*Populus Domini et oves pascue eius ... (Invitatorium in dominica per annum, cf. Ps 99,3–4). — Duas esse confessio]nes bonas et Deo acceptabiles sancta nobis, fratres carissimi, declarat auctoritas ... x ... Aperite mihi portas iusticie, ingressus in eas confitebor Domino, iusti intrabunt per eam (Ps 117,19) ipso adiuvante qui vivit.* (Cf. Homil. Zdik 74.)

6. [Ivonis Carnotensis – Gaufridi Babionis] In die sancto Pentecostes:

[*Ivonis] [Dies Pentecostes sacratus est in lege ... spoliatus] est, lex caritatis in tabulis cordis ... (fol. 4. = Győr fol. 2.) Tam velox et efficax doctor demonstratus est hodie Spiritus Sanctus, ut idiotarum corda no momento erudiret ad scienciam, et eorundem linguas ad omnem linguarum formaret facundiam. (Babionis) Videamus quid eciam datum est illis ... x ... in luce illuminando doctrine [...] (Ed. Ivo PL 162, 592–594, Babion PL 171, 592–597, cf. Ivo in Homil. Zdik 75, Babion in Homil. Zdik 61.)*

7. [Gaufredi Babionis Sermo ad monachos:]

[*Ecce quam bonum et quam iocundum habitare fratres in unum* (Ps 132,1). — *Sic gratulatur, dilectissimi, David propheta fraternitati vestre, sicque conventus nostros*], *quos per Spiritum de Ioh[ann]ino previdebat, magna] exultatione . . . x . . . Beati pacifici quoniam filii Dei vocabuntur* (Mt 5,9). (Ed. PL 178, 873–875, cf. Homil. Zdik 83.)

8. [Anonymi] Contra carnem exhortatio:

Filia Babylonis misera . . . (Ps 136,8). — *Fratres, tres tyranni sunt . . . multa militia cum sola anima congressuri. Arma [. . .]*

Sermo de confessione

(Töredékünk /Fr./ szövegét közöljük, a Homil. Zdik /H. Z./ szövegvariánsait lábjegyzetben adjuk meg.)

(Fr. 3r = H. Z. 170v) [*Populus Domini et oves pascue eius, introite portas eius in confessione, atria eius in ymnis, confitemini illi* (Ps 99,3–4). — *Duas esse confessio]nes bonas et Deo acceptabiles sancta nobis, fratres carissimi, declarat auctoritas.*

Prima est peccatorum confessio, quando per humilem cordis contricionem latens sua⁴⁵ aperitur iniquitas.

Secunda laudis confessio, quando per devotam mentis exultationem Dei ab homine glorificatur⁴⁶ bonitas.

Prima ergo confessio peccatoribus, secunda iustis⁴⁷ competit. Non est enim spetiosa laus in ore peccatoris,⁴⁸ sed rectos decet collaudatio.⁴⁹

De prima confessione psalmus sic dicit: *Dixi: confitebor adversum me iniustitiam meam Domino* (31,5); et quid mereatur talis confessio, subiungit dicens: *et tu remisisti impietatem peccati mei* (uo.).

De secunda autem confessione idem propheta:⁵⁰ *Confiteantur celi mirabilia tua, Domine* (88,6).

Et quod modo prelibavimus, *introite portas eius in (confessione)*, ad peccatores pertinet qui exclus(!)⁵¹ per culpam suam a iustorum⁵² consortio ruptis per confessionem peccatorum repagulis portas iusticie prius introeunt,⁵³ et sic ad atria Dei perveniunt,⁵⁴ ut iam letabundas⁵⁵ in ymnis (H. Z. 171r) et⁵⁶ confessione laudes Deo concinant.⁵⁷

Et notandum, quod prima confessio⁵⁸ per portas, id est per angustas ingreditur, quia incipientibus ad Deum redire districtio penitentiae iniungitur. Sed postea intus latissima aperiuntur atria, quia in bona vita proficientibus latitudo caritatis levius reddit, que sunt valde difficilia. Legitur in Genesi de Sodomitis, quia

⁴⁵ cordis

⁴⁶ glorificetur

⁴⁷ vero iustis tantum

⁴⁸ peccatoribus javitva peccatoris-ra

⁴⁹ laudatio

⁵⁰ add. *eius in confessione ad peccatores* (Tévedésből került ide, l. alább.)

⁵¹ exclusi

⁵² multorum

⁵³ interant

⁵⁴ pervenerunt

⁵⁵ letabunda

⁵⁶ om. et

⁵⁷ concinunt

⁵⁸ confessiones

[cecitate percussi hostium Loth invenire non potuerint (19,11), quia veraciter magne cecitatis caligine dimersi sunt, qui hostium confessionis ignorant. Quamdiu ergo quilibet peccator iniquitatem suam confessione mala] Deo tegit, quid⁵⁹ quam primum parentem sequitur, qui post peccatum nuditatem suam⁶⁰ erubuit, et a facie Dei turpitudinem suam celare posse credidit.⁶¹ Quem dum Deus requisisset dicens: *Adam, ubi es*, quid nisi confessionem peccati ab eo voluit,⁶² et quasi hostium⁶³ ei demonstrare, per quod ad ipsum valeat remeare? Qui enim ipsum Adam peccatum suum superbe celantem de paradiso expulit, ipse latronem in cruce humiliter confitentem eadem die in paradysum introduxit. Adam in paradiso quia confiteri noluit, ad mortem condempnatus est, latro in cruce quia confessus fuit, ad vitam testificatus⁶⁴ est. Adam de paradysi felicitate ad huius seculi miseriam proiectus est, latro de seculi miseria⁶⁵ ad paradysi beatitudinem provectus est.

Ecce fratres, (H. Z. 171v) quantum malum est peccata abscondere et quantum bonum ea coram Domino⁶⁶ et ministris eius effundere: Dicit enim Salomon:⁶⁷ *Qui abscondit scelera sua, non dirigetur. Qui autem confessus fuerit et relinquerit ea, misericordia consequetur* (Prov 28,13). Ut ergo, fratres, ad illa superne civitatis atria introduci mereamini, ubi celi, id est angeli⁶⁸ et iusti confitentur mirabilia Dei; erumpite de portis mortis et de claustris inferni, et *introite portas eius in (confessione) dicentes cum psalmista: Aperite mihi portas iusticie,⁶⁹ ingressus in eas confitebor Domino; iusti intrabunt per eam ipso adiuvante qui vivit.*⁷⁰

MADAS, EDIT

Fragmente einer Predigtsammlung aus dem 12. Jahrhundert in ungarischen Bibliotheken

Das Projekt „Mittelalterliche Handschriftenfragmente in ungarischen Bibliotheken“ hat bislang 22 Homiliar- und Sermonarfragmente verifiziert. Unter diesen ist das wertvollste Fragmentensemble, von dem das eine Doppelblatt in der Kathedralbibliothek Esztergom (Gran), das andere in der Bischöflichen Seminarbibliothek Győr (Raab) als Einbandhülle von Drucken des 16. Jahrhunderts (Druckort: Ingolstadt bzw. Graz) entdeckt wurde. Die ehemalige Handschrift, von der die Blätter abgetrennt wurden, entstand in Frankreich im 12. Jahrhundert. Der Redakteur des Sermonars hat aus den damals modernsten Produkten der Predigtliteratur seine Auswahl getroffen. Der Codex kam wahrscheinlich bald nach

⁵⁹ add. *aliud*

⁶⁰ nuditate sua

⁶¹ creditur

⁶² *Clamabat autem Dominus: Adam, ubi es (Gen 3,9)? Numquid nesciebat, ubi esset. Fratres, et sciebat Deus Adam, et nesciebat. Nesciebat eum sicut etiam reprobat in fine dicturus est: Amen dico vobis, nescio vos (Mt 25,12). Sciebat autem, quia Dominus novit cogitationes hominum, quam vane sunt. Quomodo opera nesciat, qui cordis etiam profunda rimatur? Quid ergo Deum dicere Adam ubi es, nisi confessionem peccati ab eo requirere*

⁶³ ostium

⁶⁴ iustificatus

⁶⁵ malicia

⁶⁶ Deo

⁶⁷ Salomon

⁶⁸ angelis

⁶⁹ add. *et*

⁷⁰ *hec porta Domini, iusti intrabunt in ea. Per Dominum nostrum Iesum Christum filium tuum, qui cum Patre et Spiritu Sacto vivit et gloriatur.*

Ungarn, da der reich unterteilte scholastische Sermo diesen Typus bald verdrängt hat, und der lange Transportweg hätte sich dann nicht mehr gelohnt. Die letzte Station der unaktuell gewordenen Handschrift war am Ende des 16. Jahrhunderts eine nordungarische Buchbinderwerkstatt, wo ihre Blätter zur Buchülle verwendet wurden. Die einzige bekannte Parallelhandschrift dieser Redaktion blieb in Olmütz erhalten. Dieses Exemplar wurde im dortigen Scriptorium von einer Vorlage abgeschrieben, die in einer mit unserer Handschrift identischen französischen Werkstatt entstanden ist. Indem jedoch der Olmützer Codex für das Bistum bestimmt war, hatte der Redakteur unserer Handschrift für ein Kloster gearbeitet.

ERDŐ PÉTER

Az esztergomi szinodális könyv

I. A szinodális könyv fogalma

A püspökök részvételével tartott tartományi és egyéb helyi zsinatok, valamint az egyházmegye klérusa részére megrendezett, de kizárólag a püspök törvényhozói működésének körébe tartozó egyházmegyei zsinatok határozatainak szövegével kapcsolatban a legújabb időkig a kutatás fő célja az volt, hogy minél pontosabb szövegkiadást és tartalmi elemzést készítsenek az egyes zsinatok okmányairól. Az utóbbi években azonban azoknak a kéziratos kódexeknek a vizsgálata, melyekben késő középkori zsinati határozatok maradtak fenn, új kategóriákat hozott felszínre. A szövegek megjelenésének formai tanulmányozása bizonyos új műfaj-fogalmak előtérbe kerüléséhez vezetett. Különösen jelentős ezek közül a „szinodális könyvek” (*libri synodales*) csoportja.

Az újabb történeti irodalomban a *liber synodalis* egyrészt úgy jelenik meg, mint azoknak a zsinati szövegeknek az összessége, amelyeket egyazon kéziratos kódexbe írtak egymás után. Ilyen értelemben használja e kifejezést pl. Joseph Avril.¹ Ebbe a fogalomkörbe tartozik az a meghatározás is, amely szerint a szinodális könyv olyan zsinati határozatokat tartalmazó kötet, melybe a plébánosok utólag beírták a későbbi zsinatok által eszközölt változtatásokat.² A középkori szóhasználatot, főként azt vizsgálva, hogy minek nevezték ezek az iratok saját magukat, újabban spanyol kutatók arra a megállapításra jutottak, hogy az Ibériai félszigeten, de Itáliában és Franciaországban is gyakran előfordult a *liber synodalis* vagy *liber sinodicus* elnevezés alkalmazása olyan traktátusokra vagy összefoglalásokra, melyek azokat a főbb vallási témákat tartalmazzák, amelyeket a lekipásztorkodó klerikusoknak szolgálatukhoz ismerniük kellett. Az ebben az utóbbi értelemben vett szinodális könyv műfaját Bernardo Alonso, Francisco Cantelar és Antonio García y García a következőképpen írják le: olyan, a főbb hittani témákat tartalmazó kézikönyv vagy összefoglalás, mely-

¹ *Les status synodaux angevins de la seconde moitié du XIIIe siècle* (Les statuts synodaux français du XIIIe siècle 3). Paris, 1988. 20.

² Vö. CHENEY, Christopher R.: *English synodalia of the Thirteenth Century*. ²Oxford, 1968. 46–47.

nek tartalmát a lelkipásztorkodó papságnak ismernie és a híveknek kifejtene kellett. A szinodális könyv egyetlen szerzője a püspök, aki azt kihirdeti, de nem veti alá a szinodus jóváhagyásának, ahogyan ez a szinodális konstitúciók esetében történt. Mindazokon az egyházmegyei zsinatokon, ahol — legalábbis Kasztíliaiban — ilyen szinodális könyvet hirdettek ki, hoztak ezenkívül néhány zsinati határozatot is. A szinodális könyvnek ezek az egyházmegyei zsinatok nagyobb rangot tulajdonítottak, mint a saját határozataiknak, hiszen előírták, hogy minden érintett pergamenre másolja őket, a közönséges zsinati határozatokat viszont elég volt papírra leírni.³

A *liber synodalis* ettől eltérő jelentései inkább az újkori szóhasználatban fordulnak elő, mint magukban a középkori szövegekben. Ilyen újabb jelentés az, amely szerint a szinodális könyv a zsinati határozatok szövegét jelöli, vagy a zsinati gyűjteményeket, amelyekben a kihirdető püspök saját rendelkezéseit és korábbi püspökök jogszabályait gyűjti egybe. Végül használják a szinodusi könyv kifejezést annak a könyvnek a megjelölésére is, amelybe az egyes szinodusok után határozataik szövegét egymás után bemásolták.⁴

A fenti legszorosabb értelemben vett szinodális könyvnek, vagyis annak a típusnak, melyet a püspök egyházmegyei zsinaton adott át, és amely főként hittani és lelkipásztori alapelemeket foglalt össze gyakorlati és oktatási célra, a kortárs szövegekben olykor a *Summa synodalis*, *Summa sacerdotum*, illetve a *Summa sacramentorum* nevet is adták.⁵ A szentségekre való utalás nem véletlen, hiszen ezek a könyvek gyakran ilyen témájú részeket tartalmaznak.

Az alábbiakban azt vizsgáljuk, hogy a helyi, főként az egyházmegyei zsinati, de olykor tartományi zsinati anyagot tartalmazó magyarországi eredetű vagy ma hazánkban őrzött kódexek közül melyekben találunk a szinodális könyv műfajának megfelelő írást. Azt is tisztáznunk kell, hogy az adott szinodális könyv a műfaj fenti legszorosabb, középkori értelmében felel-e meg a *liber synodalis* fogalmának, vagy valamilyen ettől eltérő, újabb értelemben.

Mivel az anyag áttekintése során az esztergomi egyházmegyei konstitúciók szempontunkból különösen jelentősnek bizonyultak, a továbbiakban ezek bemutatására szorítkozunk.

³ ALONSO RODRIGUEZ, Bernardo – CANTELAR RODRIGUEZ, Francisco – GARCIA Y GARCIA, Antonio: *Liber synodalis. Para la historia de un concepto*. In: *Studia in honorem eminentissimi Cardinalis Alphonsi M. Stickler*, ed. Card. CASTILLO LARA, Rosalio I. (*Studia et textus historiae iuris canonici* 7). Roma, 1992. 1–11, főként 10.

⁴ *Uo.* 10–11.

⁵ PONTAL, Odette: *Les statuts de 1230 à 1260 (Les statuts synodaux français du XIIIe siècle 2)*. Paris, 1983. 237–264.

II. Az esztergomi szinodális könyv

A késő középkori magyarországi zsinatok, különösen az egyházmegyei zsinatok neve alatt fennmaradt szövegek kevés kéziratos kódexünkben fordulnak elő.⁶ Zömükben már nyomtatásban is napvilágot láttak.⁷ Közülük különös figyelmet érdemel az a dokumentum, amely az 1382-es, Demeter érsek⁸ alatt tartott Esztergomi Egyházmegyei Zsinat határozataként maradt fenn, és Szentirmai Sándor megállapítása szerint a legrégebb ismert magyar egyházmegyei zsinati törvényhozói emlék.⁹

1. Meghatározása és változatai

Ez az említett 1382-es esztergomi zsinati szöveg olyan gyűléshez kapcsolódik, mely egyházmegyei és nem tartományi zsinatnak tekinthető. Erre már Szvorényi Mihály felhívta a figyelmet, amikor a határozatok prologusát kiadta.¹⁰ A teljes zsinati szöveg — minden bizonnyal abban a formában, ahogyan azt Stock János 1460-as szepesi préposti zsinata megerősítette (lásd alább) — Batthyány Ignác kiadásában jelent meg már 1827-ben.¹¹ Kéziratos példánya a Budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 73. jelzetű kódexében található.¹²

Megvizsgálva ezt a szöveget, egyértelműen kitűnik, hogy megfelel a legszorosabb értelemben vett szinodális könyv fent vázolt fogalmának. Ezt a következő tények támasztják alá:

⁶ Áttekintésükhöz lásd: ERDŐ Péter: *A részleges egyházjog forrásszövegei a Magyarországon őrzött középkori kódexekben* = MKsz 1992. 304–306.

⁷ Főbb kiadások: PÉTERFFY, Carolus: *Sacra Concilia Ecclesiae Romano Catholicae in Regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI usque ad annum MDCCXXXIV. I.* Posonii, 1741 (²Viennae, 1742; az alábbiakban ezt a 2. kiadást idézzük); II. Posonii, 1742; BATTHYANY, Ignatius: *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae et provinciarum adiacentium. I–III.* Albae Carolinae, Claudiopoli, 1785–1827; DANKÓ, Josephus: *Constitutiones Synodales Almae Ecclesiae Strigoniensis A. D. MCCCCL.* Strigonii, 1865. A 15–16. századi kiadásokról lásd alább. A Batthyány-féle szövegek gondozásának szakszerűsége és pontossága elmarad a szerző személyes színvonalától; vö. JAKÓ Zsigmond: *Batthyány Ignác, a tudós és a tudomány-szervező* = MKsz 1991. 358.

⁸ Vö. pl. MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Bp. 1971. 323, 89. jegyz. (Kaplai Demeter zsinatát említi.)

⁹ SZENTIRMAI, Alexander: *Die ungarische Diözesansynode im Spätmittelalter* = *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* 47 (1961). 281.

¹⁰ *Synopsis critico-historica decretorum synodaliurn pro Ecclesia Hungaro-catholica editorum.* Vespriimii, 1807. 154; ugyanezt erősíti meg pl. SZENTIRMAI: *Die ungarische Diözesansynode...* 281.

¹¹ BATTHYANY: *Leges...* III. 260–278.

¹² Vö. MEZEY, Ladislaus: *Codices latini mediü aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis.* Bp. 1961. 124–129.

1. A szöveg a plébániai papság számára készült, az általános bevezető rész elején a címzetteket a rájuk bízott plébániai nép pásztorainak („vos Pastores commissae vobis [plebis] Plebanis”)¹³ nevezi. Tartalma valóban hittani és lelkipásztori: elsősorban a hét szentség köré rendezi mondanivalóját, majd egyéb egyházfegyelmi rendelkezéseket közöl. Ezek azonban szintén a lelkipásztorok papjának életét és a plébániai tevékenységet érintik. Szükségességüket az idézett bevezető rész külön is hangsúlyozza.¹⁴

2. Már az előszóból látszik, hogy nem olyan szövegről van szó, amit a püspök a zsinat elé megvitatásra terjesztett volna, hanem a kész szöveget az egyházmegyei zsinaton már csupán közölték. Noha az előszó utal arra, hogy a határozat szövege „hozzáértő személyek tanácsával és a káptalanból való uraknak, testvéreinknek egyetértésével”¹⁵ készült, az is kitűnik belőle, hogy a zsinaton a szöveget a papságnak egyszerűen a tudomására hozták.¹⁶

3. A szöveg tekintélye nagy volt. Ezt az is mutatja, hogy később több magyarországi egyházmegyei zsinaton megújították, újra kihirdették. A későbbi zsinatok a saját új határozataikat több ízben mintegy kiegészítésként, hozzáfűzésként csatolták hozzá. Ilyen megújításra került sor az 1450-es, Szécsy Dénes alatt tartott esztergomi egyházmegyei zsinaton;¹⁷ az 1460-as Stock János prépost által vezetett szepesi préposti zsinaton,¹⁸ ahol a sziléziai előzményekre visszavezethető¹⁹ önálló határozatok²⁰ külön vizsgálatra érdemes együtttest képeznek; az 1493-as, Estei Hippolit alatt tartott esztergomi egyházmegyei zsinaton,²¹ ahol a Szécsy Dénes-féle változat kerül megújításra és átalakításra; az 1494-es nyitrai egyházmegyei zsinaton,²² továbbá az 1515-ös veszprémi egyházmegyei zsinaton.²³

Az elfogadás módjáról szóló utalások, melyeket az előző pontban említettünk, önmagukban még nem mutatnak arra, hogy a magyarországi egyházmegyei zsinatok többi határozatához képest sokkal szilárdabb, tekintélyesebb vol-

¹³ BATTHYANY: *Leges*. . . III. 259 bis.

¹⁴ BATTHYANY: *Leges*. . . III. 259 bis („monemus atque obsecramus, ut memoriae commendetis, et adimplere summo opere studeatis illud, quod est vobis necessarium [ad] officii commissi onus rite, et legitime peragendum”).

¹⁵ BATTHYANY: *Leges*. . . III. 259 bis („prudentum participato Consilio, et consensu Fratrum nostrorum Dominorum de Capitulo accedente, infra scriptas constitutiones edidimus”).

¹⁶ BATTHYANY: *Leges*. . . III. 259 bis („ipsasque in Cleri notitiam scriptis praesentibus duximus deferendas, et in hac sancta Synodo publicandas”).

¹⁷ Kiadta: BATTHYANY: *Leges*. . . III. 466–491; DANKÓ: *i. m.* 1–32.

¹⁸ Vö. BATTHYANY: *Leges*. . . III. 508.

¹⁹ Vö. SZENTIRMAI: *Die ungarische Diözesansynode*. . . 282.

²⁰ Kiadta: BATTHYANY: *Leges*. . . III. 507–518.

²¹ Kiadta: BATTHYANY: *Leges*. . . III. 546–566.

²² Kiadta: PÉTERFFY: *Concilia*. . . I. 244–283.

²³ Kiadta: PÉTERFFY: *Concilia*. . . I. 220–243.

na a szöveg, hiszen hazai egyházmegyei zsinataink összehívásának 1450 óta általános formulája szerint ezekre a szinódusokra egyébként is a zsinati határozatok meghallgatása végett („statuta synodalia audituri”) kellett megjelen-
ni,²⁴ nem pedig az azokról való tanácskozás, vita céljából. Hozzá kell azonban ehhez fűznünk, hogy a szinodális könyv törzsanyagához Szécsy Dénes zsinatán kapcsolt további rendelkezésekről maga a szöveg több helyütt azt mondja, hogy azokat a zsinat jóváhagyta („hac Sacra approbante Synodo statuimus”).²⁵ Ilyesmit magáról a szinodális könyvről nem állít a szöveg. Hogy a szinodális könyvtől különböző rendelkezések jóváhagyásának nem lehetett túl nagy jelentősége, hiszen amúgy is csak a püspöki kibocsátáshoz járuló formaságnak tekintették, az kitűnik egyrészt abból, hogy számos más hozzáadott püspöki rendelkezés esetén sincs a zsinati jóváhagyásról szó, másrészt abból, hogy a zsinati jóváhagyásra való utalást a szöveget később átvevő zsinatok is egyszerűen átmásolják határozatukba.²⁶ Az mindenesetre kétségtelen tény, hogy az 1382-es esztergomi egyházmegyei zsinati szöveg nagy állandósággal kerül megújításra mind a főegyházmegyében, mind a szuffragáneus egyházmegyékben. Ez azt mutatja, hogy tekintélye mégis felülmúlta az alkalmilag bizonyos kérdésekről hozott egyházmegyei határozatokét.

Megjegyzendő, hogy a *Liber synodalis* címet vagy elnevezést az esztergomi szinodális könyvre — hiszen a fentiek alapján a szöveg méltán nevezhető így — sem az azt tartalmazó kéziratok, sem a későbbi megújító rendelkezések nem alkalmazzák. Szécsy Dénes érseknek az 1382-es szinodális könyvet enyhe változtatásokkal megújító 1450-es esztergomi zsinata a Batthyány Ignác kiadásához felhasznált „Exemplar Palatinus”-ban a *Constitutiones Synodales Almae Ecclesiae Strigoniensis* feliratot viseli.²⁷ A Stock János prépost 1460-as szepesi zsinatán történt megerősítés szövegében ez a szinodális könyv *Almae Ecclesiae Strigoniensis Statuta Synodalia* néven szerepel.²⁸ Az 1493-as, Estei Hippolit alatt tartott egyházmegyei zsinaton a választott és megerősített érsek ugyanezt a szöveget újabb változatban adta ki. A Batthyány-féle szövegkiadás szerint a prologus után címfeliratként a *Constitutiones Almae Ecclesiae Strigoniensis* elnevezés áll.²⁹ Maga a prologus a szinóduson megújított szöveget egyszerűen *constitutiones* néven említi.³⁰ Az 1515-ös Veszprémi Egyházmegyei Zsinat határozatainak előszavában — minden bizonnyal már erre a legutóbbi változatra való utalással — *sacrae synodales constitutiones Ecclesiae Metropolitanae Strigo-*

²⁴ Vö. SZENTIRMAI: *Die ungarische Diözesansynode...* 281.

²⁵ BATTHYANY: *Leges...* III. 481; DANKÓ: *i. m.* 18.

²⁶ SZENTIRMAI: *Die ungarische Diözesansynode...* 282.

²⁷ BATTHYANY: *Leges...* III. 466.

²⁸ *Uo.* 508.

²⁹ *Uo.* 547.

³⁰ *Uo.*

niensisről szól.³¹ Az 1494-es Nyitrai Egyházmegyei Zsinat szövege szintén erre a szinodális könyvre támaszkodik, de az előszónak azon a helyén, ahol magáról a szövegről van szó, a *constitutiones* kifejezés áll,³² az esztergomi zsinati könyvre való utalás nélkül.

Maga Batthyány Ignác az esztergomi egyházmegyei szinodális szöveg (a mi elnevezésünk szerint: az esztergomi szinodális könyv) három változatát különbözteti meg: a Demeter érsek-féle legrégebb (1382-ből) konstitúciókat, a Dénes érsek-féle régi (1450-ből) konstitúciókat és az Estei Hippolit-féle új (1493-ből) konstitúciókat.³³ A főegyházmegyén belüli 1460-as szepesi préposti zsinat a maga egészében megújítani, azaz változatlan formában megerősíteni látszik az esztergomi szinodális könyvet. Úgy tűnik, hogy a megújításkor az 1382-es változat szövegére támaszkodtak. Erre utal, hogy ez a régi változat Aranyasi Gelérfi János kódexében éppen a szepesi zsinat kánonjait követi,³⁴ s a szövegének egy helyén (a „De Clericis Concubinariis. . .” c. fejezet végén³⁵) kifejezett utalás áll arra, hogy az adott határozatot a kibocsátó a szepesi egyházra akarja alkalmazni. Ez a megjegyzés sem a Szécsy Dénes, sem az Estei Hippolit-féle verzióban nem szerepel.³⁶ Eszerint úgy tűnik, hogy az 1382-es szinodális könyv I. verziójának ma ismert és Batthyánynál kiadott szövege az 1460-as szepesi zsinaton megerősített formában áll rendelkezésünkre. Erre vall az is, hogy e változat végéről hiányzik a liturgikus ünnepeket felsoroló kalendárium. Nem volt szükséges ezt még egyszer leírni, hiszen az ugyanazon a préposti zsinaton kiadott új határozatok végén éppen a *Constitutiones Almae Ecclesiae Strigoniensis*ből vett liturgikus naptár áll.³⁷

A szepesi prépost nem volt önálló megyés főpásztor, hanem az esztergomi főegyházmegyén belül az érsek vikáriusaként működött a prépostság területére nézve.³⁸ Így nem módosíthatta a szinodális könyvet, hanem csupán saját rendelkezéseket fűzhetett hozzá. Általános helynök ma illet sem tehetne, hiszen a püspöki törvényhozó hatalmat nem gyakorolhatja, hanem csupán a végrehajtói hatalmat bizonyos megszorításokkal.³⁹ A szuffragáneus egyházmegyék püspökei viszont magukévá tehették, akár vátoztatásokkal is, a főegyházmegye zsinati

³¹ PÉTERFFY: *i. m. I.* 221.

³² PÉTERFFY: *i. m. I.* 251.

³³ BATTHYANY: *Leges. . . III.* 546 („triplices fuere constitutiones Strigoniens[es]: vetustissimae a Demetrio Archi-Episcopo editae, antiquae a Card. Dyonisio innovatae, et hae novae”).

³⁴ Vö. MEZEY: *Codices. . .* 125–126.

³⁵ BATTHYANY: *Leges. . . III.* 481, 557.)

³⁶ Vö. BATTHYANY: *Leges. . . III.* 481, 557.

³⁷ BATTHYANY: *Leges. . . III.* 518.

³⁸ Pl. Oláh Miklós esztergomi érsek 1560. június 1-jén kelt levelében leszögezi, hogy a szepesi prépost úgy működik mint „vicarius in ipsa Ecclesia Scepusiensi in spiritualibus”, az esztergomi érsek helynökéként (WAGNER, Carolus: *Analecta Scepusii sacri et prophani. I.* Viennae, 1773. 380–382)

³⁹ *Codex Iuris Canonici.* Città del Vaticano, 1983. can. 479 §1, can. 135 §2.

könyvét. Ennek során hangsúlyozhatták, hogy az esztergomi szöveget követik bizonyos hozzáfűzésekkel, ahogyan Veszprémben történt,⁴⁰ vagy hallgathattak is erről, ahogyan a nyitrai határozatok teszik.

2. Tartalma

Az esztergomi szinodális könyv már legrégebb változatában is két előszót tartalmaz. Fejezetcímek az 1382-es első és az 1450-es második verzióból maradtak. A harmadik változat a Batthyány-féle kiadásban töredékes, szövegének első részében a fejezetcímek jórészt nem szerepelnek. A három változat fejezetcímeinek összehasonlítása mégis megbízható képet ad a szinodális könyv tartalmáról.

A két előszó után a törzsanyag az 1382-es alapverzióban négy tartalmi egységre oszlik. Ezeket már a második előszóban található bevezető beszéd meghatározza. Eszerint a könyv először a szentségek kiszolgáltatásáról, másodsor azok őrzéséről, harmadszor a szent liturgia végzéséről, negyedszer pedig a lelkek és az egyházak kormányzásáról szól.⁴¹ Az egyes szentségekre vonatkozó tudnivalók és rendelkezések szentségenként külön fejezetekben nyernek megfogalmazást, viszonylag rövid formában. Mind a hét szentségnek külön fejezet van szentelve. A keresztség és a bérálás után harmadik helyen nem az Eucharisztia, hanem a bűnbánat szentsége áll.

Noha a szinodális könyv magát nem nevezi *liber synodalis*nak, mégis felfedezhető bizonyos eltérés a könyv szentségekről szóló egységének és a másik három témakörbe tartozó rendelkezéseknek a megjelölése között. Ez utóbbiak ugyanis *capitulum* néven szerepelnek pl. a címfeliratokban.⁴²

Ezekben az utóbbi egységekben az egyes fejezetek a dekretális jogból is ismert témákról szólnak (így a simóniáról, a temetésről, a tizedekről, a nagyobb és kisebb kiközösítésről, annak feloldozásáról, a papok és szerzetesek öltözködéséről, a konkubinárius klerikusokról, arról, hogy a klerikusok házukban ne tartsanak kocsmát, a mise és a többi szertartás végzésének idejéről, a szent rendekre való alkalmasságról, az egyházi javak bitorlásáról, a javadalmukban meg nem erősítettek büntetéséről, azokról, akik nem teljesítik a helybenlakás kötelezettségét, a végrendeletekről, a kegyes célú adományokról, az interdictummal vagy kiközösítéssel sújtottak kerüléséről).

⁴⁰ PÉTERFFY: *i. m. I.* 221 („Constituimus, et matura deliberatione praehabita, consultis quibusque senioribus fratribus nostris, ac eorum assensu, et super reformationem Cleri nostri habita sana informatione, adhaerentibus sacris synodalibus constitutionibus Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis; additis etiam quibusdam sanctionibus, salutem et utilitatem subditorum nostrorum concernentibus, Decreta ipsa in unum librum redigi fecimus”).

⁴¹ BATTHYANY: *Leges...* III. 259.

⁴² BATTHYANY: *Leges...* III. 271, 277.

Ebben a kategóriában a második és a harmadik változat újabb érseki rendelkezések csoportját fűzi a szinodális könyv végére. Az ezekben érintett témák a fejezetek tartalmának összehasonlító táblázatából világosan kivehető. Sajátos bevezető is előfordul az ilyen rendelkezések előtt.⁴³

Mint fentebb jeleztük, a szinodális könyv szövege minden bizonnyal már az I. változat eredeti formájában is a liturgikus kalendáriummal zárult. A két későbbi verzióban pedig ténylegesen is ez áll a szöveg végén. Egyébiránt a szinodális könyvek liturgikus naptárral való zárása már korábban nyugaton is ismert jelenség volt.⁴⁴

3. Eredete

Mályusz Elemér 1971-ben a következőt írta ennek a szövegnek az eredetéről: „Afelől teljesen homályban maradunk, hogy az intézkedések miért éppen abban a sorrendben foglalnak helyet, amint ma olvashatók, miért nem más indoklás kíséri őket s miért nyertek oly jellegzetes fordulatokkal megfogalmazást. Bizonyos, hogy az alapszöveg, az 1382-i törvénykönyv nem teljes egészében magyar szerzőnek a fogalmazványa. Egyes részek külföldi átvételről tanúskodnak, az egyezések azonban még tisztázatlanok”.⁴⁵

Ha a szinodális könyv fentiekben vázolt műfaj-fogalmából indulunk ki, akkor az esztergomi szinodális könyv forrásait is nyilván főként a hasonló műfajú írások között kell keresnünk, különös tekintettel arra, hogy ez az esztergomi könyv tisztán és pontosan megfelel a szinodális könyv spanyol szerzők által meghatározott kritériumainak. Odette Pontal a 13. századi franciaországi egyházmegyei zsinati határozatok szövegkiadásában különös hangsúllyal hívja fel a figyelmet arra, hogy az a zsinati szabálygyűjtemény, melyet Petrus de Sampsona bolognai professzor állított össze 1252-ben Raymond Amaury Nîmes-i püspök kérésére, rendkívüli hatású írásnak bizonyult. Először a Nîmes-i egyházmegye számára hirdették ki, majd más francia egyházmegyékben is, végül Európa szerte elterjedt kézikönyvvé vált.⁴⁶ Ez a mű jóval későbbi szinodális könyveknek is alapjául szolgált, így például forrása volt a Bernardo de Alba

⁴³ PL. BATTYANY: *Leges. . . III.* 486 („Dyonisius Dei, et Apostolicae sedis gratia Archi Episcopus Strigoniensis, locique eiusdem Comes perpetuus Primasque ex dictae Apostolicae sedis legatus natus etc. Quoniam intelleximus. . .”); vö. *uo.* 487.

⁴⁴ Vö. pl. Mans 1240 v. 1247. Kiadása: PONTAL: *Les statuts. . .* 164.

⁴⁵ *Egyházi társadalom. . .* 347.

⁴⁶ *Les statuts de 1230 à 1260* (Les statuts synodaux français du XIIIe siècle 2). Paris 1983. 237; PONTAL, Odette: *Quelques remarques sur l'oeuvre canonique de Pierre de Sampson* = *Annuaire Historiae Conciliorum* 7 (1976). 112.

salamancai püspök által 1410-ben kihirdetett *Liber synodalis*nak is.⁴⁷ Ez utóbbi könyv azt is mutatja, milyen szabadon használták Petrus de Sampsona sinodális könyvét a későbbi zsinatokon.

Petrus de Sampsona sinodális könyvének a tematikája meglehetősen hasonlít az esztergomi sinodális könyvéhez, amint ezt címeinek jegyzéke is mutatja.⁴⁸ Noha ez a könyv is a szentségekkel kezdődik, élükön a keresztséggel, a bérálásnak nem szentel külön fejezetet, a házasság témáját pedig a többi szentség után, külön helyen tárgyalja. Az istentiszteletről, a papi életről, a temetésről és a végrendeletről, az egyházi javakról és a tizedekről, a kiközösítésről és annak feloldozásáról szóló fejezetek az esztergomihoz képest eltérő sorrendben állnak. Terjedelmük is eltér az esztergomi könyvben foglaltaktól, ugyanis majd minden téma tárgyalása részletesebb, hosszabb ebben a délfrancia sinodális könyvben.⁴⁹ Különbözik a tárgyalás módja is, hiszen Petrus de Sampsona kánonjogi erudícióval összeállított szövegében a szabályoknak nem csupán a pusztá megfogalmazását találjuk, hanem rendszeresen felbukkan az egyes jogszabályok forrásának megjelölése is. Pápák, zsinatok, a nagy joggyűjtemények rendelkezései gyakran feltűnnek az utalások között.

Az eltérések ellenére a Petrus de Sampsona-féle *liber synodalis* és az esztergomi sinodális könyv között kétségtelen irodalmi összefüggés áll fenn. Ezt nem csupán a tematika és a szerkezet hasonlóságai igazolják, hanem — és főként — a szövegben található hasonló megfogalmazások is. Ezek általában nem teljesen szó szerinti egyezések, hanem azonos tartalmú és a kulcsszavakban megegyező mondatokról, hosszabb-rövidebb passzusokról van szó. Az egyezések számos helyen előfordulnak (néhány példát tartalmaz erre a II. függelék). A hasonlóságok mértéke Petrus de Sampsona műve és az esztergomi sinodális könyv között feltűnően meghaladja az általunk ismert spanyol, portugál⁵⁰ és a francia⁵¹ sinodális könyvnek minősíthető egyházmegyei zsinati szövegek és az esztergomi konstitúciók közti, inkább alkalmi és a dekretális gyűjteményekre mint közös forrásra visszavezethető halvány és általában nem

⁴⁷ Cf. *Synodicon Hispanum. IV.* 68–174. 174–301; ALONSO RODRIGUEZ, Bernardo – CANTELAR RODRIGUEZ, Francisco – GARCIA Y GARCIA, Antonio: *El Liber synodalis salmantino de 1410* = *Revista Española de Derecho Canónico* 41 (1985). 347–364.

⁴⁸ PONTAL: *Les statuts*. . . 266 („In hoc igitur opere: Primo tractatur de Baptismo/ secundo de penitentia/ tertio de sacramento eucharistie et unctio[n]e [extrema]/ quarto de celebratione missarum/ quinto de veneratione ecclesiarum/ sexto de alienatione rerum ecclesiasticarum et obligatione ipsarum/ septimo de vita et honestate clericorum/ octavo de testamentis/ nono de sepulturis/ decimo de decimis et primiciis/ undecimo de sponsalibus et matrimonio/ duodecimo de sententia excommunicationis et interdicti et quomodo infirmis absolutionis sit beneficium impendendum/ tertio decimo de perjuriis et penis ipsorum/ quarto decimo de Judeis/ ultimo quedam ponuntur capitula et precepta non habentia speciales titulos seu rubricas”).

⁴⁹ Szövegének kiadása: PONTAL: *Les statuts*. . . 264–453 (a páros oldalak).

⁵⁰ Modern kiadásuk: GARCIA Y GARCIA, Antonio (dir.): *Synodicon hispanum*. Madrid, 1981 kk.

⁵¹ Modern kiadásuk: *Les statuts synodaux français du XIIIe siècle*. Paris, 1971 kk.

szövegszerű egybeesések mértékét. Az eltérések súlya azonban szintén nem elhanyagolható. Vagy a Nîmes-i szinodális könyv hatásának közvetett volta, vagy az esztergomi konstitúciók szerkesztőjének jelentős önállósága lehet erre a magyarázat.

4. Hatása

Mint említettük, az 1382-es esztergomi szinodális könyv a magyar egyházmegyei zsinatokon kiadott rendelkezésekre jelentős hatással volt, hiszen Esztergomban még legalább két verzióban kibocsátották, a szuffragáneos egyházmegyék közül is több átvette, többé-kevésbé módosított formában. Noha hangsúlyozni szokás, hogy az egyházmegyei zsinati határozatok szövegével a hazai papság kevésbé rendelkezett, mint a nyugati kultúrkör más országainak a klérusa, hiszen a plébánosoktól még a 16. század elején sem kívánták meg egyértelműen, hogy feltétlenül birtokukban legyenek ezek a szövegek,⁵² mégis biztosak lehetünk abban, hogy az esztergomi szinodális könyv a papság jó részéhez eljutott. Erre utal, hogy már a Mohács előtti időben három különböző nyomtatott kiadást ért meg. Mint Borsa Gedeon leírta, az első, Velencében nyomtatott kiadás 1484 táján jelent meg, s a Szécsy Dénes érsek alatt tartott zsinaton kibocsátott II. verzió szövegét tartalmazza. Ez volt az az ősnymtatvány, melynek Bécsben őrzött példányát Batthyány Ignác e II. változat kiadásához felhasználta.⁵³ Ugyanezt a kiadást reprodukálja az 1519. évi újabb velencei nyomtatott kiadás, csupán a bevezetőben helyettesíti Dénes érsek nevét Tamás érsek (Bakócz Tamás) nevével.⁵⁴ Annak azonban semmi nyoma, hogy Bakócz Tamás valamilyen egyházmegyei zsinaton a régi szinodális könyvnek egy negyedik verzióját adta volna ki. Így egyszerűen a II. verzió reprodukálásáról beszélhetünk. Annyi azért az 1510-ben tartott esztergomi egyházmegyei zsinat határozatainak 11. fejezetéből kitűnik: ekkor újra sürgették, hogy a papok rendelkezzenek a zsinati határozatok szövegével.⁵⁵ Legikus lehetett az igény, hogy újra kinyomtassák a szinodális könyvet.

Az Estei Hippolit-féle III. változat Mohács előtti nyomtatott kiadása az 1494. évi bécsi kiadás volt, melyet Batthyány és Péterffy Károly e változat kiadásához felhasznált.⁵⁶

⁵² Vö. SZENTIRMAI: *Die ungarische Diözesansynode*. . . 281; ERDŐ: *A részleges egyházjog*. . . 307.

⁵³ BORSA Gedeon: *Hazai egyházmegyéek Mohács előtt nyomtatott zsinati határozatai* = MKsz 1986. 69–70.

⁵⁴ *Uo.* 70.

⁵⁵ BATTHYÁNY: *Leges*. . . III. 657 („Item quilibet Archidiaconus curet et ordinat, ut quilibet ex suis Vice-Archidiaconis, et etiam Plebani, qui possunt hebeant Constitutiones Synodales”). Az itt említett *Constitutiones Synodales* szemmel láthatólag nem az 1510. évi határozatokra (melyek *Statuta* cím alatt szerepelnek) vonatkozik, hanem a régi teljes szinodális könyvre.

⁵⁶ BORSA: *i. m.* 70.

Ugyancsak megjelent 16. századi nyomtatványban az esztergomi szinodális könyvnek az 1494-es nyitrai⁵⁷ és az 1515. évi veszprémi⁵⁸ egyházmegyei zsinaton kibocsátott változata is. Ezek szerint az esztergomi szinodális könyv valamelyik változata a 15. század végén és a 16. században igen sok pap birtokában lehetett. E szinodális könyv karrierjének a Trentói Zsinat vet véget, mely oly mértékben megújítja a lelkipásztorkodó papság tevékenységének részleteit is, hogy a régi helyi szinodális könyvek használatát célszerűtlenné teszi.

I. Függelék

A három változat rubrikái

I. változat	II. változat	III. változat
Sequuntur statuta Synodalia Almae Ecclesiae Strigoniensis „Sicut Doctor summus” (I. Prológus)	„Sicut Doctor summus” (I. Prológus)	Constitutiones novae „Sicut Doctor summus” (I. Prológus)
Hic incipiunt Constitutiones Synodales et statuta Almae Ecclesiae Strigoniensis „Charissimi Fratres, Domini Sacerdotes” (II. Prológus)	„Charissimi Fratres et Sacerdotes Domini” (II. Prológus)	Constitutiones Almae Ecclesiae Strigoniensis „Fratres Charissimi et Sacerdotes Domini” (II. Prológus)
Incipiunt puncta Principalia statutorum Synodalia etc. „Ut igitur vita” (II. Prológus folytatása)	„Unde igitur vita” (II. Prológus folytatása cím és bekezdés nélkül)	... (töredékes)
Sequitur nunc de primo Sacramento, videlicet Baptismo	De Baptismo	... (töredékes)
Sequitur secundum Sacramentum, seu Confirmatio etc.	Secundum Sacramentum est Confirmatio	... (töredékes)
Sequitur tertium Sacramentum seu Poenitentia „Tertium vero sacramentum est Poenitentia, quae secundum beatum Ambrosium”	Tertium Sacramentum est Poenitentia „Tertium Sacramentum est Poenitentia quae secundum beatum Ambrosium”	„Tertium Sacramentum est Poenitentia quae secundum beatum Ambrosium” (cím nélkül)
Sequitur quae sit forma Poenitentiae. Haec est		
Nunc instat quartum Sacramentum scilicet Eucharistia „Quartum Sacramentum est Eucharistia, Eucharistia autem graece dicitur”	De Eucharistia „Quartum Sacramentum est Eucharistia, Eucharistia autem Graece dicitur”	„Quartum Sacramentum est Eucharistia, Eucharistia autem Graece dicitur” (cím nélkül)

⁵⁷ RMK III. 476. *Statuta synodalia ecclesiae Nitriensis 1494*. Viennae, 1560; vö. BORSA: *i. m.* 67.

⁵⁸ *Constitutiones Sinodales ecclesiae Vesprimiensis*. Viennae, 1517; vö. BORSA: *i. m.* 72–74.

Nunc sequitur quintum Sacramentum seu extrema unctio „Sacramentum quintum, quod est extrema unctio, de qua ait Beatus Jacobus”	De Extrema Unctione „De Extrema Unctione quod est quintum Sacramentum ait beatus Iacobus”	„Quintum Sacramentum Extrema Unctio est quintum Sacramentum: ait B. Iacobus” (cím nélkül)
Nunc instat sextum Sacramentum videlicet Ordinis	Sextum Sacramentum est Ordo „De ordine quod sextum est Sacramentum”	„Sextum Sacramentum sequitur de Ordine Clericorum. Ordo Clericalis est sextum Sacramentum”
Nunc restat [!] dicere de septimo Sacramento, seu Matrimonio	De Matrimonio „Est septimum Sacramentum scilicet Matrimonium”	„Septimum Sacramentum est Matrimonium”
Sequuntur diversae informationes, et ponitur hic	De interdictis De Nuptiis De Banno Matrimonii	De Interdicto tempore (töredékes) „Forma autem banni”
Tertia species scientiae ponitur haec	De Custodia Sacramentorum et qualiter teneantur „Secundo quoque illa scientia”	De Custodia Sacramentum „Secundo quoque, illa scientia”
Nunc sequitur de Simonia vitanda capitulum	De Divinorum Officiorum Celebratione „Illa denique scientia tertio vos”	De Divinorum officiorum celebratione „Tertia scientia illa vos”
De sepulchris, et qui in Ecclesia, vel coemiterio sunt sepeliendi, et qui non, et quibus debeant denegari Sacramenta	De Simonia	
Capitulum de Decimis, et qualiter non solventes debeant puniri, et qui interdictum non servaverunt	De Sepulchris	
De Sententia excommunicationis majoris, et minoris et aliis censuris et effectu utriusque et interdicti	De Decimis et poena	
Et postea absolvat eum dicens	De Sententia excommunicationis	De Sententia excommunicationis
De vestimentis Clericorum deferendis, et quibus pannis, et quo habitu Clerici, et religiosi uti debeant, et qua poena puniantur	Oremus	Oratio absolutionis super excommunicatorem
De Clericis Concupinariis, qua poena sunt puniendi, et quales debent habere mulieres in Domibus eorum	De Habitu Clericorum	Quibus vestibus et pannis, et quo habitu Clerici et Religiosi uti debeant, aut qua poena puniantur contra-facientes
Quod Clerici in Domibus eorum Tabernent, nec Mercimoniis Laicalibus se imisceant	De Clericis Concupinariis Additio de Concupinariis	De Clericis concupinariis, et qua poena sint puniendi, et quales mulieres in domo habere possunt Additio . . .
	Quod Clerici in domibus eorum vinum non tabernent	De Tabernis Clericorum

Qualiter, et qua hora Missa et alia Divina officia debeant celebrari, et quibus Indumentis uti debeant	De hora Missarum	De Missis sequitur hoc modo debito
De promovendis ad sacros ordines, et qua poena puniantur praesentati, et praesentantes contra formam hujus constitutionis facientes	Quales sunt promovendi ad ordines	De promovendis ad Sacros ordines
De usurpantibus bona Ecclesiae jura, et Jurisdictionis bona, de poenis eorundem et tributariorum	De Usurpantibus Jura	De usurpantibus iura Ecclesiastica De Tributario
De poena non confirmatorum in Beneficiis Capitulum	De poena non Confirmatorum	De poena non confirmatorum in beneficiis suis
De poenis non residentium in beneficiis Capitulum	De Poenis non residentium in Beneficiis Contra Absentes	De Testamentis
Qualiter Testamenta fieri debent in praesentia Sacerdotis Parochialis	Qualiter Testamenta fiunt	De Testamentis
Quod relicta ad pias causas, et male ablata intra sex Menses executioni demandentur, executiones non facientes sunt excommunicati	De Testamentis	De relictis ad pias causas, ut infra sex menses persolvantur
Sequitur a quibus et quomodo debent vitari interdicti et excommunicati	De Excommunicatis visitandis	Mandatum generale de excommunicatis vitandis
	Sequuntur Constitutiones aliae	Aliae constitutiones de his, qui iurisdictionem turbant
	De Religiosis	De Religiosis et quaestoribus
	De Officio Archidiaconorum	
	De Commessionibus	De Commessionibus Clericorum
	De Usurariis	De Usurariis
	De Usurpatoribus	De Usurpatoribus Ecclesiarum Contra Abbates Sancti Benedicti recipientes Monachos alterius Monasterii Sine litteris Abbatis, vel Prioris
	De festivitibus colendis	Sequitur de Festivitibus colendis in Ecclesia ac Dioecesi, et iurisdictione Strigoniensi

II. Függelék

Constitutiones Synodales Ecclesiae Strigoniensis (1382; ed. Batthyány)

(p. 261) Baptismus est primum Sacramentum Janua, et fundamentum omnium aliorum, quo non recepto, nulla alia prosunt ad salutem; per illud enim ingreditur ad Christum, ac ubi Christus non est, fundamentum nullius boni operis super est aedificandum. Primo, pro Infantibus itaque Baptizandis, vel pro confessionis sacramento praemium, aut pretium requirere nolite. Ne propter vestri negligentiam infans aliquis sine Baptismo decedat cavete. Una queque Ecclesia baptismales fontes lapideos habeat, si potest habere, alioquin ad hoc aptum ligneum vas habeat speciale. Patrinos habeant, aut suos filios spirituales Symbolum scilicet: Credo, et orationem Dominicam scilicet: Pater noster doceant, vel doceri faciant, bonisque moribus informare admonete, plebusque vestris saepissime ad baptizandum insinuate ut si infantuli nati propter mortis periculum vobis ad baptizandum nequirent portari ab hominibus omnibus circumstantibus masculis, vel faemilis, vel illis non existentibus a faeminis baptizentur, vel etiam a Patre, vel Matre si alii desunt, in hoc enim casu Pater, vel Mater non delinquant. . .

(p. 262–265 = 263) Tertium vero Sacramentum est Poenitentia, quae secundum beatum Ambrosium est praeterita mala deplangere, plangenda iterum non committere, debent autem in omni vera poenitentia adesse tria, videlicet Cordis contritio, oris Confessio, si confitens loqui potest, et operis satisfactio juxta posse, et etiam quartum videlicet firmum propositum iterum non peccandi. Igitur ne aliquis propter vestri dissidentiam sine poenitentia decedat, diligenter cavete, quoniam secundum Julium Papam Sacerdos poenitentiam negans reus est animarum cavete itaque. In poenitentiis discrete imponendis vos habete, ne alios incaute absolviendo, vos ipsos periculose ligetis porro juxta Concilium generale in Confessionibus audiendis, et poenitentiis imponendis discretum oportet esse Sacerdotem, et cautum, ut more periti medici modicum vinum, et oleum refundat vulneribus sauciatis diligenter inquirens peccatorum circumstantis,

Liber synodalis ecclesiae Nemausensis (1252; ed. Pontal)

DE BAPTISMO

[4] Quoniam baptismus sacramentorum omnium janua est et etiam fundamentum, merito de ipso hic primitus est tractandum. Precipimus itaque ut infans, quamcito natus fuerit, si periculum mortis sibi immineat ita quod presbytero nequeat presentari, a circumstantibus masculis, si presentes fuerint, baptizetur in aqua calida vel frigida, non in alio liquore et in vase mundo ligneo vel lapideo vel quolibet alio, vel si vas haberi non possit fundatur aqua super caput baptizandi et dicantur verba quibus debet aliquis baptizari.

Si autem masculi presentes non fuerint a circumstantibus feminis baptizetur etiam a patre vel matre si alii non fuerint a quibus valeat baptizari, sed quamdiu alii fuerint a patre vel matre nullatenus baptizetur. Et si ex necessitate a patre proprio vel a matre infans fuerit baptizatus, matrimonio inter eos in sua firmitate manente, nulla propter hoc injungetur poenitentia baptizanti qui ex hoc debet potius commendari.

DE PENITENTIA

[20] Poenitentia est, ut ait Ambrosius, mala preterita plangere, et plangenda iterum non committere. Omnis autem vere poenitens debet dolorem habere de peccatis commissis, et voluntatem et propositum iterum non peccandi. Sunt enim in poenitentia tria principaliter necessaria, videlicet: cordis contritio, oris confessio, si confitens potest loqui, et operis satisfactio juxta posse alioquin non est vera poenitentia sed simulata potius, atque ficta. Confessio vero est, coram sacerdote, vera declaratio seu revelatio peccatorum. Et quia post lapsum peccati necessaria poenitentia vera est ad salutem, statuum est quod omnis uxtriusque sexus fidelis, postquam ad annos discretionis pervenerit, omnia sua peccata, solus confiteatur fideliter, saltem semel in anno, proprio sacerdoti, et injunctam sibi poenitentiam studeat pro viribus adimplere. Quod et de clericis, scilicet confiteantur proprio sacerdoti, in cujus parochia commorantur; districte precipimus obser-

et peccati quatenus prudenter intelligat quale eis debeat praebere Consilium, et cujusmodi remedium adhibere ad sanandum aegrotum.

(p. 272) Sane si mulier stante Matrimonio, vel etiam soluto sine electione sepulturae obierit, in Coemiterio Ecclesiae Parochialis, et in sepulchro viri praemortui tumuletur, potest tamen ubi maluerit sepulturam eligere. Laicos intra Ecclesiam absque licentia sepeliri prohibemus nisi Patronus ejusdem Ecclesiae fuerit, aut pro Fabrica Ecclesiae aliquid dederit. Siquis hujus nostrae prohibitionis transgressor fuerit in una marca usuali mulcretur, cujus medietas Camerae nostrae applicetur alia Archidiacono suo, aut suo immediato superiori, quos monemus, ut in visitatione diligenter de talibus inquirant, et quidquid ratione sepulturae evenerit, nihilominus Fabricae illius

Ecclesiae aplicamus. Debent autem Ecclesiastica Sacramenta denegari Haereticis, Paganis, Judeis, Gentilibus, et omnibus extra Fidem Catholicam constitutis, nec non excommunicatio majori excommunicatione, et interdictis, atque his, qui in torneamentis moriuntur, et insuper usurariis, praedonibus et Raptoribus manifestis, nisi poenituerint, vel usuras vel rapinas restituerint, vel de restituendis securitatem praestiterint secundum formam Juris; si vero praedicti non haberent in facultatibus tempore mortis suae unde restituere possent non debet usurarius praedicta poena puniri, raptor vero, qui in sanitate non poenituit, vel se emendavit, in morte tamen si contritus fuerit; et apparuerit, si securitatem praestare nequiverit Coemiterium non negetur, nullus tamen Clericorum intersit illius sepulturae.

Item illos, qui se suspendunt, vel praecipitant, vel gladio vel cultello se peremerunt, nisi in morte signa poenitentiae in iis apparuerint manifeste denegetur sepultura, generaliter omnibus, quos constat in peccato mortali [!] decessisse.

(p. 278–279) Mandamus insuper, et volumus omnes excommunicatos, et interdictos ab omnibus Regularibus exemptis, et non exemptis in divinis officiis; et sacramentis quorum nulli possunt super hoc Apostolicis privilegiis tueri, qui vero contra fecerint scienter, vel tales ad Ecclesiasticam sepul-

vari alioquin, vivens, sive clericus fuerit, sive laycus, ab ingressu ecclesiae arceatur, et moriens, christiana careat sepultura. Et hoc salutare statutum publice in ecclesiis annis singulis proponatur.

... [129] Mulier autem constante matrimonio et etiam mortuo viro suo, eligere potest, ubicumque voluerit, sepulturam. Si vero sine electione sepulture decesserit, sepeliatur in cimiterio ecclesiae parochialis in sepulchro viri, si primus mortuus fuerit et in eadem parochia sit sepultus.

[132] Prohibemus autem districte, laycos intra ecclesiam sepeliri, sine nostra licentia speciali. . .

[130] Sunt autem quidam, quibus debet denegari ecclesiastica sepultura: videlicet omnes heretici et excommunicati majori et etiam minori excommunicatione et interdicti. Item illi, qui in torneamentis moriuntur. Item usurarii et predones manifesti. Item omnes, quos manifeste esse constiterit in mortali peccato decessisse.

Item [!] illi qui se ipsos suspenderunt, vel se precipitaverunt aut se gladio interfecerunt.

[131] Hec intelligenda sunt, et servanda, nisi in morte apparuerint manifesta signa penitentiae. . .

[196] Excommunicatos quoque et nominatim interdictos. . . ab omnibus regularibus, et secularibus, exemptis et non exemptis, districte precipimus evitare in divinis officiis, et ecclesiasticis sacramentis, quia nulli possunt apostolicis privilegiis se tueri. . .

[197] Quod si templarii, vel hospitalarii, vel re-

turam receperint aut celebrare in Ecclesia praedicta praesumpserint; poenam suspensionis ab ingressu Ecclesiae, et a participatione Samentorum a Canone introductam contrahant ipso facto, et ipsorum Ecclesia etiam Ecclesiastico subjiatur interdicto. . . Qui autem interdicti vel excommunicati, vel in Ecclesia interdicta scienter divina celebrare praesumpserint irregularitatem incurrunt, super qua non potest, nisi per Sedem Apostolicam dispensari.

gulares alii quicumque, etiam exempti, excommunicatos vel nominatim interdictos recipere presumpserint ad divina, vel ad ecclesiasticam sepulturam, vel celebrare in ecclesia interdicta, ecclesie in quibus ista presumpserint, subjaceant interdicto. . . qui in ecclesiis interdictis presumunt scienter divina officia celebrare, ab officiis sunt et beneficiis ecclesiasticis suspendendi.

ERDŐ, PÉTER

Le livre synodal d'Esztergom

Au cours des dernières années, grâce surtout au résultat des chercheurs espagnols, on a réussi à définir plus précisément le genre médiéval du liber synodalis (livre synodal). C'est partant de cette définition de genre que l'étude examine les textes subsistants des synodes diocésains de Hongrie. Elle signale le fait que les constitutions du synode diocésain d'Esztergom qui ont été renouvelées, avec plus ou moins de modifications, par de nombreux synodes diocésains hongrois aussi, correspondent tout à fait exactement à la nouvelle définition du livre synodal. Suivant cette trace, l'auteur fait une tentative de déterminer les sources du livre synodal d'Esztergom. Il désigne le texte de source dans un livre synodal de même genre, paru beaucoup plus tôt, publié par un synode français méridional et répandu plus tard assez largement. Il motive les coïncidences textuelles et les divergences considérables du livre d'Esztergom d'une part par le fait que l'influence de la source était indirecte, de l'autre que le rédacteur du livre d'Esztergom traitait sa source librement. Il attire l'attention au fait aussi que ce même texte de France apparaît, d'une manière analogue, sous la forme d'une réception libre, dans des livres synodaux espagnols médiévaux aussi.

BERECZ ÁGNES

A kései janzenizmus és hatása Magyarországon

Louis Racine vallásbölcseleti poémája és a magyar fordítás

A modern kor Európája erős szálakkal kapcsolódik a 18. század eszmetörténeti áramlataihoz. A ma jelen levő filozófiai irányzatok, a szellemi szféra fogalmi jelölői csaknem mind a „bölcselet század” nagy képviselőihez kötődnek. Ha természettudományi rendszerekről vagy a társadalomtudomány rendszer-szemléletéről beszélünk; ha teóriák születnek a kiüresedett világról (azaz individuálisan szekularizált társadalomról esik szó); ha az abszolútum mint probléma jelenik meg a 20. századi etikai gondolkodásban — akkor azon a csapáson haladunk, amelynek kezdetén a felvilágosodás gondolkodói állnak. Létezett azonban egy másik nyomvonal is, amely idővel háttérbe szorult: a vallásbölcselet áramlata. Ez az áramlat kezdettől fogva támadások keresztüzében állt, csupán a támadások jellege és iránya változott meg. Míg eleinte a felekezetek teológiai-dogmatikai kompetenciáját sértették az egyházhoz lazábban kötődő intellektuális irányzatok (és a retorziók is egyházszerkezeti jellegűek voltak); a 19. század elejétől mint filozófiai princípium vált vitatottá a vallásbölcselet; minthogy tárgya transzcendens, érvelési rendszere nem igazolható. Mindezek ellenére, akár egy bűvópatakot, napjainkig nyomon követhetjük a vallásbölcselet különféle irányzatait.

A Port-Royal is ilyen bűvópatak. A kegyes életű, önmaga iránt rendkívül szigorú Jansenius püspök úgy halt meg a 17. század elején, hogy nem sejtette: teológiai-szellemi hagyatékával egyenesen vihart vetett. Száz évvel később Port-Royal kolostora üszkös rom; az intézményhez kapcsolódó janzenista irányzat alaposan felbolygatta a megújulással vajúdó felekezeteket. XI. Kelemen pápa kiadta az „Unigenitus”-bullát, s az egyház ezzel lezártnak tekintette a janzenista mozgalmat. A mozgalom valóban lecsitult; a méltatlan rágalmak és a személyes ellenségeskedések lassan feledésbe merültek. Egykor ismert nevek — Saint-Cyran, Antoine Arnauld, Paschasius Quesnel — elhomályosultak; és a leglényegesebbnek vélt vita a kegyelem mibenlétéről ma már csak a teológusok számára érthető. Bár feltételezhetjük, hogy a janzenizmus fénykorában sem érdekelhették a hívek tömegeit a finom különbségtételek az önmagában hathatós és csak a kiválasztottak számára fenntartott gratia efficax, illetve a szabadon elfogadható vagy elutasítható (és ily módon nem feltétlenül hatékony) gratia sufficiens között — ez utóbbit a janzenisták nem fogadták el —; nem

beszélve a bűnbeesés előtti kegyelmi helyzetről vagy arról a különbségről, ami a protestáns kegyelemfelfogás és a janzenizmus között van. Mindez ma már az egyháztörténet és a teológiatörténet illetékességébe tartozik.¹

Port-Royal hatása azonban nem ennyiből áll. A „janzenizmus” szó ma is ismerősen cseng és számtalan, egymástól távol eső területen bukkan fel újra meg újra: találkozhatunk vele a neveléstudományban éppúgy, mint az irodalomtudományban; az egyházi megújulási törekvések visszakanyarodnak hozzá modelt keresve; újraértékelése időről időre felvetődik. Az ok egyszerű: a hajdani teológus szerzetesek, kegyes apácák és a világgal önként szakított, de szerzetbe nem tartozó remetek mellett jelentősebbé nőttek azok az „útítársak”, akik Port-Royal barátaiként a világban élve, a világgal küszködve bontakoztatták ki tehetségüket. A leghíresebb közülük természetesen Blaise Pascal, de közéjük tartozott a drámaíró Jean Racine és fia, Louis Racine is.

Az idősebbik Racine Port-Royal iskolájában nevelkedett, és ugyanebben a szellemben nevelte gyermekeit is. Ez az iskola nagy változtatásokat hajtott végre mind a gyermekek képzésének formájában, mind a tananyag tartalmában.² Számunkra ebből az a lényeges, hogy nem a klasszikus hagyomány utánzását, hanem annak megértését tartották elsődleges követelménynek; hogy igen nagy hangsúlyt helyeztek a francia nyelv- és stílustanításra; valamint hogy a józan ész legfontosabb tulajdonságának az ítélőképességet tartották. Különbséget tenni a jó és a rossz, az igaz és a hamis között — ez a fontos kérdés gyakran foglalkoztatta a nagy Racine második fiát is.

Louis Racine (1692–1763) írt ódákat, episztolákat; terjedelmes emlékirattal adózott nagyhíru apja emlékének; legfontosabb költői alkotásai azonban vallásfilozófiai poémái voltak. Tehetségét senki sem vonta kétségbe, de a nemzet legnagyobb költőjének fiaként nagy teher nehezedett rá; fennmaradt Voltaire gúnyos megjegyzése: „le bon versificateur Racine, fils du grand poète Racine” — pedig igazán jó költő volt a fiú is.

Louis Racine életét áthatotta a felelősséggel vállalt, komoly — kissé aggályoskodó — keresztény hitélet. Ebben is a janzenisták hagyományát követte. Vállalta, hogy különj jelenség legyen a franciák „nagy évszázadát” követő korban, amikor a racionalizmus parancsoló szellemi irányzata Istenben szűkölködő, szekularizált világlátást hozott. A teológia és a tudományok éles szétválása ekkor következett be. A lehetséges válaszok közül az egyik az érzelmi pietizmusé volt; a másik a tradícióban való elsáncolódás. Port-Royal barátai a legnehezebb utat választották: voltaképpen intézményes háttér nélkül kívánták megélni szigorú elvek alapján szabályozott hitéletüket; miközben a legmagasabb

¹ A janzenizmusról általában l.: CZAKÓ Jenő: *A janzenizmus. Egyetemes egyháztörténeti tanulmány*. Cegléd, 1943. [Bibliográfiát is közöl.] — GOLDMANN, Lucien: *A rejtőzködő Isten*. Bp. Gondolat, 1977. — SZÁNTÓ Konrád O. F. M.: *A katolikus egyház története II.* Bp. 1985. 226–229, 268–269. — A kegyelemvival kapcsolatban vö.: ELŐD István: *Katolikus dogmatika*. Bp. 1978.

² FINÁCZY Ernő: *Az újkori nevelés története*. Reprint. Bp. 1986. 52–60.

színvonalon, legjobb tudásuk szerint igyekeztek eleget tenni a kor tudományos vagy művészeti kihívásainak. Nem tudták elfogadni, hogy különböző igazsága lehetne a hitnek és a valóságnak. Ez a szemlélet indította Louis Racine-t arra, hogy két, rendkívül nagy műgonddal megkomponált tankölteményben fejtsse ki a janzenisták álláspontját.³ Az egyszerűen *La religion* címet viselő műben nagy feladatot vállalt a költő, amikor a vallásról általában értekezve kívánta olvasóját Istenhez vezetni. Hogy feladatát mégis sikeresen oldotta meg, erre utal művének sok fordítása és újrakiadása.⁴

Racine poémája a rejtett Istenről tanúságot tevő kozmikus rendből és a megrettent szív tapasztalatából indul ki, s mindvégig erre a pascali alapra helyezi az intellektus erőfeszítését. Isten, a „tsuda Átsmester” (jellemzően 18. századi kép) tervszerűen munkálkodik az emberért, még ha annak értelme ezt teljes mértékben felfogni nem is képes. Ebből adódik a régi kérdés: akkor miben áll és miért van a rossz, amelyet tapasztalunk? Racine válasza becsületes: vannak dolgok, amelyek nem tartoznak az ember illetékességébe, s a rossz princípiumának kérdése éppen ilyen. Lényegesebb és csodálatosabb jelenségnek ítéli, hogy a világot csak részeiben, tökéletlenül befogadó ember egyáltalán képes felfogni a végtelen és tökéletes Istent. Ezután bőséges példanyag bizonyítja, hogy mind az antik, mind a keresztény civilizáción kívül élő népek tisztelnek isteneket és áldozatokat mutatnak be, mert tudatában vannak saját gyengeségüknek, sőt valamilyen homályos sejtéssel váltságra szoruló voltakuknak is. A példák nyomán Racine az Istenről való tudás képességét emberi attribútumnak, belénk írt törvénynek nevezi. Ez az oka annak — fűzi tovább gondolatmenetét —, hogy valódi ateista nagyon kevés van és őket minden kor, minden közösség elítéli. Az ateista valójában önmagát teszi Istenné, azaz saját törvényei szerint önmagának elszámolva szándékozik élni; mégsem sikerül ez maradéktalanul, benső békétlenségét kiiktatni nem tudja.

A II. ének az emberi állapottal, annak nyomorúságával foglalkozik. Létezésünk alapvető szorongásától akkor sem menekedhetünk meg, ha birtokolunk mindent, ami jó és kívánatos világunkban: legyen az bölcsesség, vagyon, testi gyönyörűség. Mindez nem képes a legbensőbb magányt, kietlenséget vagy csömört feloldani. Racine azonban nem veti el a földi lét értékeit, hanem pas-

³ Első vallásbölcseleti poémája az 1720-ban kiadott *La Grâce*, amely a vitás kegyelemtani kérdések körül forog. Ennél nagyobb szabású mű a *La Religion* (1742); a továbbiakban erről a tankölteményről esik szó.

⁴ L. RACINE műveinek összkiadása már életében, 1750-ben megjelent: *Oeuvres de L. Racine*, 1-6. tome, Amsterdam, Rey; sőt ez az 1750-es javított kiadás a sorban a hatodik. A tetszetős formájú kis köteteket később is kiadták; gyakran hivatkozott forrás az 1808-as nyomtatás. — A fordítások közül a hazaiakat emelném ki: RÉPÁSSY Sándor: *Az egély*, Eger, 1869 [Ez a „La Grâce” fordítása]; — P. SZENT-GYÖRGYI Gelérd: *Józan elmélkedés a’ Religióról...* Pest, 1795. [A „La Religion” prózafordítása.] — HÁLÓ KOVÁTS József: *A’ vallás, avagy...* Komárom, 1798. [Erről a fordításról a későbbiekben még bővebben.]

cali dinamizmussal kiteljesíti: az ember egyidejűleg féreg és fenség, semmiség és nagyság — a múlandó anyag és a transzcendens határán létezik, és ez, valamint az erről való tudás Isten kegyelme. A halál a keresztyén számára az átmenet, az átlépés fordulópontja; és a fent vázolt gondolatmenet alapján nem is lehet más. Racine vitába száll azokkal, akik megsemmisülésként értelmezik a halált, és ezen a ponton hivatkozik a kor egyik leglényegesebb tudományos felismerésére: a természetben, azaz a tapasztalati világban nincs megsemmisülés; nincs olyan erő, amely képes lenne semmivé tenni — és ez fontos jel az ember számára.

Az emberi lélek tehát valójában a transzcendensre, az örök Jóra, Istenre vágyakozik — de ott a régi ellenvetés: hátha mindez csupán az emberi vágy szüleménye? Racine egyrészt ismét a pascali értelemben vett szív tapasztalatára utal, amelynek bölcsessége mélyebb, mint az oly könnyen tévedő elméé — másrészt az isteni kinyilatkoztatásra, a Szentírásra mutat, melyen kívül nincs más válasz. Hogy ezt bebizonyítsa, Racine sorra veszi a világ valamennyi nagy gondolkodóját Démokritosztól Platonig; a végső kérdéseket egyikük sem oldotta meg.

A költemény III. éneke Izrael történetét követi nyomon; benne megmutatja az emberiség megromlott mivoltát (az ősbűn Racine felfogása szerint is az önző kevélység), és a megváltás szükségességét. A költő utal az Ószövetség Jézusra mutató előképeire is.

A IV. ének történelembölcsélet; a példa Róma. A hívó számára a történelem Isten munkájának beteljesülése a világban, noha ez nem egyenes vonalú fejlődés, s minden részletében nem feltétlenül ragadható meg. Racine nagy hangsúlyt helyez arra, hogy Jézus Krisztus történeti személy volt, aki még a hitetlenek számára is világosan megváltoztatta a világot.

Az V. ének fejti ki, hogy a megváltó Jézus Krisztus, az isteni személy, hit nélkül (amelyet megelőz a kegyelem) már nem érhető el. De az igazi hit nem függeszti fel az észet — fejtegeti tovább a költő —, hiszen csak az értelmes hit lehet gyümölcsöző. Másrészt az emberi ész nem jutott olyan sokra, mint egyesek vélik: Racine példák sorával bizonyítja, hogy a tudományt alapjában véve a remélt haszon hajtja előre; mégis a legegyszerűbb, legalapvetőbb kérdésekre nem tud választ adni. A hit viszont igen; és hiába akarta az emberiség boldoggá tenni önmagát, csak Isten végtelen szeretetében tud megnyugodni.

Racine poémájának vázolt gondolatmenete figyelemreméltó egyezéseket mutat Blaise Pascal *Gondolatok* címen fennmaradt töredékeivel, amelyet a költő jól ismert, műve lábjegyzeteiben hivatkozik is rájuk. Köztudomású, hogy Pascal a keresztyén hit apológiáját szerette volna megírni, egy olyan apológiát, amely nem az intézményes teológia kitaposott ösvényein haladt volna, hanem a nyugtalan emberi elme kínálta intellektuális lehetőségeket felhasználva, de annak elégtelenségére rámutatva jutott volna el a szeretet Istenéhez. Szabó Ferenc *Jelek az éjszakában* c. tanulmánykötetében foglalkozik Pascal gondolataival, és

összefoglalja azokat a kísérleteket, amelyek megpróbálták a mű eredeti, tervezett szerkezetét rekonstruálni.⁵ Ennek alapján állíthatjuk, hogy Racine kompozíciója Pascal nyomán halad⁶, a következő fő tételek szerint:

- a vallás nem ellentét a „Józan Okossággal”
- a természet és az ember legbensőbb meggyőződése Istenre mutat
- az ész szükséges, de nem elégséges
- az emberi állapot nyomorúsága és nagysága
- a boldogság vágya és Isten, az örök Jó
- más vallások fogyatékosága, a keresztény hit különleges volta
- történeti szempont és személyes megtérés

E tételeknek még a sorrendje is követi Pascal művének rekonstruált gondolatmenetét, s ez a tény közvetve alátámasztja a próbálkozás helyességét. Tartalmukban hűen tükrözik azt a szemléletmódot, amit általában véve janzenista szellemiségnek lehet tekinteni. Ez az irányzat napjainkig tartó hatást váltott ki Európa-szerte, amiben nem kis szerepe volt annak, hogy olyan formátumú alkotók terjesztették, mint a Racine-ok és Pascal. A janzenizmus hatása érintette Magyarországot is, amint azt Zolnai Béla alapos monográfiája bizonyítja: könyvében egyenként elemzi a korszak kimutathatóan janzenista szemléletű európai és magyar kiadványait, figyelembe véve azok elterjedését és kölcsönhatását.⁷ Kutatása már jelzi azt a kikerülhetetlen nehézséget, hogy a janzenizmus — amennyiben fogalmát tágabban értelmezzük — nehezen megragadható, illetve körülhatárolható irányzat; hiszen könnyen képes idomulni mind a szigorúbb katolikus, mind egyes protestáns áramlatok vallásbölcseletéhez.

A továbbiakban azzal a folyamattal szeretnék foglalkozni, amely a 18. század végének magyarországi művelődési helyzetében lehetővé tette a janzenista hatás érvényesülését. Ami az előzményeket illeti, ismeretes Rákóczi Ferenc szemléletének janzenista vonásokat mutató jellegzetessége; és a teológiában is nyomot hagyott Port-Royal öröksége.⁸ Érdekes jellegzetesség, hogy a janzenizmus nálunk inkább a protestantizmushoz kapcsolódik, mint a katolikus egyházhoz. Úgy tűnik, hogy főként a pietizmus áramlatához szegődve befolyásolta a

⁵ SZABÓ Ferenc: *Jelek az éjszakában*. Róma, 1983. 17–213; Pascal művének rekonstruált szerkezetéről l. 47–49.

⁶ Ezt L. RACINE maga is állítja költeménye elé írt bevezetőjében: [munkáját] „felépíttem Páskálnak ezen rövid gondolatján: . . . azt kell legelőször megmutatni, hogy az [ti. a vallás] nem ellenkezik a’ Józan Okossággal; azután, hogy az tiszteletre, és szeretetre méltó. . . .”. Ezen kívül „sok egyéb helyeken is haszonra fordítottam ezen nevezett Írónak némelly szép gondolatit” — írja Racine. (Háló Kovács J. fordítása).

⁷ ZOLNAI Béla: *A janzenizmus kutatása Közép-Európában. I.* Kolozsvár, 1944. (Universitas Francisco-Josephina; Acta Philosophica 4.)

⁸ Ld. ZOLNAI Béla következő tanulmányait: *Rákóczi, az író*. Klny. a Rákóczi Emlékkönyvből. Bp. 1935.; és *A janzenista Rákóczi*, Szeged, 1927. — A teológiai hatásokat illetően vö. CZAKÓ, ELŐD és SZÁNTÓ idézett műveivel.

szabadabb szellemű, nyitott és művelt protestáns értelmiséget. Katolikus részről ebben az időben nem beszélhetünk olyan számottevő laikus rétegről, amely a teológiában annyira járatos lett volna, hogy fogékony lehetett volna a janzenizmus alapműveire. A lelki olvasmányok iránti igényt a jezsuita rend látta el, s ezekbe nem szűrődött janzenista hatás. Belső egyházi körökben pedig inkább egyházpolitikai, mintsem teológiai problémaként merült fel a kérdés — azonban mindezek az állítások még alaposabb kutatásokat igényelnek. Annyi bizonyos, hogy protestáns körökben is csak attól az időtől kezdve beszélhetünk szélesebb hatósugarú janzenista hatásról, amikor — a század hatvanas-hetvenes éveitől kezdve — megindul a fordítások áradata.

Nem jogosulatlan az a szemlélet, amely ezt az időszakot Magyarországon a felkészülés idejének tekinti. Mégis fokozottabban figyelembe kellene vennünk a korszak gazdag fordítás-teljesítményét, mert bár esztétikai szempontból kevésbé sikerült, hamar elavuló próbálkozásokat mutat fel; annál érdekesebbek eszme- és hatástörténeti szempontból. A szellemi pangás, provincializálódás évtizedeit éppen a fordítások által gerjesztett erjedés törli meg. Különösen a francia földről érkező szellemi import iránt érzékenyek a magyar gondolkodók. Francia közvetítéssel érkezik az angol irodalom is; példák rá Milton *Elvezett Paradicsomának*, valamint Young, Hervey és Pope tankölteményeinek magyar fordításai. Ezek a művek komor világképet tükröznek, amelyben az ember nem Isten fenséges teremtménye, hanem nyomorult bűnös, aki elveszett lenne a kegyelem nélkül. Összefüggésrendszerükben az emberi erőfeszítések értelme, a lét irányulásának kérdése meglehetősen problematikussá válik. Nyilvánvaló, hogy ez a szellemi áramlat ellentétesen egészíti ki a felvilágosodás bizakodó, az emberi tevékenységekkel kapcsolatban optimista irodalmát, amelyből szintén bőszégesen fordítottak. Meg kell jegyeznünk, hogy a felvilágosodásra nem az ateizmus, hanem inkább egy bizonyos könnyed, derűs deizmus a jellemző — és a kései janzenizmus éppen ezzel a deizmussal veszi fel a harcot, rámutatva a személyes hit, a bűnbánat alapvető fontosságára.

Kik voltak a fordítók, akik létrehozták a 18. század magyar fordítás-irodalmának bő termését? A magyar felvilágosodás híres képviselőinek nevét jól ismerjük; létezett azonban egy más típusú írói csoportosulás is: azoknak a köre, akik rendelkeztek egy egész embert igénylő hivatással (általában a lelkészivel), és emellett vállaltak feladatokat az irodalmi életben. A legismertebb közülük Péczeli József (1750–1792), aki rövid élete során számtalan fordítással és jelentős vállalkozásokkal pezsdítette fel az irodalmi közéletet; folyóiratot szerkesztett, nyomdát telepített Komáromba, kulturális kapcsolatokat létesített a felekezetek között; és mindemellett tudós komáromi lelkész volt, akinek teológiai működése sem jelentéktelen. Hasonló szerepet töltött be Debrecenben piskárosi Szilágyi Sámuel szuperintendens (1719–1785), aki lefordította Voltaire *Henriade*-ját, bár az ő irodalmi tevékenységénél jelentősebb pártfogói szerepe. Góbból Gáspár (kb. 1745–1813) kecskeméti lelképásztor élete végéig

kamatoztatta nyelvtudását: lefordított egy francia eposzt a bűnbeesésről, ezenkívül más színműveket, bölcselkedő és teológiai irodalmat is.

Létezett egy erdélyi csoportosulás, leginkább a nagyenyedi iskola vonzáskörében: Pápai István ott fordította Pope filozófiai esszéit; ott diákoskodott Nalácz József (1748–1822), a későbbi testőríró, aki közvetlen kapcsolatban állt híres testőríróinkal, és kizárólag apologikus vallásfilozófiai műveket fordított franciából. Ha nem utazott valahol Nyugat-Európában, akkor erdélyi otthonában tartózkodott Teleki József (1738–1796), Ráday Pál unokája, aki írásait nem szánta kiadásra, de akinek munkássága szintén vallásbölcseleti jellegű.

Nagyjából egy időben éltek ezek a művelt literátusok, s valamennyien missziójuknak tekintették, hogy a nyugat-európai szellemiség kiemelkedő alkotásait megismertessék a magyar közönséggel.⁹ Könyvtáruk nyitva állt érdeklődő ismerősök számára, és egymással általában baráti, sokszor rokoni összeköttetésben voltak.

Közéjük tartozott Háló Kovács József (1761–1830), aki szintén a hajdani tudós lelkipásztorok nyomán kívánt haladni, s ebben barátságával és anyagi segítségével támogatta őt a már említett Szilágyi Sámuel¹⁰ — így vált lehetővé Háló Kovács göttingeni és angliai peregrinációja —; valamint későbbi apósa, Góböl Gáspár; akinek gazdag könyvtárát örökölte. Háló Kovács József élete során tiszteletre méltó írói-fordítói munkásságot fejtett ki nagykőrösi (később halasi) lelkészi szolgálata mellett. Lefordította Vergilius *Aeneis*-ét és Louis Racine költeményét a vallásról; emellett saját alkotásai is vannak, többek között egy gyászvers II. József halálára. Ez a vers adalék ahhoz a tényhez, hogy a jozefinista politikának voltak komoly támogatói a magyar értelmiség köreiből; számunkra pedig különösen lényeges, hogy a vallás kérdésében II. József janzenista álláspontot képviselt.

Kovács József Racine-fordítása 1798-ban jelent meg a komáromi nyomda kiadásában.¹¹ A fordítás nem egészen szerencsés, mert az eredeti, klasszikusan tökéletes francia alexandrin helyett (ami hangsúlyos, emelkedő lejtésű, felező metszetet alkalmazó, 12–14 szótagos rímes forma) Háló Kovács „choriambicus szökdellésű tizenötöst” választott, amint Toldy helytelenítően megjegyzi.¹² Valóban, a magyar fordítás néhol kellemetlenül és a műfajhoz nem illően zakatol; a sorok hossza helyenként egyenlőtlen és az áthajlások is zökkennek

⁹ Életükről és munkásságukról részletesebben I. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. I–XIV.* [az egyes neveknél]; összefoglaló jelleggel: TOLDY Ferenc: *A magyar költészet története. II.* Pest, 1854. 138–153.

¹⁰ Szilágyi Sámuel temetése alkalmával HÁLÓ KOVÁCS József saját verses búcsúztatójával állított emléket pártfogója emberi nagyságának és közismert bőkezűségének. Megjelent Debrecenben, 1785-ben.

¹¹ *A' Vallás, avagy az iffjabb Racinnek a' vallásról írott munkája, melyet magyarul szabadabb versekbe foglalván kiadott Kovács József N. kőrösi prédikátor.* Komárom, 1798.

¹² TOLDY: *i. m.* 153.

esetenként. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ebben az időben még nem vált egyetemes érvényű konvencióvá a francia alexandrinnak jambusokkal való fordítása; és Háló Kovács József tulajdonképpen hűségesen járt el, amikor a hangsúlyos versformát hangsúlyos ütemekben igyekezett visszaadni. De valószínűleg érezte, hogy vállalkozása poétikailag kívánnivalókat hagy maga után, ezért lehet az óvatos kitétel a címben, hogy tudniillik „magyarul szabadabb versekbe foglalván”.

Néhány tartalmi módosítás is megfigyelhető a fordításban. Két rövidebb részletet Háló Kovács József kihagyott (a IV. és a VI. énekben), amelyek közül az első egy lényegtelen részlet (L. Racine ironikus csipkelődése egy teljesen feledésbe merült pályatárssal kapcsolatban); a másik azonban jelentősebb: azt a részt hagyta el a fordító, ahol a katolikus egyházhoz hű Racine a protestantizmussal bekövetkezett egyházszakadás miatt kesereg, okolva miatta a reformátorokat, és felszólítva a kései utódokat, hogy térjenek vissza az egyetlen anyaszentegyházba.¹³ E részeket „a mostani Tolerantialis időnek rostája önként kiejtette” — indokolja döntését Háló Kovács, becsületesen jelezve a kihagyás helyét. De nemcsak kihagyott, toldott is: a tanköltemény bő jegyzetapparátusa vonzotta saját kiegészítésekre. Az eredeti jegyzetek és a fordításban található összehasonlítása nagyobb munkát igényelne; csupán azt említem meg itt, hogy ahol tudta, feltüntette a hivatkozott irodalom magyar fordításait.

Nehezen dönthető el, hogy az elkészült fordítás mekkora hatást gyakorolt a korabeli olvasókra. Valószínű, hogy a literátor lelkészcsoporthoz eljutott az ismeretségi szálakon keresztül; a mű kortárs katolikus fordítása pedig minden bizonnyal a katolikus értelmiség körében terjedhetett. Tömegolvasmánnyá természetesen nem vált, de rendre szerepel a 19. század elején kiadott irodalomtörténeti kézikönyvekben és a bibliográfiákban. Hogy a mű nemcsak a szorosán vett egyházi körökben terjedt, arra bizonyítékul szolgál a Ráday Könyvtár ma hozzáférhető példánya, amely nem feltétlenül azonos azzal a darabbal, amelyet III. Ráday Pál (1768–1827) beszerezett¹⁴, de az bizonyos, hogy a művet

¹³ Szó szerint a következőképpen hangzik a kihagyott rész:

A la fin de mes Chants je me hâte d'atteindre, / Et si je ne sentoies ma voix prête à s'éteindre, / Vous me verriez peut être attaquer vos erreurs, / Vous qui de l'hérésie épousant les fureurs, / Enfants du même Dieu, nés de la même mere, / Suivez un étendart au nôtre si contraire. / Qui l'a voulu? C'est vous qui nous avez quittés. / Vos peres ont été les freres de nos peres, / Vous le savez: pourquoi n'êtes-vous plus nos freres? / Avez-vous pour toujours rompu des noeuds si chers? / Accourez, accourez; nos bras vous sont ouverts, / De coupables ayeux déplorables victimes, / Ils vous ont égarés; vos erreurs sont leurs crimes. / Revenez au drapeau qu'ils ont abandonné. / Par le Pere commun tout sera pardonné.

¹⁴ A könyv előzéklapján található bejegyzés szerint ugyanis a mű 1801-ben Kolláth Mihály tulajdona volt. Kolláth Mihályra vonatkozó adatot nem találtam, de mivel más könyve is található a Ráday-Könyvtár ősananyagában, feltételezhető, hogy az ő hagyatékából vásárolták meg a Racine-kötetet. De azt sem lehet kizárni, hogy a III. Ráday Pál által beszerezett mű idővel elveszett, a ma fellelhető példány pedig későbbi hagyatékából származik.

megvette.¹⁵ Mivel a nagy könyvgyűjtő előd, Ráday Gedeon már egy emberöltővel korábban megvásárolta Jean és Louis Racine valamennyi művét a híres janzenista kiadványokkal egyetemben; nem lehetetlen, hogy III. Ráday Pál ezt a választékot kívánta kiegészíteni a Háló Kovács-féle fordítással.¹⁶ A Ráday-grófok és könyvtárukat használó ismerőseik pedig inkább tekinthetők világi, mint egyházi olvasóknak.

A fordító Háló Kovács József irodalomtörténeti utóéletét mégsem elsősorban a munkássága határozta meg, hanem az a tény, hogy debreceni teológus korában, 1785-ben ő volt Csokonai Vitéz Mihály nyilvános poézis-oktatója. A debreceni Kollégium ugyanis sajátos képzési rendet valósított meg: csupán négy professzora volt az iskolának (s ezek a felsőbb évfolyamokon adtak elő), míg az alsóbb évfolyamokat a felsős hallgatók látták el; részben mint praepceptores publici — nyilvános oktatók, akik egész osztályoknak adtak elő —, részben mint praepceptores privati, azaz akik az előadások anyagát mélyítették el és gyakoroltatták a fiatalabbakkal.¹⁷ Ez a struktúra kedvezett az önképzőkör-jellegű, szabadabb művelődésnek — amennyiben a diákpraepceptorok komolyan vették feladatukat. Úgy tűnik, Csokonai idejében szerencsésen alakult a helyzet, és működött egy viszonylag autonóm, belső kör, amelynek tagjai (ezúttal a kevésbé ismert neveket kiemelve): maga Háló Kovács József; Nagy Sámuel (a Kollégium könyvtárosa); Fodor Gerzson (szintén praepceptor, később lelkész és Háló Kovács közeli barátja); a nagyobb hírnevű Budai-testvérek; a korábban debreceni diák Pálóczy Horváth Ádám és a hányatott sorsú Földi János; továbbá — Szilágyi Ferenc kutatásai alapján¹⁸ — Varjas János, a keleti nyelvek professzora. Akaratlanul is létrehoztak egy belső vonatkoztatási rendszert, egyfajta poétikai etalont; amely hatott és működött hosszabb időn át, még akkor is, amikor a debreceni kör egyes tagjai már elszakadtak a Kollégiumtól. Ez a szellemi erőtér nem volt zárt rendszer, kimutatható kapcsolódási pontjai vannak Ráday Gedeon és Péczeli József köreire, illetve később Kazinczyhoz.

¹⁵ Erről autográf könyvlajstroma tanúskodik, l. *Gróf Ráday Pál gyűjteményében levő magyar könyvek lajstroma*. OSZK Kézirattára. 78 lap.

¹⁶ Ráday Gedeon gyűjtésében megtalálható a Racine-ok műveinek több egykorú és későbbi francia kiadása, a hozzáférhető magyar fordításokkal együtt. Beszerezte C. Jansenius, B. Pascal, A. Arnauld, P. Quesnel műveit; Melchior Leydecker 1695-ös Jansenius-életrajzát (amely a janzenizmus történetével is foglalkozik); Domenico Viva 1711-ben kiadott könyvét, amely a janzenista tételeket elítélő pápai bulláról szól. Mindez együttvéve arról tanúskodik, hogy Ráday Gedeon érdeklődése nem lehetett futólagos és felületes, hanem — kívülálló személye dacára — nagyon behatóan ismernie kellett a mozgalmat.

¹⁷ A Kollégium oktatási rendjéről részletesebben l. SZAUDER József: *Az éj és a csillagok*. Tanulmányok Csokonairól. Bp. 1980. 23–53.

¹⁸ SZILÁGYI Ferenc: *Első rimes anapesztusunk 1770-ből*. Adalékok a debreceni Kollégium irodalmi ízlésformáló szerepéhez. Klny. Debrecen, 1979. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának közleményei. 117.)

Nehezen bizonyítható, de igen kézenfekvő feltételezés, hogy ez a termékeny kölcsönhatás a 18. század végének ismert és kevésbé ismert literátusai között nem merült ki a grammatikai-poétikai szakkérdések, formák és adatszerű tudnivalók egyszerű cseréjében, hanem minden bizonnyal élénk eszmecsere folyt kulturális kérdésekről; olvasmányokról, amelyekről talán sosem készült magyar fordítás; hitbéli-vallási kérdésekről, amelyek talán sehol sem örökítődtek meg, és az ódon falak között maradtak. Lehetetlen, hogy alapos megtárgyalás nélkül maradt volna a sok elkészült munka, amelyet a század második fele nyújtott; és kizárt dolog, hogy a fordítási elképzelésekről, kiadási tervekről, a kor nagy elméit foglalkoztató problémákról ne esett volna szó. Ha pedig valóban zajlott ez a szellemi diskurzus, akkor érintenie kellett a 18. század végének elterjedt kérdésfeltevését a hit és a vallás helyéről a világban, az emberi élet céljáról, a lélek természetéről és így tovább. Nem szorul bizonyításra, hogy efféle irodalom bőven termett, különösen a közhelyek szintjén és az epicediumok körén belül. Ebből a termésből magaslik ki Csokonai bölcselő költészete (de megemlíthetjük Bessenyei nevét is); főként utolsó alkotása, a *Halotti Versek*. Meglepően hasonló probléma-felvetéseket tapasztalhatunk az irodalom valamennyi szintjén a vallásbölcsélet terén; és Louis Racine gondolatai is egybecsengenek a *Halotti Versek* némely szakaszával. Itt persze felmerül a kérdés, hogy vajon esett-e szó Racine tankölteményéről Háló Kovács József poézis-óráin, esetleg azokon kívül, magánbeszélgetés keretében. Noha a fordítás akkor még nem készült el, nem kizárt, hogy Háló Kovács ismerte már a művet. Dobby Márton Csokonai-életrajzából tudjuk, hogy az ifjú oktató felfigyelt Csokonai rendkívüli tehetségére, és vele „Poëtai Contactusba” lépett, továbbá különleges bánásmódban részesítette: „képtelennek látta megengedni néki, hogy ne akkor írjon verset mikor annak órája, hanem mikor kedve eljön”, sőt, horribile dictu, — azt is engedte, hogy Csokonai „egy órával későbbben menjen iskolába mint más, hogy magát kialudhassa”.¹⁹ Kedves adalékok, sajnos azonban nem árulják el, hogy érdemben miről folyhatott eszmecsere. Később Csokonai egy sokszor idézett előszavában²⁰ név szerint említi Háló Kovács Józsefet mint első mesterét a poézisben és mint olvasásra buzdító nevelőjét; de az udvarias forma ellenére nem hagy kétséget afelől — mint ezt Szauder József is észrevette idézett művében —, hogy igazi mestereinek, távlatokat nyitó inspirátorainak Kazinczyt és Földit tekintti. Csokonainak nem volt erőssége az udvariasság; s poézisben különösen nem ismert irgalmat: az *Aestheticai Töredékek*ben, Vergiliusról szólva ismét eszébe jut Aeneis-fordító egykori tanára, akit finom gúnnyal csipked meg az eposzi hexameter ütemhangsúlyos tizenötösre való cseréléseért. Végül minden tapintatot félretéve kijelenti, hogy az ő tehetségének kibontakoztatá-

¹⁹ DOMBY Márton: *Csokonay V. Mihály élete 's Némely még eddig ki nem adott munkái*. Pest, 1817. 3–7.

²⁰ CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Anakreoni dalok*. [A műhöz fűzött megjegyzések között.]

sát azok tulajdonítsák kollégiumi praeceptorainak, „a kik az apróbb érdemet is érdemnek szeretik tartani”.²¹ Ugyanakkor Háló Kovács József élete végéig büszkén emlegette társaságban, hogy Csokonai poézis-oktatója volt, elismerve a költő zseniális tehetségét, intellektuális érdeklődését.²²

Nem tűnik tehát túlságosan valószínűnek, bár nem is zárható ki, hogy Racine és a janzenizmus irányzatának kérdése felmerült Csokonai és praeptora között. Felmerülhetett később, Csokonai önképzőkori tanulmányai során; szóba kerülhetett teológiai oldalról; eljuthatott hozzá a kész fordítás, ha nincs is rá közvetlen adat. Esetünkben a forrás kérdésénél lényegesebb, hogy a vallásbölcselet témája a kor levegőjében volt; egyfajta általános fiziko-teológiai bölcselet terjedt el Magyarországon a 18. század végén.²³ Igen lényeges, hogy ez az áramlat nagy hangsúlyt helyezett az új természettudományos felfedezések és koncepciók (különösen a kozmológiai elképzelések) terjesztésére, összekapcsolva egy többé-kevésbé apologikus teológiával. A célkitűzés — a világban tapasztalható bámulatos rendből és a rejtett összefüggésekből a teremtő Isten gondolatáig eljutni — önmagában nem minősíthető, hiszen világos, hogy az egyes szerzők műveltsége és helyes arányérzéke dönti el a művek értékét. Ebben az időben már nem volt újdonság az a tétel, hogy a transzcendens létezésére, illetve hiányára nincs bizonyíték; és a legkiemelkedőbb fizikus-filozófusok óvakodtak minden elhamarkodott következtetéstől. Rokonszenves jellemzője volt ennek az irányzatnak egy bizonyos egyetemességre, kiegyenlítettiségre való törekvés; noha a disszonanciákat nem leplezte, inkább az egyetemlegesen vallott tételekre helyezte a hangsúlyt. Lehetetlen nem észrevennünk, hogy ez a szemlélet mélyen rokon a kései janzenizmus eszmevilágával: tudományos becsületesség és igényesség, valamint a hit bensővé tett megélésének követelménye található benne. S mint azt alapvető monográfiáink feltárták, Csokonai és a debreceni diákok tájékozottak voltak ebben az irodalomban.

Hogy megragadhatóbbá tegyük ezt az általános szellemi kölcsönhatást, végezetül hasonlítsuk össze a *Halotti Versek* és Racine költeményének rokon gondolatait. Erre különösen a búcsúztató első, bölcseletadó része és Racine poémájának első két éneke alkalmas.

1. *Az emberi természet kétarcúsága.* A pascali eszme erősen kifejezésre jut mindkét költeményben: Racine-nál ellentétes elvont fogalmak: semmisség és nagyság, fenség és alacsonyág jellemzik az embert; Csokonai kifejező képet használ: az ember angyal és állat; sár és isteni láng.

²¹ CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Minden Munkái*. Pest, Hartleben, 1844. In.: *Aesthetikai Töredékek*, 823. h.

²² Erről fogadott lánya, SIMAI MEZŐ Krisztina számol be [idézi KESZI HAJDU Lajos: *A két Kovács József* c. cikkében, Figyelő, 1877. 196.]. Háló Kovács József halála után a felette elmondott gyászbeszédnek is egytől egyig kiemelik a tényét. (*Rövid halotti beszéd, melyet . . . Kovács József . . . koporsóba lett tételése alkalmatosságával N. Kőrösen 1830. Eszt. Octob. 11 dik napján tartott . . .* [Kolligátum]. Pest, Trattner, é. n.)

²³ A témáról bővebben l. VÖRÖS Imre: *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*. Bp. 1991.

2. *Az örök élet mint ambivalens remény.* Ennél a tételnél még megfogalmazásában is hasonló gondolatokat találhatunk: a halhatatlanság eszméje édes remény; az ember vágyik arra, hogy léte folytatódjék — csak hogy az ész kételkedik benne, mert nem tudja felfogni, illetve mert csak a test halálát látja.

3. *A halál problémája.* A testi halál tudatának rettenete (melyet sokan elhárítanak maguktól) felületes megközelítés eredménye: csak a csupasz anyag bomlik szét — bár az sem semmissül meg — lelkünk azonban nem osztható. (Racine-nál a lélek Isten lehelle, Isten-képmás voltunk lényege; Csokonai a lélek természetét homályban hagyja.)

4. *Tudásunk a transzcendensről.* Hogy a végtelen Istenről, a tapasztalaton túli valóságról tudomásunk van, azt Racine belénk írt törvénynek, Csokonai ténynek tekinti.

5. *Az élet célja.* Racine is, Csokonai is állítja, hogy az ember boldogságra teremtett lény; tehát valami csodálatosan jó, eleven valóság van számára elkészítve.

6. *Az ateista tévedése.* Ezt a tételt is megegyezően fejtegetik a költők: az ateista minden birtoklása illúzióknak bizonyul végül, a maga erejéből nem érheti el önmaga boldogítását — így szükségszerűen kétségbeeséshez vezet az útja.

Amiben a két költemény némileg eltérő álláspontot képvisel, az a világban tapasztalható rossz, a bűn kérdése: Racine számára a bűnbeeséssel az egész világ, a természet is megromlott állapotba került; minden földi létezés alapvetően nyomorúságos; de a kegyelem által a megtéréssel az egyes ember megmenekedhet ebből. Csokonainál a természet büntelen, csak az ember romlott, és erőteljesebben hangsúlyozza a földi, az emberek közötti igazságosság és boldogság hiányát.

Láthatjuk tehát a megegyező kulcsfogalmak feltűnően nagy számát, mégsem állíthatjuk, hogy Csokonai verse janzenista jellegű lenne, a költemény belső struktúrája ugyanis homlokegyenest ellenkező tendenciát mutat. Míg Racine-nál, mint láthattuk, a gondolati ív egyenesen halad Jézus személye és Isten szeretete felé, addig Csokonai bölcselkedése nem zárul megnyugtatóan. A kételkedés és az indulat jellemzi művét, amelynek tetőpontja nem a jámbor Rhédeyné ajkára adott és ebben a környezetben sablonosan ható búcsúzó hitvallás, hanem a ravaszul ellenpéldaként feltüntetett Konfuciusz eszméi. Ezek Racine poémájában is szerepelnek, de ő cáfolja és határozottan negatívnak ítéli a keleti vélekedést, amely a Nirvánát tűzi ki célul és örök körforgást vall. Csokonai azonban megnyugtató gondolatnak, rokonszenves filozófiának láttatja a lélek kérdését félretevő, bölcs elégedettséget sugalmazó irányzatot.

Nem célunk azonban, hogy a *Halotti Verseket* gondolatmenetét részleteiben elemezzük. Itt csupán azt szerettük volna érzékeltetni, hogy a Franciaországból útjára induló janzenista szellemiség határozottan jelentkezett Magyarországon is, de — amellett, hogy a forrásműveket beszerezték és lefordították — hatása szétfolyó tendenciát mutat, vegyülve más áramlatokkal.

Összegezve mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a 18. század végének Európája és Magyarországa között a szellemi kölcsönhatás igen élénk lehetett — megkockáztathatjuk, hogy talán élénkebb, mint a rákövetkező reformkorban, amely a nemzeti literatúrában hozott fellendülést.

BERECZ, ÁGNES

Le jansénisme tardif et son influence en Hongrie

Parmi les tendances spirituelles du XVIIe siècle, le jansénisme apparaissait d'abord comme un courant théologique, mais, déjà de bonne heure, une de ses lignes est devenue considérable, notamment celle qui était représentée par l'élite intellectuelle croyant vivant dans le monde. Dans le monde sécularisé sous l'influence du rationalisme, leur réponse la plus manifeste était un attachement à la tradition ou bien le piétisme sentimental. Mais les amis de Port-Royal vivaient leur vie religieuse sévère sans des liens ecclésiastiques, tandis qu'ils tâchaient de remplir leur vocation au plus haut niveau. Louis Racine (1692-1763); le fils du grand crivain dramatique, appartenait, lui aussi, à ce groupe. L'un de ses poèmes de philosophie religieuse, intitulé „De la religion”, suit le fil des idées de l'apologie projetée par Pascal (les fragments de laquelle nous connaissons sous le titre de *Pensées*). Le poème de Racine, en partant de l'ordre cosmique qui témoigne du Dieu caché et de l'expérience du coeur effrayé, en employant le jugement du bon sens, nous mène, par un matériel d'exemples riche, vers la personne et la grâce de Jésus Christ.

En Hongrie, on ne peut parler d'une influence plus profonde du jansénisme qu'à partir du milieu du XVIIIe siècle, quand la littérature de traduction prend de l'essor. Outre la littérature allemande, on traduit avant tout des ouvrages français, des ouvrages de belles lettres et des publications philosophiques. Il nous semble qu'à cette date, les idées de l'époque se propagent au milieu des sectes protestantes avec une intensité plus grande. Un groupe considérable des traducteurs se compose de pasteurs protestants ayant une grande érudition, connaissant plusieurs langues, qui, parallèlement à leur service, se chargent d'un rôle d'organisateur de la littérature et de propagateur de la culture. L'un de ces pasteurs est József Háló Kovács (1761-1830) qui a traduit en hongrois le poème de Racine.

Le grand nombre des traductions (de même que la matière contemporaine des bibliothèques hongroises) rend vraisemblable qu'une vive action réciproque spirituelle s'est établie entre l'Europe Occidentale et la Hongrie, surtout dans le domaine de la philosophie religieuse. Le courant tardif du jansénisme était sympathique surtout parmi les intellectuels protestants plus ouverts, divergents de l'orthodoxie calviniste. Si nous analysons les poèmes de philosophie religieuse de l'époque, p. ex. l'ouvrage de Mihály Csokonai Vitéz, intitulé *Poèmes funèbres*, nous sommes surpris d'un grand nombre de pensées s'accordant avec les idées du jansénisme. Mais cette influence se mélange déjà avec d'autres courants philosophiques aussi.

KADÁR JUDIT

Kossuth-cikkek két brit hetilapban

Az emigrációs iratait Torinóban sajtó alá rendező agg Kossuth összegezte, hogy miben látta a forradalom leverése után nyugatra menekült magyar emigránsok, köztük elsősorban saját maga feladatait. Legfőbb célul azt tűzte ki, hogy „egyengetni kell az utat a nemzet független állami létének visszaszerzésére felé”, s úgy vélte, hogy a forradalom újjáélesztésére fell kell használni az európai politikai helyzet szerinte előbb-utóbb szükségszerűen elérkező alkalmas pillanatát, „mely vagy egy általános európai rázkódtatás, vagy egyes függő európai kérdések felmerülésénél oly kombinációk lehetőségére mutatott, melyek az érdektalálkozás alapján nemzetünknek a felszabadítás munkáját megkönnyíthetik.”¹

E cél érdekében kezdte meg kapcsolatai kiépítését, még Küthaiában, a nemzetközi emigráció egyes tagjaival, s miután 1852 júliusában letelepedett Londonban, a függetlenséghez vezető forradalom kirobbanásának elősegítése határozta meg politikai tevékenységét.²

Készült az alkalmas pillanatra. Elsősorban egy orosz–török háború bekövetkezésében reménykedett, mert meg volt győződve arról, hogy az 1849-ben nyújtott orosz katonai segítségért cserébe Ausztria majd Oroszország oldalán avatkozik be, s ekkor a cél, a magyar függetlenség, a szintén Habsburg-ellenes olasz és/vagy lengyel forradalom egyidejű kirobbantásával biztosan kivívható. 1853-ban valóban kitört a krími háború, de Ausztria a semlegességet választotta. Kossuth, aki továbbra is azt hitte, hogy végül Ferenc József mégis a cár mellé áll, először Törökországnak ajánlotta fel szolgálatait, de eredménytelenül,³ majd amikor Anglia és Franciaország Ausztriával 1854 decemberében szövetségi szerződést kötött, újságíróként lépett színre, hogy a sajtón keresztül, az angol közvélemény támogatását megnyerve bírja rá a külügyminisztériumot valódi érdekei felismerésére, osztrákbarát politikája megváltoztatására. Egy szerződés keretében 1855 januárjától az év áprilisáig nyolc terjedelmes cikket írt a nagy példányszámban megjelenő hetilap, a *Sunday Times* számára, majd a radikálisabbnak tartott *Atlas*nak dolgozott. E hetilapnak 1855 áprilisától az év

¹ KOSSUTH Lajos: *Irataim az emigrációból*. I. Bp. 1880. X, XI.

² VAS Zoltán: *Kossuth Lajos élete*. Bp. 1973. I. 637–792.

³ VAS: *i. m.* I. 751–753.

decemberéig ötvennyolc, többségében a krími háborúval kapcsolatos nézeteit kifejtő cikket küldött.

Ezeket az írásait adta közre 1990-ben, néhány más cikke, cikkvázlata, olvasói levelek, szerkesztőségi kommentárok kíséretében *Kossuth as an English Journalist* címmel az Akadémiai Kiadónál H. Haraszti Éva.⁴

*

1855-ben Kossuth már nem örvendett osztatlan népszerűségnek Angliában. A magyar emigráció néhány tagja őt hibáztatta a szabadságharc bukásáért, s véleményének az angol, illetve az amerikai sajtóban is hangot adott. Az 1853 februárjában pár óra alatt levert milánói felkelés idején a szervező Mazzini (állítólag Kossuth engedélye nélkül) közreadta egy kiáltványát. A kiáltvány kibocsátása miatt, melyben az osztrák sereg magyar katonáit utasította, csatlakozzanak a felkelőkhöz, az angol lapok kalandorsággal vádolták.⁵ A milánói felkelést követően Anglia számára külpolitikai bonyodalmakkal járó botrányba keveredett. Azzal vádolták, hogy az angol törvényeket megszegve fegyvereket gyártat egy Ausztria elleni forradalomhoz. A vádat később elejtették.⁶

Előadói népszerűsége azonban a *Times*ban is közzétett kiáltvány (369.) és a „rakétaágyú-ügy” következtében sem csökkent, sőt 1854-es előadói körútja, melynek során a krími háborúval kapcsolatos nézeteit fejtette ki, állítólag tovább növelte népszerűségét.⁷ Szónokként elért sikereiben bízva joggal remélhette, hogy szóban már lelkes fogadtatásra talált érvelése írásban sem lesz hatástalan.

Kossuth újságírói tevékenysége mégis kudarcnak bizonyult: a kormányt nem sikerült rábírnia sem az Ausztriával kötött szövetség felbontására, sem az Oroszországgal szembeni keményebb fellépésre, a szerinte egyedül igazi győzelemhez vezető lengyel hadjárat megindítására, s hamarosan tapasztalnia kellett, hogy a *Sunday Times* és az *Atlas* olvasóközönsége, néhány lelkes hívét leszámítva, elutasítja írásait.

Ez az elutasító magatartás tovább növelte — a cikkek tanúsága szerint 1855 elején már kétségkívül meglévő — elégedetlenségét és csalódottságát az angol politikai és társadalmi viszonyokat illetően, s hozzájárulhatott ahhoz, hogy Kossuth a Magyarország jövője szempontjából már korábban elvetett szocializmus, illetve kommunizmus mellett most a kapitalizmust is elfogadhatatlannak találva, egy harmadik utat keressen hazája felvirágoztatására.

*

⁴ A továbbiakban a szövegben zárójelben lévő számok e kötet oldalszámjai.

⁵ VAS: *i. m. I.* 739.

⁶ SOMLYÓI TÓTH Tibor: *Diplomácia és emigráció „Kossuthiana”*. Bp. 1985. 141–163.

⁷ VAS: *i. m. I.* 775.

Kossuth próbálkozása, hogy Ausztria-ellenes politika folytatására vegye rá az angol politikusokat, akkor is teljesen reménytelen lett volna, ha Palmerston s a vezető parlamenti személyiségek, mint például Russel, Disraeli, Gladstone megbízható politikust látnak benne s nem tartották volna „leplezetlen Mazzinistának”, az európai rend felforgatására készülő forradalmárnak.⁸ A „balance of power”, az európai hatalmi egyensúly biztosítását a brit kormánypolitikusok csak Ausztria fennmaradásával tudták elképzelni. Ezt Kossuth is jól tudta, s épp e politika tarthatatlanságáról kívánta meggyőzni őket, hol „babonás agyrem”-nek (117.), hol „történelmi abszurditás”-nak, „lehetetlenség”-nek „tökéletes badarság”-nak (262.) minősítve még a „balance of power” kifejezést is, ám érvelésével szándéka ellenére valószínűleg csak megerősíthette a honatyákat álláspontjuk helyességéről.

Kossuth ugyanis bármilyen jól látta az Európa jövőjét fenyegető orosz veszélyt, a megoldást keresve, Magyarországnak az európai politikában múltban és jövőben betöltött-betöltendő szerepét, ráadásul minduntalan Angliával szembeállítva, eltúlozta, s ezáltal elfogadhatatlanná tette irreálisnak látszó álláspontját. Az alternatíva pedig, amit kínált: az Ausztria helyébe lépő kis államokból álló konföderáció, éppen az volt, amit a brit politika elkerülni igyekezett. Írásainak eképpen elfogadhatatlan tartalmához elfogadhatatlanul szerénytelen hangvétel is járult.

Amikor például 1855. április 1-jei cikkében Palmerston osztrákbarát politikáját bírálva, arról igyekezett meggyőzni a közvéleményt hogy „Ausztria Európa biztonságának nemhogy biztosítója, hanem olyan izzó vulkán, melynek létezése is állandó veszélyt jelent Európa békéjére nézve” (118.), s hogy vele szemben Magyarország az, melynek „szabadsága és függetlensége” „Európa jövőendő békéjének és az európai civilizáció biztonságának tényezője” (116. kiemelés: K. J.), utóbbi állítása mellett az angol olvasók büszkeségét többször megsértve érvelt. Kijelentette ugyanis, hogy „Magyarország olyan ország, mely Angliát megelőzve[!] lépett a képviselői kormányzás útjára; olyan ország, mely nemzeti létét már ezer éve fenntartja; olyan ország, melynek az európai függetlenség és a keresztény civilizáció többet köszönhet, mint a föld bármely más nemzetének[!], mert évszázadokon át volt a kereszténység védőbástyája; [. . .] olyan ország, mely napjainkban is oly rettenthetetlen életerőről tett tanúbizonyságot hogy bár készületlenül, segítség nélkül, cserbenhagyottan, egyedül, porig alázta azt az Ausztriát, melytől az angol miniszterium annyira rettegni látszik[!], s melyet [Magyarország] bukott koldusként lökött a cár lábai elé, hogy ott kolduljon védelmet.” (114.)

Miközben a brit hadvezetés tehetetlenségét cikkek sorában bírálta, hevületében egy esetben mintha arról is elfeledkezett volna, hogy a szabadságharcot

⁸ KABDEBÓ Tamás: „Reception of Kossuth in England and the Magazine Punch in 1851.” = Hungarian Studies, 1985. 230.

Magyarország elvesztette: „Mi szegény, különcködő, gyakorlatiatlan magyarok — mi felállítottunk és elláttunk egy 24 000 főből álló hadsereget, s két birodalom ellen [. . .] harcoltunk”. (135.)

Ahogy nem akart tudomást venni arról, hogy a szabadságharc leverése szükségszerű volt — még 1879-ben is úgy vélekedett, hogy „a kutfő, melyre 49-ben a magyar nemzet óriási erőfeszítésének meghiusulása visszavezethető, az önbizalomban megfogyatkozás volt”,⁹ több esetben szónoki hevületében úgy szakadt el a valóságtól Palmerston politikájának értelmezésében is. A miniszterelnök nyilvánosság előtt tett kijelentését, miszerint „Nagy-Britannia kormánya Európa számára nagy szerencsétlenségnek tekintené, ha Magyarország különválna [were separated] az Osztrák birodalomtól” (113.) többször, bizonyára öntudatlanul megmásítva idézte. Szerinte „a brit kormány Magyarország szabadságát és függetlenségét [freedom and independence] ellenzi” (114.), s Palmerston „egy nemes nemzet szabadságát” minősíti Európa számára nagy szerencsétlenségnek. (115.)

Ettől a félreértelmezéstől azután már könnyen jutott el addig a más forrásból is tájékozódó olvasói számára nyilván elfogadhatatlan állításig, hogy a krími háború során „a Dunai fejedelemségek osztrák kézre játszása — és a szerencsétlen krími hadjárat — nem az Anglia ellensége ellen irányuló stratégiai kominációkban gyökeredzik, hanem abban a vágyban, hogy eltávolítsák a háborút Magyarország határaitól” (115.), továbbá annak kijelentéséig, hogy „a Magyarország szabadságától való igazságtalan és igazolhatatlan irtózás [aversion] az igazi kulcsa annak a rejtélynek, hogy egy bátor angol hadsereg elveszett, hogy milliókat költöttek el hiába.” (Uo.) Azaz az Európa jövőjét veszélyeztető orosz előrenyomulást szerinte az tette lehetővé, hogy Anglia 1849-ben nem akadályozta meg a cári csapatok magyarországi beavatkozását. „Beteljesedtek prófétikus szavaim, hogy a vétség, mely lehetővé tette az orosz ambíciónak, hogy beavatkozzon Magyarország sorsába, felbecsülhetetlen anyagi és véráldozat formájában fog Anglia fejére visszahullani” (293.) — írta még a háború döntő angol–francia katonai győzelme, Szevasztopol bevétele után is. Végül aztán úgy gondolta már, hogy Anglia hadicélja „nem Törökország biztonsága, nem az orosz túlsúly csökkentése, nem a keleti probléma megoldása; hanem a cél Ausztria [. . .], a despotizmus megnövekedett biztonságának biztosítása, az orosz hatalom oly kevés sérelmével, amennyire csak lehetséges.” (211–212., illetve 218.) Agitatív szándékkal tett kijelentéseinek maga esett csapdájába. Elhitte őket.

Az orosz expanziót tehát nem Ausztria, hanem egy konföderáció állíthatja meg. A *Sunday Times*ban 1855. április 1-jén ismertetett konföderáció-terve leplezetlenül Ausztria-ellenes. „Európa békéjének és függetlenségének, mely a hatalmi egyensúlynak egyedül helyes meghatározása, alapvető tényezői azok

⁹ KOSSUTH: *i. m.* XI.

a nemzetek lehetnek, melyek Ausztria gyűlölt uralmának alávetettjeiből független nemzeti létük mások által meg nem szabható politikai jogaiba visszahe-lyezve, egy külföldi beavatkozás ellen azonos érdekből államszövetségre lépnek” (confederated against). (118.) Kossuth republikánus Európájában, mely a „szabadságot mindenkinek, szolidaritást mindenkinek, függetlenséget min- denkinek” (284.) elvére épül majd fel, s melyért egyik lelkes híve, a nagy te- kintélyű agg irodalmár, Walter Savage Landor „páneurópainak” nevezte (374.) — 1855-ben írt újságcikkei szerint Ausztriának nem volt helye.

H. Haraszi Éva a Kossuthtal kapcsolatos, minden bizonnyal hatalmas, má- ig feldolgozatlan anyagból e kötetben jobbára csak olyan írásokat adott köz- re, amelyek védelmükbe veszik, ám ezekből is kiderül a támadások iránya. Akik politikai nézeteit bírálták, „fanaticizmussal” vádolták (347.), úgy vélték, hogy „az európai politikát inkább mikroszkopikus, mint átfogó tekintettel nézi” (249.), s hogy „politikai érdekei igen távoli kapcsolatban” állnak az angolokéi- val. (121.)

Annak ellenére, hogy elismerték idegen létére kiváló angol nyelvtudását, stílusát mégis kifogásolták. A *Sunday Times*től számon kérték, „szerkesztői ke- zek miért nem javították ki stílusának külföldi excentricitásait?” (120.) (A heti- lap mentegetődzéséből kiderül, hogy megpróbálták, de Kossuth nem engedte, hogy hozzányúljanak a szövegéhez.) A szerkesztőség annak beismerésével volt kénytelen abbahagyni cikkeinek közlését, hogy úgy látszik, „házánkfiai jobban szeretik, ha saját ízlésük szerint szólnak hozzájuk, s szíveik zárva vannak a kül- földi tanácsok előtt.” (121.) Mivel konkrét példát Kossuth stílusával kapcsolat- ban az olvasók és szerkesztők sohasem említettek, első pillantásra érthetetlen, mit is kifogásoltak, mi nem volt „saját ízlésük” szerint való. A két hetilapban megjelent cikkeinek figyelmesebb olvasása azonban rávilágít az idegenkedés és elutasítás okára. Nem egyszerűen az idegenszerű stílussal volt a baj. Kossuth az angol külpolitikán túl az angol emberek politikai magatartását, mentalitá- sát, az alkotmányos rendszert, sőt, magát a társadalmi rendet, a kapitalizmust is kritizálta, s mindezt gyakran bántó módon.

Már akkor tisztában volt vele, hogy feddő szavait nem fogadják szívesen, amikor a *Sunday Times* megvált tőle. Az *Atlas*nak írt bemutatkozó cikkében ugyanis leszögezte, hogy bár angol szemszögből ítéli meg az eseményeket, bí- rálatát nem mérsékli a jövőben sem. (122–124.) 1855 végén írt, újságírói tevé- kenységét lezáró cikkéből is az derül ki, hogy maga is tudta, kritikája nem volt hízelgő: „Szigorúak a nézeteim, mert olyan megérlelt elvekből [principles] kö- vetkeznek, melyek nem csapnak be, s melyek sohasem változnak meg, s ennek megfelelően szigorúak voltak a szavaim.” (345.)

Kossuth mindkét fenti cikkében kiemelte, hogy „legjobb meggyőződése” (124.), „elvei” vezérelték, ám éppen ezzel veszítette el olvasói körében népsze- rűségét, „elvhűségével”, pedig általa épp megnyerni akarta őket. Bíráló szavai

mögött eltérő világszemlélet, eltérő elvek húzódtak, s ezek tették kritikáját elfogadhatatlanná, s nem egy esetben bizonyára érthetatlenné.

Kossuth maga utóbb már nem „eltérő” elvekről beszélt. Szerinte — és ez a meggyőződése 1855 során cikkről cikkre erősödött — az angolok elvek nélkül élő emberek. Először csak a politikusokat — köztük elsősorban Palmerstont — s a sajtót vádolta az elvek hiányával (113., 93.). Ekkor az angol népről még csak azt állította, hogy „gyakorlatias jellemű” (practical character) (122.). Amint felismerte, hogy minden igyekezete hiábavaló, egy osztrákellenes külpolitikának sem a kormányt, sem az olvasókat nem sikerül megnyernie, arra az álláspont-ra jutott, hogy „az angolokat nem érdekli ez [Moldva és Havasalföld osztrák megszállása]. Nem törődnek a saját országukkal sem — magukkal sem — ez nyilvánvaló.” (174.) Később már az „angol jellem flegmatikus közömbösségét” (phlegmatic impassivity) ostromozta. (247.)

A Szevasztopol ostromához tanácsot adó Kossuth szavaiból, aki saját múltjával igazolta, hogy joga van a szóláshoz, kiderül mit is értett elveken, bár itt egyes számban használta: „Illetékesnek érzem magam, hogy a hadsereg felállítását illetően véleményt mondjak; több tapasztalatom van ebben, mint bárki földön élő emberfiának; nem állt rendelkezésemre az önök kincstára; nem kecsegtethetem senkit anyagi előnyökkel; vesztőhely vagy a száműzetés nyomorúsága s a megcsónkítottaknak a koldusok élete voltak a kilátások, melyeket vereség esetén kínálni tudtam; de magasra emeltem a zászlót, melynek látványa felmelegíti az emberek szívét, úgy álltam ott, *mint egy elv megtestesülése*, melynek hangja [sound] visszhangzik minden tisztességes [uncorrupted] ember szívében [...]” (251. kiemelés: K. J.)

A szövegkörnyezet segítségével definiálható elv, amelyet az angol polgárok-tól számon kért, s melynek hiányát már a fenti körmondatban is kapcsolatba hozta az anyagiassággal, tehát a kapitalista mentalitással, a hazaszeretetét, a hazafiúságát. *Principle* és *patriotism*, elv és hazafiság számára szinonímák. Bizonyíték rá, hogy máshol a hazafiságról állította: „ritka erény Angliában”. (260.) Egy bizonyos Samuel Phillips-nek angol újságírói pályafutása félidejében, 1855 májusában írt magánleveléből látszik, hogy az angolok elveit illetően már ekkor teljes a csalódottsága: „[...] elég bolond voltam hinni, hogy a hazafiság a közönséget olvasásra és elmélkedésre készíti [...]. De nem olvasnak, s még kevesebbet gondolkodnak. [...] Azt is hittem, hogy a közéleti férfiú kötelességét a munkáért kapott kompenzációval egyesítve így fenntarthatom családomat. Hibás számítás volt, Sir. E tekintetben jobb lett volna, ha foltozó vargának állok.” (355.)

A sorok mögött a kapitalizmussal szembeni elégedetlensége is felsejlik. Szerinte, ha mégis van elv, mely Angliában a politikát és az emberek gondolkodásmódját meghatározza, az a hasznosság, célszerűség elve (expediency). Ezt azonban elutasította: „Az elvek, jó és rossz elvek egyaránt, lámpások — ha más nem, legalább a haladástudatot (consciousness of progress) és a követke-

zetességet, állandóságot (consistency) biztosítják. A hasznosság, célszerűség — lidércfény, mely szégyenteljes következtelenségekbe viszi követőit.” (228.)

A hasznosság, célszerűség elutasításával a kapitalista társadalom egyik alapelvét utasította el.

A kereskedelemről Kossuth már angliai újságírói működése kezdetén sem volt jó véleménnyel: „Kereskedő nemzet [az angoloké] — ez a körülmény lehet, hogy morális alapon elítélhető — írta —, bár megvannak az előnyei is,” tette hozzá 1855 februárjában még engedékenyen. (92.) Politikai törekvései teljes kudarc láttán a kapitalizmus rendszere ellen fordult. Az általa „álliberális”-nak nevezett Reform Bill (261.), a választójog kiszélesítésével szerinte nem a nép kapott politikai szabadságot, hanem a tőkésék jutottak privilegizált helyzetbe. Úgy gondolta, a kapitalista szemlélet vezetett a hazafiság megszűnéséhez: „A pénz nem ismer nemzetet, nincs országa, nem ismer hazát. Ezért a tőkésék nem ismerik a hazafiságot, néhány teljesen egyéni kivételtől eltekintve. Nézzenek körül a jelen kritikus helyzet ismeretében, és meg lesznek döbbenve, milyen elpuhult, szolgálai magatartás jellemzi a tőkéséket. Anglia mindenekelőtt a fontok, shillingek, pennyk országa; ezért van az, hogy a hazafiság erénye alig érvényesül [. . .].” (261.)

Kossuth írásainak állandóan visszatérő motívuma az, hogy Angliára pusztulás vár. E nézetét már első, a *Sunday Times*ba írt cikkeiben is kifejtette, egészen pontosan nyolcból négynek a konklúziója ez, de még nem indokolta, miért kell szerinte Angliának elpusztulnia.

Ekkor valószínűleg még csak Ledru-Rollinnek, „közeli, személyes és politikai barátjának” (311.), a londoni francia emigránsok egyik vezetőjének hatásáról lehetett szó. Ledru-Rollin *De la decadence de l'Angleterre* (Anglia hanyatlásáról) címmel 1850-ben Párizsban kiadott könyvét ismernie kellett: „Angleterre est en décadence, Angleterre est menacée de mort” (Anglia hanyatlik, Angliát halál fenyegeti)¹⁰ írta Ledru-Rollin; „L'Angleterre se meurt” (Anglia meghal) írta, s ráadásul angol nyelvű cikkében ugyancsak franciául Kossuth. (102.)

Anglia jövőjét illető konklúziójuk ugyan azonos, kettejük felfogása, gondolatmenetük iránya közt, amint 1855 folyamán az állítás mögé Kossuth kidolgozza saját indoklását, alapvető különbség mutatkozik.

Ledru-Rollin —, akit 1848-as fellépése idején Engels azzal a kijelentésével dicsért, hogy Louis Blanc-nal együtt „kommunisták, anélkül, hogy tudnák”¹¹ — az angol kapitalizálódás következtében nyomorúságos körülmények közé jutott emberek tömegei láttán ítélte halálra Angliát, Kossuth, aki a szociális kérdések iránt kevésbé volt érzékeny, a nemzeti érzés hiánya miatt. Kezdetben nem a társadalmi rendszer tanulmányozása során jutott el arra a következtetésre,

¹⁰ LEDRU-ROLLIN, Alexandre Auguste: *De la decadence de l'Angleterre*. Paris, 1850, Escudier Frères, éd. II. 224.

¹¹ *Karl Marx és Friedrich Engels művei. XXVII.: Levelek 1842–1851*. Bp. 1971. 451.

hogy az országra hanyatlás vár — antikapitalizmusa csak nacionalista meggyőződése nyomán alakul ki —, hanem az angol külpolitikából való kiábrándulása következtében. A krími háborúban Anglia Kossuth minden unszolására sem volt hajlandó Lengyelországon át megtámadni Oroszországot; ezáltal nem tette lehetővé, hogy Lengyelország, Olaszország és Magyarország független államokként szülessenek újjá; Anglia tehát nem volt képes „az emberiség üdvére” (208.) cselekedni; azért nem, mert a politikusokból és a lakosságból hiányzik az egyéb magaszos elvekkel (szabadságszeretet) együtt járó hazafiúi érzelem; Anglia tehát halálra van ítélve.

Ez a már kikristályosodott gondolatmenet felismerhetően végighúzódik 1855. július 7-i cikkében, de nem csupán saját meggyőződésének, hanem az egész világ véleményének beállítva: „Nagy időkben élünk, és nagy volt az alkalom, hogy örök hírnevet szerezhessünk. [Az alkalom = a krími háború] [. . .] ők [az angol politikusok] lilliputi bohózzattá torzították [. . .] Hogyan is remélhettem, hogy az angol nemzetet ily távoli szempontokra fogékonyak találom, amikor sajnos, saját nemzeti balsorsuk [hibás keleti politika] iránt is ily meghökkentően érzéketlenek. Külföldön nagyra becsülték az angol nemzet intelligenciáját, hazafiságát, alkotmányos éberségét és gyakorlatiasságát [. . .] A fellsőbbrendűségéről alkotott nézetek szertefoszlottak [. . .] A világ kénytelen hinni, hogy Anglia megöregedett és gyorsan hanyatlik.” (208–209.)

Végső soron tehát a politikai céljai érvényesítésével kudarcot valló Kossuth az angol külpolitikában saját nacionalista értékrendjének normáit hiába keresve vált antikapitalistává, s jutott el Anglia pusztulásáról a Ledru-Rollinéhoz hasonló meggyőződéséig, akinek kifejezését először valószínűleg csak retorikai fogásként használta. Kossuth a kor „vezéreszméjének” tartotta a nacionalizmust (nationality), (356.), s mivel e vezéreszmét az eltérő fejlődési típusú Angliában nem találta — őszintén kételkedhetett annak jövőjében.

A két londoni emigráns az angol imperializmust is másként ítélte meg.

Ledru-Rollin, miután majdnem hatszáz oldalon keresztül fejtegette, hogy Angliát társadalmi berendezkedésének igazságtalanságai, arisztokrácia és tőke uralmának összefonódása dönti végső romlásba, záró fejezetében az angol példából okulva kijelölte Franciaország felemelkedésének útját. Forradalom tör ki, mely megteremti az általános szavazati jogon alapuló, klérus és nemesség nélküli demokratikus köztársaságot.¹² Franciaország gyarmatai — az angolkéival ellentétben, melyek Nagy-Britannia elnyomó politikája miatt el fognak szakadni — a francia szellemnek hála, boldogan maradnak meg kötelékében, s maguk is a demokratikus fejlődés útjára lépnek.¹³ Ledru-Rollin a francia imperializmusnak engedményt tett ugyan, de nézeteiben továbbra is demokratikus republikanizmusa dominált.

¹² LEDRU-ROLLIN: *l. m. II.* 271.

¹³ LEDRU-ROLLIN: *l. m. II.* 253.

Kossuth elgondolása ezzel szögesen ellentétes. Ledru-Rollinéhez oly hasonló antikapitalista bírálata ellenére, a gondolkodásmódját meghatározó nacionalizmusa következtében a brit imperializmust féltette a pusztulástól. A brit imperializmus érdekében volt antikapitalista. Joggal érezhette tehát sértve magát, amikor azt vetették a szemére, hogy az angol érdekeket nem veszi figyelembe, s e tekintetben joggal hangsúlyozhatta, hogy „Anglia becsületes és pártatlan barátja.” (172.)

Egy cikkében óva intette Nagy-Britanniát, ha nem mér súlyos vereséget a cári Oroszországra, „India, minden hatalma, birtoka és ázsiai túlsúlya, miként ausztráliai, amerikai és földközi-tengeri túlsúlya is, ki fog csúszni a kezei közül.” (155.) Máshol, az osztrákbarátnak tartott politikát hibáztatva írta: „győzni kell, vagy a Brit birodalom darabokra hullik.” (157.) S még világosabban: ha most nem győzik le végérvényesen Oroszországot, akkor arra kényszerítik, hogy maga is ipari országgá váljék. „Ám tegyék, ha ezt akarják” — tette hozzá gúnyosan. (198.)

Nem tudta ellentmondásmentes világnézeté formálni eltérő társadalmi körülmények közt szerzett tapasztalatait: magyar nacionalizmusából fakadóan függetlenséget kívánt Lengyelországnak és az olaszoknak; Anglia iránti lojalitásából következően a gyarmatbirodalom egyes országainak függetlenségét föl sem vetette; Oroszország és Ausztria esetében pedig az egyébként sűrűn a fejlődésre, civilizációra és a nemzetek jogaira, sőt halhatatlanságára (192.) hivatkozó Kossuth ezek pusztulását vélte szükségesnek — mivel nem hitt reformálhatóságukban, a fokozatos fejlődés eszméjében. Nem hihetett abban, hogy a gazdasági fejlődés pozitív hatással lehet a társadalmi értékrendre — máskülönben Oroszország iparosodásának örülnie kellett volna.

Pedig a haladás (progress) szót gyakran használta, de a szövegkörnyezet — „nemzeti jogok, a civilizáció fejlődése” (105.) — arra utal, hogy alatta a nemzeti függetlenség állapotába való eljutást értette.

Szíve mélyén nem hitt az angol társadalom reformok segítségével végbe menő fokozatos fejlődésében sem. Ezt az utat — talán Ledru-Rollin hatására, kinek véleménye szerint a feudalizmus végleges felszámolása helyett a reformok csak részleges változtatásokat eredményeznek¹⁴ — túl lassúnak találta. (154.) Igazi megoldást, mindkettejük véleménye szerint egy forradalom hozhatna csak¹⁵ (154.), de ebben a kérdésben Kossuth nagyon óvatosan fogalmazott, s az emigránsok agitatív politikai tevékenysége ellen forduló közhangulat fel-támadásakor azonnal visszakozott: „ahol nincs elégséges ok a forradalomra”, mivel miként Angliában „a szabad sajtó és az intézményrendszer a haladás

¹⁴ LEDRU-ROLLIN: *i. m. I.* 13. „Une dernière larme du peuple, en effet, et le vase des révolutions déborde. [...] la vieille Angleterre, qui ne veut abdiquer ni la richesse ni l'empire, cherche-t-elle, depuis quelques années, à sauver l'un et l'autre par des modifications partielles, par des lois de détail qui font brèche à quelques monopoles, mais qui laissent entier l'édifice féodal, ses institutions, ses privileges.”

¹⁵ LEDRU-ROLLIN: *i. m. P II.* 271–275.

elégséges eszközei”, ott a „forradalmak nem abszolút szükségesek, következőképpen nem is lehetségesek”. (310.) (Óvatossága mellett a forradalomról alkotott nézetei megváltozásában talán Marx és Engels kritikájának is szerepe lehetett. Ők Mazzinit és Kossuthot azért bírálták, mert a társadalmi fejlődés meghatározó tényezőinek figyelmen kívül hagyásával „parancsra akarnak forradalmat csinálni.”¹⁶)

Ekkor már republikánus lévén — e meggyőződését többször is olvasói tudomására hozta (160., 311.) —, az alkotmányos monarchia államformáját is elvetette, hiszen, mint állította Angliáról, ilyen típusú társadalmakban a politikát nem irányíthatja más, mind „despotikus, dinasztikus megfontolások”. (97.) Sőt kijelentette, hogy Anglia „nem alkotmányos ország”, (186.) mivel túl nagy hatalom összpontosul a kormány és a parlament kezében. Választott hazája iránti udvariasságból (vagy politikai megfontolásokból) mégis megoldást keresett az alkotmányos monarchia működési hibáinak kiküszöbölésére. A megoldást, mely később dunai konföderációs terveinek is egyik sarokköve lesz, a decentralizációban, az önkormányzati rendszer kiépítésében találta meg. Angliának akkor lesz majd oka, hogy intézményeivel dicsekedjék, ha „az emberek a lehető legnagyobb mértékben veszik kézbe saját ügyeik irányítását, ha a kormánynak a lehető legkisebb cselekvési teret hagynak, következésképpen a lehető legkisebb teret, hogy kegyeiket osztogathassák, s rosszat tehessenek; s ha a parlament munkája a közös nemzeti érdekű ügyekre lesz korlátozva [. . .]” (162.)

Miközben a parlamenti rendszer tökéletesítésének módjain töprengett, mindvégig fenntartotta nézetét, hogy Angliára pusztulás vár, s ez kétségesse teszi, vajon hitt-e abban, amit a brit polgároknak ajánlott.

1855. december 15-i *Atlas*-beli írásában a *Times* egyik cikkére reflektált, melynek sorait Törökország háború utáni kilátásairól, a megjelenő tőke hatásáról, a kereskedelem fejlődéséről Kossuth felháborodottan idézte: „>Az emberek nagyon hamar megszokják majd, hogy bármennyire érinti is hazafiságukat és önbecsülésüket, s bármit állítanak is most fajukról és vallásukról, bizonyos, hogy a materiális érdekek végül felülkerekednek az összes többin<.” „Döbbenetes!” (Shocking!) — kommentálta. (336.) „Ahol haszon és kereskedelem nagyobb becsben áll, mint a hazafiság, ott, a látszólagos egészség ellenére rák emészti a nemzet szívét [. . .]” (Uo.)

Értékrendjében a nemzet iránt érzett szeretet az első helyen állt, a jólét, a gazdagság nem tartozott az elérendő célok közé, különösen nem, mivel úgy vélte, a hazafiság csökkenésével jár együtt.

Meggyőződése szerint a „materializmus orcátlan dogmájá”-tól (336.) vezérelt Angliára szükségszerűen hanyatlás vár, míg a „fejlődő civilizáció tényezőivel” áthatott Törökországra, ha belső problémáit megoldja, „a földi nemze-

¹⁶ VAS: i. m. I. 742.

tek közt dicső hely”. (339.) A fejlődés biztosítéka Kossuth szerint az, hogy „a pénz kedvéért a törökök sohasem voltak és soha nem is lesznek közömbösek a vallás, hazafiság és önbecsülés eszméi iránt”, (337.) valamint, hogy számos más kiváló nemzeti jellemvonásuk mellett „talán minden más népnél” nagyobb tiszteletben tartják a családot. (338.)

Kapitalizmus, azaz rothadás és hanyatlás (rottenness with decay, 336.) vagy hagyományörzéssel, a pozitív értékek, Isten, haza, család megtartása segítségével elkövetkező fejlődés — vonta le tehát az *Atlas*ba írt egyik utolsó cikkében a végkövetkeztetést. Kossuth a hazafiság abszolutizálásával, a társadalmak fő mozgatóerőjévé tételével sajátos paradoxonokhoz jutott. Fejlődés csak ott lehet, ahol a tradíciókat megőrzik, azaz a fejlődés az állandóságban van. Míg ezzel a tisztázatlan tartalmú fejlődéssel nem jár gazdasági fellendülés, a hanyatlással kétségkívül igen. Sőt a gazdasági fejlődés, a főérték, a hazafiság elvesztése miatt maga után vonja a pusztulást. A gazdasági fejlődés tehát egyenlő a hanyatlással.

1855-ben írt cikkeiben minden alkalmat megragadott, hogy felhívja a figyelmet a Habsburg-ház önkényes, szabadságtipró magyarországi politikájára. Így az Ausztria és a Vatikán közt létrejött, a klérus hatalmát növelő konkordátum megkötését követően két terjedelmes írásban ismertette ítélte el azt a témához valószínűleg nem túl sokat értő angol olvasótábor előtt. A katolikus egyháztól leginkább az oktatást féltette: „[a konkordátum következménye], hogy az oktatást az elemi iskolákban egyházi irányítás alá helyezik és a püspököket felhatalmazzák, hogy felügyeljék az ország fiatalágának egyházi nevelését, minden állami és magániskolában, kivétel nélkül. Gondolják el, mi lesz a következménye, ha ez bekövetkezik” (304–305.) — írta, ezzel is vélt osztrákrabarátságukból kiábrándítani igyekezve olvasóit. (Kossuth kiemelése)

Angliai tapasztalatait elsősorban hazája jövője szempontjából igyekezett hasznosítani. Egyre erősödő antikapitalista meggyőződése döntő szerepet játszhatott abban, hogy a chartista *The Democrat and Labour Advocate*-ben megjelent írásában Magyarország jövőjét alapvetően mezőgazdasági országgként képzelte el. A mezőgazdaság fejlesztését Ledru-Rollinhez hasonlóan¹⁷ egyszerűen megoldhatónak gondolta olcsó közlekedési hálózat, szerteágazó öntözési rendszer kiépítésével, az olcsó hitelhez jutás biztosításával. Ám míg Ledru-Rollin azal számolt, hogy az eljövendő francia demokráciában egy nemzeti ellenőrzés alatt álló központi bank irányításával átalakítják a már meglévő tőkén alapuló hitelrendszert, s az új, kollektív hitel (crédit collectif) lesz az alapja ipar, kereskedelem és mezőgazdaság további fejlődésének,¹⁸ Kossuth az iparnak és kereskedelemnek csak alárendelt szerepet szánt, miközben mégis olcsó hiteltől várta a mezőgazdaság felvirágzását. Vagyis azzal, hogy a hitelhez tőke

¹⁷ LEDRU-ROLLIN: *i. m. II.* 239–240.

¹⁸ LEDRU-ROLLIN: *i. m. II.* 239–255.

kell, ahhoz pedig ipar és kereskedelem nélkül belső forrásokból nem juthat az ország, nem számolt.

Követte tehát az illúziót, amit megfelelő gazdasági ismeretek híján a kapitalizálódáshoz késve érkező Magyarországon mások kárán okulni kívánó jóhiszemű kortársai közül oly sokan követtek a múlt században, s azóta is: a szocializmust és kommunizmust, illetve a kapitalizmust egyaránt elvetve egy harmadik út által vélte Magyarországot jövőjét piaci verseny és tőke káros hatása nélkül biztosítani.

Íme Kossuth terve Magyarországot felemelésére a *Democrat and Labour Advocate* 1855. november 17-i számából:

„Magyarországon például a szociális gondok nem olyan nagyok. Miért? Mert az ország meghatározó vonása, hogy szerencsére alapjában véve mezőgazdasági maradt — az ipar és kereskedelem csupán alárendelt kiegészítő elemek. S a mezőgazdaság általában mindig biztosítja a napi betevő falatot; lehet, hogy egy mezőgazdasági munkásnak pénze nincs elég, kenyere mindig van. Nem kell mást tennünk tehát, mint hogy megőrizzük országunknak e vonását, és a magyarországi szociális körülmények sohasem lesznek olyan rosszak, mint Angliában; a milliók napi léte sohasem lesz függővé téve piaci ártóktól és spekulációtól. Az ottani körülményeknek szintén megvannak a sajátos hibái; én nemzetem beleegyezésével megkezdtem orvoslásukat; (örök dicsőségükre) a föld szabaddá tételével, s emberek millióinak bérlők-ből szabad földtulajdonosokká tételével. A nemzeti birtok fölparcellálásával azok közt, akiknek nincsen földjük — olcsó közigazgatással, a lehető legalacsonyabb adóval — nagy csatornákkal, melyek biztosítják az öntözést és olcsó közlekedéssel — folyószabályozás által megnyert hektárok millióival — általános választójogon alapuló jó községi rendszerrel — olcsó hitelek biztosításával, melyek könnyen visszafizethetők; váratlan események bekövetkeztekor a községi hatóságok jóváhagyásával történő cselekvéssel — tűzkár és jégeső, stb. elleni általános biztosítótársasággal — községi gondoskodással a betegekről, öregekről és az árvákról; községi és országos magtárakkal inség idejére (ehhez már hozzáfogtunk), és az ország politikai szerkezetével, mely természetesen tökéletesen demokratikus, az egyenlő jogok, egyenlő kötelességek és az önkormányzatok alapján áll, családban, közösségben, az országban, az államban; ezekkel a dolgokkal azt hiszem, hogy megakadályozhatjuk a szociális gondok megnövekedését hazánkban.” (394–395.)

Korábbi bírálataira, melyek a polgári társadalom értékrendjével egy teljesen ismeretlen értékrendet szegeztek szembe, s ráadásul burkoltan, hiszen az elvek — principles — szó mögöttes jelentéstartalmát Kossuth nem fejtette ki, angol olvasói nem tudták, miként válaszoljanak, mindössze stílusát kritizálták; fenti írása elnyerte legalább a baloldali chartisták elismerését.

Kossuth cikkére, melyet a *Democrat and Labour Advocate* szerkesztőjéhez címzett levélként juttatott el a laphoz, vezércikkkel válaszoltak: „Nem csoda, hogy a bátor magyar nép oly hősiessen harcolt egy ilyen istenhez hasonló [godlike] vezér alatt. *Volt miért harcolniuk*. Vannak, akik azt róják fel Kossuthnak, hogy elutasítja a szocializmust. [. . .] A föld legnagyobb szocialistája sem emelhet kifogást a *Democrat and Labour Advocate* szerkesztőjéhez címzett levélben árnyalt program ellen.” (Eredeti kiemelés, 395–396.)

A neves könyvkiadótulajdonos, Charles Murray is Kossuth írását üdvözlő levéllel fordult a lap szerkesztőjéhez. Mind a vezércikk írója, mind Murray Kossuth tőke- és piaci verseny-ellenességét, antikapitalizmusát értékelte nagyra.

Anglia iránti szigora később, amikor a krími háború befejeződése után már nem volt miért az angol – magyar politikai „érdektalálkozás” felismertetése érdekében agitálnia, enyhült. Egy 1859-es beszédéből, melyet a *Times* bő idézetekkel ismertetett, kitűnik, hogy nem tartotta többé pusztulásba rohanó országnak. Elfogadta a társadalmi reformok útján végbemenő fejlődés eszméjét (legalábbis e beszédében, s legalábbis ami Nagy-Britanniát illeti). Javult a véleménye a „brit nemzeti jellemről”: a sikeres gyarmatosítást elsősorban az angolok individualizmusának tulajdonította. (Egyébként az individualizmust, mivel ellentétes a nacionalizmussal, mely a köz érdekét az egyéné fölé helyezi, elvetette. (358.) Szerinte az angol kolonizáció a franciákéval ellentétben azért lehetett sikeres, mert „a gyarmatosítást a Gondviselés [!] a tömegekben összegyűlő individuális energiára bízta”, s gyarmataikat az angolok „magánvállalkozásokkal —individuális energiájukkal szerezték.” (359–360.) Amennyiben a nacionalista szemszögből pozitívnak ítélt imperialista hódítást segítette elő, a kapitalista értékrend eme alkotóelemét Kossuth ekkor hajlandó volt elfogadni.

1855-ben azonban még nem volt ilyen engedékeny, s újságíróként elszenvedett kudarca, elfogadhatatlan politikai célkitűzése és az angolokétól eltérő világszemlélete mellett nem kis részben az angol polgárokat lekicsinylő, néha már-már becsmérő sorainak volt köszönhető.

Utolsó *Atlas*-ba írt cikkében mentegetődzve szögezte le: „A meztelen igazság önmagában többnyire kellemetlen. Ha én mondtam ki, néha keserű ízt kapott a száműzött lelkének [többnyire így, vagy „száműzött hazafi”-nak nevezte magát] komor kedvétől. [. . .] Következésképpen most, hogy istenhozzádot mondok az *Atlas*-nak és olvasóinak, nem ringatom magam abba az illúzióba, hogy kellemes társaságuk voltam; de meggyőződésem, hogy bár kellemes nem voltam, az igazat mondtam.” (345.) A *Sunday Times* Kossuth angliai újságírói tevékenységét áttekintő 1856. január 6-i cikkében kudarcnak minősítette működését. Felróták, hogy saját sikertelenségéért az angol emberek jellemében kereste a hibát, s tévesnek ítélték újságírói koncepcióját is. Kossuth, még a *Sunday Times*-tól az *Atlas*-hoz kerülvén, azzal védte álláspontját az őt ért kritikával szemben, hogy távolról, madártávlatból nézi az angol politikai eseményeket. (123.) A *Sunday Times* éppen ebben látta a legfőbb hibát. „Az angol újságírónak az a dolga, hogy a jelenről a jelennek írjon”, s ne pedig a jövőre tekintő homályos esszéket. Idézték Kossuthot: „>Némi elégedettséggel néz vissza különös életének e különös epizódjára< — azaz újságíróskodására, de beismeri, >azzal nem dicsekedhet, hogy közvetlen hasznára lett volna, akár az ügynek, melyhez vallásos hittel kötődik, akár saját magának<. [. . .] s ha az újságíró hatását a jövőre nézve, kivéve a jelen igénybevételével, chimerának tekintjük, amint valóban annak tekintjük, be kell vallanunk, hogy soha hasonlóan gyászos beismerése nem volt még idő és tehetség ily haszontalan felhasználásának.” (350.)

Kossuth 1955. évi angliai újságcikkeiben megmutatkoznak gondolkodásának ellentmondásos elemei: kiállt a népek függetlenségéért, miközben az imperia-

lizmus híve volt; úgy helyeselte a brit imperializmust, hogy közben antikapitalista nézeteket vallott; olyan fejlődést képzelt, mely az értékek állandóságán alapul, s olyan gazdasági fejlődést, melyhez nincs szükség tőkére.

Bár nézeteit igyekezett a politikai helyzetnek megfelelően rugalmasan változtatni, gondolkodásmódja alapvetően statikus volt, meghatározó értéke, mérceje London világvárosi forgatagában is a magyar nacionalizmus maradt.

KÁDÁR, JUDIT

Louis Kossuth's articles in two British weeklies

In 1855 Kossuth, the famous Hungarian refugee who had already been living in London since 1852 became a regular contributor to two British weeklies, *The Sunday Times* and *The Atlas*.

He decided to write articles with the intention of winning British public over to his side. In his articles Kossuth sharply criticised British foreign policy because he was convinced that England followed a defective (in his opinion pro-Austrian) policy in the Crimean War, that he considered to be harmful to Britain's own interests as well as to the interests of European democracy and the future independence of Hungary.

He cherished the hope that with the support of his readers he might persuade the Foreign Office to change its policy.

Although the majority of his sixty-six articles primarily deals with British foreign policy, this essay is not concerned with the issue of the Crimean War. Analyzing Kossuth's references to Hungary in these articles, the paper attempts to reconstruct his main ideas on the future of Hungary at that time and some elements of his worldview in general. It aims at finding out to what extent his different way of thinking had a bearing on his obvious failure as an English journalist, in spite of the fine reputation he had formerly acquired as a patriot and a „martyr of liberty”.

WIX GYÖRGYNÉ

A szerzetesi könyvtárak sorsa*

Bevezetés

„Állami tulajdonba került könyvanyag” — ebbe a kissé eufemisztikus kategóriába tartozott egyebek között a felosztatott szerzetesi rendházak könyvanyaga is. Állami tulajdonba sokféle forrásból „került” könyv, hiszen a második világháború s az azt követő — szélsőségesen radikális fordulatokkal teljes — évek nemcsak az embereket, a tárgyakat sem kímélték. Gazdátlan otthonok, megszűnt hivatalok, széthullott egyesületek felügyelet nélkül maradt helyiségei sok könyvtárat, de legalábbis néhány polcsornyi könyvet őriztek falaik között. Ezeket olykor a helybéli lakosság hordta szét, máskor azonban a helyükön maradvá gazdára, megmentőre vártak. A politikai és gazdasági viszonyok rendeződése során már 1945-ben létre is hozták az Elhagyott Javak Kormánybiztoságát, amely a gazdátlanul maradt műkincsek stb. összegyűjtésére volt hivatott. Hogy ez a szervezet, majd később az Országos Könyvtári Központ (a továbbiakban OKK), vagy az egyes könyvtárak mit tettek e szörványosan felbukkanó, kallódó könyvek, könyvtárak megmentése érdekében, annak vizsgálatára jelen tanulmány nem terjed ki. Nem is terjedhet, mert szerzője csak 1949-ben, illetve 1951-ben lett az OKK munkatársa, s csupán saját, a felosztatott rendházak könyvtárainak sorsát illető emlékei megírására vállalkozott.

* 1988-ban — az OSzK-KMK felkérésére — állítottuk össze Borsa Gedeonnal *A szerzetesi könyvtárak sorsa* címmel a rendházak könyvtárai „államosításának” történetét. A *Könyvszemlé*ben nyilvánosságra kerülő szöveg a 95 gépelt oldalnyi tanulmány bevezető, általános része, illetve zárófejezete. (Most első ízben kerül publikálásra, annak idején a KMK nem adta ki.) A 32 gépelt oldalt kitevő rész változatlanul, csupán az anekdotikus részek elhagyásával jelenik most meg, egyetlen változással: Borsa Gedeon kérésére neve mint társszerző lemarad, noha a szöveget egyetlen szóval jóváhagyta. Ebben a részben csupán irattári dokumentumokra támaszkodott a szöveg, s nem az ő feljegyzéseire, ezért kérte a társszerzőség mellőzését. A teljes tanulmány egyébként az OSzK-KMK szakkönyvtárában található és tanulmányozható. Miért adtunk most módot a cikk nyilvánosságra hozatalára? A megírás idején, 1988-ban, mikor az erre való felkérésnek helyt adtunk, a félreértések elosztatása volt fő célunk. Ma, öt év után, el kellett fogadnunk azt az érvelést, hogy az akkori tanúk közül egyre többen hiányoznak, s így az emlékeinket irattári dokumentumokkal alátámasztó összeállításnak addig kell megjelennie, amíg azt az eseményeket átélők hitelesíthetik.

Emlékeinket azonban az idő múlásának kevésbé kitett dokumentumokkal is alátámasztottuk. Ezek közül a legfontosabb a szerzetesi — és egyéb — könyvanyag biztonságba helyezésével és szétosztásával foglalkozó osztály (először az OKK tanulmányi és szervezési, később tudományos osztálya, annak megszűntével a jogutód, a Népkönyvtári Központ könyvfeldolgozó osztálya, amely 1954-től az Országos Széchényi Könyvtárban „Könyvelosztó”, később „Főlépéldányközpont” néven működött) saját irattára. Ez az irattári anyag jelenleg az OSzK irattárában beszámozott irattartókban, de becsomagolva, mutatók nélkül, sajnos már nem is hiánytalanul, de fellelhető. Horváth Viktor *Könyvek és könyvtárak államosítása Magyarországon (1949–1960)*. c. tanulmányában¹ erre az anyagra OSZK–KEO jelzéssel és az irattartó számának megadásával hivatkozik. Mi azonban — minthogy ennek az anyagnak mutatója nem volt — legfontosabb forrásunkat, a szerzetesi könyvtárak sorsára vonatkozó palliumokat, egyetlen, „Szerzetesi könyvtárak” feliratú csomagban egyesítjük, hogy az utókor esetleges kutatója együtt találja az idevágó és logikailag össze is tartozó anyagot. Másik objektív forrásunk Borsa Gedeon — pusztán dátumokra és tényekre szorítkozó — szűkszavú naplója.

Mi indított minket arra, hogy igent mondjunk, amikor emlékeink írásba foglalására felkértek? A feladat — előre felmérhetően — nem sok sikerrel kecsegtető: bár bizonyos vonatkozásaiban kétségtávol tükrözi az akkori idők viszonyait, ám a mai, bennfentesebb emlékezések között sápadtnak, érdektelennek mondható, ugyanakkor tudományosan nem sok újat tár fel. A könyvtárak állami tulajdonba vétele nem újkeletű jelenség, nem a szocializmus vívmánya. Nem egy uralkodói gyűjtemény gazdagodott renitens, vagy annak mondott, főurak, főpapok nagy gonddal gyűjtött könyvtáraival Európa-szerte; hogy csak egy hazai példát említsünk, a Mátyás király ellen lázadó Janus Pannonius könyvtárát alighanem a korvinák közé sorolta a könyvgyűjtő uralkodó. II. József a feloszlott rendházak könyveit „államosította”, a francia forradalom meg éppenséggel hatalmas könyvtömegeket mozgatott meg.

Ám feltehetően sem Mátyás királyt, sem II. Józsefet, de még a konvent tagjait sem vádolta az egykorú tudományosság azzal, hogy mennyivel szerencsésebb lett volna, ha ezeket a könyvtárakat a helyükön hagyják, s így az utókor hiánytalanul együtt találhatja és tanulmányozhatja azokat. („Te herdáltad el, másokkal együtt a szerzetesi könyveket?” — kérdezte nemrég egy, az ebben a munkában részt vevő kortársunkat egy fiatal kolléga.) A múltbeli tudósok talán előre látták, hogy mire az utókor elérkezik, már nem találna tanulmányozni valót; a gazdátlanul maradt könyveket a tanulatlan nép széthordta volna.

¹ HORVÁTH Viktor: *Könyvek és könyvtárak államosítása Magyarországon. (1949–1960)* = Az OSzK Évkönyve 1974–1975. 233–259.

Amikor minket, mint a feladat mondhatni kétkezi munkásait, manuális végrehajtóit felkértek arra, hogy írjuk meg a szerzetesi könyvtárak 1945 utáni történetét, akkor én abban a reményben mondtam igent, hogy képes leszek megmutatni azokat a körülményeket, amelyek odavezettek, hogy ezek a gyűjtemények nem maradhattak a helyükön, nem gazdagíthatták eredeti szűkebb közösségük tudományos életét, hanem összegyűjtve, majd az ország működő könyvtárai között szétosztva lehetett csak megőrizni és bevonni őket a hazai tudományos vérkeringésbe. És legfőképpen az vezetett, hogy — sajnos már megkésztet — fel tudjam mutatni azoknak az érdemét, akik nem nyugodtak és kiharcolták, hogy ezek a pótolhatatlan értékek a működő könyvtárak állományát gazdagítsák, ahelyett, hogy a lakosság hordja szét, vagy „klerikális kacat”-nak deklarálva, zúzdába kerüljenek. Egy nevet már itt említenünk kell: Kóhalmi Béla ekkor is, mint oly sokszor és a könyvtárügy annyi területén, harcolt azért, amit helyesnek tartott.

* * *

I. Az Országos Könyvtári Központ

Mielőtt a szerzetesi könyvtárak történetébe kezdenénk, el kell mondanunk, mi is volt, milyen is volt az Országos Könyvtári Központ, amely magára vállalta, megkísérelte nemcsak a szerzetesi, hanem általában a kallódó könyvek összegyűjtését és a megfelelő könyvtárak közötti szétosztását.

Aki a magyar könyvtárügy múltjában járatos, talán tudja, hogy a két háború között — német mintára — alakult egy Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ (OKBK), amely központi katalógus vezetését, duplumok cseréjét, nemzetközi cserét és más könyvtárközi feladatokat látott el.² Ennek az intézménynek lett a második világháború utáni utóda az OKK. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) felügyelete alá tartozó intézmény feladatait több rendelet írta elő³, anélkül azonban, hogy bármiféle „hatalom”-mal, szankcionálási lehetőséggel alátámasztotta volna azokat a központi könyvtári feladatokra vonatkozó pontokat, amelyekkel ezekben a rendeletekben megbízta. Az ország nagy könyvtárait akkoriban olyan kiválóságok igazgatták, mint Varjas Béla (OSzK), Mátrai László (Budapesti Egyetemi Könyvtár), Csillik Bertalan (Szegedi Egyetemi Könyvtár), Várkonyi Nándor (Pécsi Egyetemi Könyvtár),

² TAKÁCS József: *Könyvtárügyi jogszabályok gyűjteménye*. Összeáll. — — Bp. 1951. 5–6., ill. 53–54., 58–65.

³ TAKÁCS J.: *i. m.* 11.170/1945. (XII. 8.) M. E. sz. r., 3.730/1947/III. M. E. sz. r. a 110–117. lapokon, ill. a 220/1948/II. 1.) VKM. sz. r. a 119–127. lapokon.

Kovács Máté (Debreceni Egyetemi Könyvtár), vagy éppenséggel Dienes László (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár). Ezek a vezetők bizonyos mértékig tudathasadásosan viszonyultak az OKK-hoz; szerették volna, hogy ott, ahol nekik szükségük van rá, legyen hatalma, ám úgy, hogy őket ne irányíthassa.

Az OKK elhelyezése egyébként célszerű volt: a szemfülesebb kolléganők mindig előre meglátták, valahányszor két bőrkabátos férfiú közeledett az udvaron át, faggatni az OKK akkori elnökét, dr. Telegdi Zsigmondot, a tudós nyelvészt, az éppen esedékes szabotázs-vád felől. Egy helyére pályázó munkatárs igen találékony — ahogy akkor mondták: éber — volt feljelentései terén: a Cukor utcai fölőspéldányraktár csőrepedése éppen úgy „elnöki szabotázsakció” volt, mint az, hogy a külföldi magyar intézeteket ellátta a Domanovszky-féle *Magyar művelődéstörténet*tel.

Mindez körülbelül 1949 tavaszától zajlott, amikor már nyilvánvaló volt, hogy nemcsak „elhagyott javak” vannak, hanem megszüntetett vagy átszervezett intézmények, amelyek könyvtárait fölőlegesnek ítélték, továbbá működő könyvtárak, hivatalok, amelyek szűkös elhelyezésük vagy a változó idők szelleme következtében akartak megszabadulni régi állományuk egy részétől. Hogy ezen a téren tenni kell valamit, arról irattárunk tanúbizonysága szerint, először Káplány Géza, az ETO kiváló szakértője, akkoriban a Központi Technológiai Könyvtár (a mai OMIKK elődje) főkönyvtárnoka igyekezett meggyőzni az illetékeseket. Beadványt intézett a Magyar Tudományos Tanácshoz, hathatós intézkedést kérve, s e beadvány másolatát, ugyancsak közreműködést kérve, megküldte az OKK-nak is. Az irattárban az a beadvány van meg, amelyet a Káplány-féle kérésre hivatkozva Telegdi intézett a Tudományos Tanácshoz, mellékelve másolatban a VKM-hez felterjesztett, az OKK-nak megfelelő hatáskört kérő javaslatát. Két passzus a javaslatból:

„Egy tudomásunkra jutott eset kapcsán tisztelettel kérem Miniszter Urat, szíveskedjék megfontolás tárgyává tenni kormányrendelet kiadását felosztaltott, vagy átszervezett intézmények könyvtári állományának megmentése érdekében.

A kormányrendeletnek ki kellene mondania, hogy a jövőben bármely intézmény vagy közület, amelynek könyvtári anyaga van, megszűnése vagy átszervezése esetén hivatalból köteles bejelenteni az Országos Könyvtári Központnak, hogy bizonyos tárgykörű könyvtárral rendelkezik, s ennek további sorsát illetőleg döntést kér. Az illető intézmény vagy közület köteles legyen a felsőbb hely rendelkezésének megérkezéig a könyvtár állományát zártan, épségben megőrizni, s az Országos Könyvtári Központ közbenjöttével, az illetékes minisztérium legyen hivatva arra, hogy a könyvtár további sorsáról intézkedjék.”

A felterjesztés, amely egyébként kevésbé volt gyakorlatias, hatástalan maradt.

Ezzel az 1949 márciusában kelt felterjesztéssel egy időben az OKK hozzákezdett egy ún. Duplumközpont kialakításához. Erre saját, kötelespéldányokból származó raktárának felduzzadása is szoríthatta, amely egy akkori kimutatás szerint kb. 6000 mű mintegy 120 000 példánya volt. Ehhez különböző fölőspéldány-szállítmányok járultak. Az irattárban több ilyen ügyirat találha-

tó pl. a Szakszervezetek Országos Tanácsától, az Országos, illetve a Fővárosi Statisztikai Hivataltól, az Állami Erdőgazdasági Üzemi Központtól stb., tanúsítva, hogy leadott törvény- és döntvénytárraikkal, régi, idegen nyelvű regényekkel, elavult folyóirataikkal terhelték az újonnan alakult Duplumközpontot, amely aztán hamarosan a „Fölőpéldány-Elosztó” nevet vette fel. Ha figyelembe vesszük a korábban említett 120 000 kötetnyi kötelepéldányt, meg az újabban beáramló fölőpéldányokat, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy az „állami tulajdonba került könyvanyag” egy része már ekkor elkezdett gyűlni. Ugyanakkor ez a könyvhalom létének pusztá ténnyével mintegy erkölcsi kényszert jelentett az OKK számára: volt alapja, volt helyisége és volt szervezete a kallódó könyvek összegyűjtésére és továbbosztására.

II. Hatáskör-szerzés

Mint említettük, az 1949 márciusi első próbálkozás arra, hogy kormányrendelet biztosítson hatáskört az OKK-nak a kallódó, a megsemmisülés veszélyének kitett könyvek begyűjtésére, megmentésére, eredménytelen maradt. A következő, ugyanezt kérő felterjesztést már más név szignálja: Telegdi Zsigmond helyére, az OKK vezetői posztjára Zalai Zoltán került. Ő írta alá — még mb. vezetőként — dr. Komjáthy Miklós fogalmazványát, amelyben Ortutay Gyula akkori vallás- és közoktatásügyi minisztert kéri, „szíveskedjék a Központ részére ... általános hatáskört biztosítani. Természetesen a Központ eljárásáról és megtett intézkedéséről minden esetben haladéktalan jelentést fog tenni Miniszter Úrnak”. A felterjesztés 1950. február 20-án kelt.

A következő könyvmentési hatáskört kereső próbálkozás 1950. április 29-én fogalmazódott. A főhatóság még mindig a VKM, de már Darvas József a miniszter. A tárgy ez alkalommal a Belügyminisztérium által felosztatott egyesületek könyvtárainak sorsa. Ez akkor különösen akut probléma volt, hiszen számos — addig legálisan működött — szövetség és egyesület került felosztatásra. A szervezési és tanulmányi osztály részéről Gyöngyösi Nándor így fogalmaz: „A tudományos könyvtárak felügyelete alkalmával általánosan tapasztaljuk, hogy a felosztatott egyesületi könyvtárak anyaga nem mindig kerül megfelelő helyre, mert a juttatásról a belügyminiszter rendelkezik, természetesen a tudományos szempontok elhanyagolásával.” Arra kéri a minisztert, hasonn oda a Belügynél, hogy a tudományos anyag mindenhol az OKK raktáraiba kerüljön, s az gondoskodják „az anyagnak megfelelő helyre való juttatásáról”.

Itt kell megemlítenünk, hogy 1950-ben már két „szomszédvár” nézett szembe egymással: a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, élén Darvas Józseffel és a Révai József vezette, újonnan alakult Népművelési Minisztérium, illetve az OKK és az annak egy osztályából önállósodott Népkönyvtári Központ (NK). Az OKK a „tudományos könyvtárak” ügyét volt hivatott intézni, a NK a

„népkönyvtárak”-ét. Igen ám, de az OKK úgy vélte, hogy a városi könyvtárak is tudományosak, az NK meg úgy, hogy csak a múzeumi, levéltári és egyéb tudományos intézmények gyűjteményei azok; a megyei és városi könyvtárak viszont népkönyvtárak.⁴ Mindebből hatásköri villongás, olykor keresztbe szervezés keletkezett. Az OKK itt is hatáskört szeretett volna magának szerezni, s arra várt, hogy a MMOK (Múzeumok és Műemlékek Országos Központja, amelyet mindenki MUMOK-ként ejtett) mintájára jöjjön létre egy TUKOK (Tudományos Könyvtárak Országos Központja), immár határozott profillal és szankciók lehetőségével. Ehelyett azonban — tudunkkal — mindössze egy VKM rendelet született, amelyet még a hivatalos minisztériumi közlöny sem közölt, csupán a végrehajtó bizottságok (vb-k) kaptak meg (ha ugyan megkaptak). Ez az 1950 augusztusában megjelent 1.011–27/1950. (VIII. 14.) eln. 3. VKM. sz. rendelet a tudományos könyvtárak személyi, dologi és elhelyezési ügyeit az OKK hatáskörébe utalta, hangsúlyozva, hogy ezeket az intézményeket egyetlen rendelet sem helyezte a vb-k hatáskörébe, s így a Népművelési Minisztérium fennhatósága alá.⁵ Erre azért is szükség volt, mert már 1950. július elején kezdtek hírek érkezni rendházak feloszlatajáról, s július 15-én Kóshalmi Béla, a BM tanácsi főosztályával történt megbeszélés értelmében, táviratilag kérte a megyei tanácsokat a megürült rendházak könyvtárainak zárolására. Mindezt annak ellenére, hogy a szerzetesrendek feloszlataját kimondó 1950. 34. sz. törvényerejű rendelet kihirdetési napja 1950. szeptember 23-a volt, vagyis mire a „szerzetesrendek működési engedélye megszűnését”, s azt, hogy a rendtagoknak a „volt rendházat” három hónapon belül el kell hagyniok, szeptember 23-án közhírré tették, addigra sok épületbe már be is költözött az új „tulajdonos”, ipari tanuló intézettől javítóintézetig, honvédségtől süketnémák iskolájáig. Az OKK és a MMOK kiküldöttei utaztak szerte az országban, hogy ellenőrizzék, a tanácsok valóban zár alá vették-e az ezekben az épületekben lévő könyvtárakat, illetve mentette-e magától vagy tanácsi felkérésre a helyi múzeológus, levéltáros vagy városi könyvtáros e gyűjteményeket.

Ezeknek az utaknak a tapasztalatai némelykor igen lehangelőek voltak. Kóshalmi Béla éppen ezért nem nyugodott, s kitartása, szelíd határozottsága és vitathatatlan tekintélye révén el is érte, hogy 1950. október 14-i dátummal a VKM VII. 4. ügyosztály (vezetője Szabolcska Ferenc) kiadta az 1600–15/1950. (X. 14.) VKM. VII. 4. sz. rendeletet, amely ugyan szintén nem jelent meg hivatalos lapban, de amelyet a végrehajtó bizottságok megkaptak. Ez a rendelet a MMOK, a LOK (Levéltárak Országos Központja), illetve az OKK hatáskörébe utalta az „elkallódás veszélyének kitett kultúrjavak”-at, és mindenfajta

⁴ TAKÁCS J.: *i. m.* 147–148. A Népkönyvtári Központ szervezéséről kiadott 4.329/1949. (XI. 26.) M. T. sz. rendelet a „nép- és közművelődési könyvtárak” felügyeleti intézményévé tette a Központot, s mikor ezt a meghatározást részletezi, akkor szerepel a „megyei ügyvezető hatáskörébe tartozó összes könyvtárak” fogalmazás is.

⁵ TAKÁCS J.: *i. m.* 10. és 170–171.

kallódó könyvtár stb. sorsa felőli intézkedésre, illetve a megfelelő intézménynek történő jelentéstételre kötelezte a végrehajtó bizottságokat.⁶

Ez a rendelet, amely Darvas József miniszter aláírásával, valójában miniszteri leiratként ment el a tanácsokhoz, „különösen a lefoglalt szerzetesrendházak, a feloszlott egyesületek és a külföldre disszidált személyek vagyonaival kapcsolatban” kötelezi mentésre a tanácsok illetékeseit. Előírja, hogy miről kell tájékoztatniuk az illetékes központokat (az anyag, természete, mennyisége), hogy helyezték biztonságba a helyszínen vagy elszállítás révén, stb. Mindezt — mint említettük — október 14-i kelettel, amikor az illetékes központok, de főképpen Kőhalmi Béla kitartó küzdelme nélkül már nemigen akadt volna jelentenivaló. Ezt a rendeletet lengettük aztán a későbbiekben mindenütt, ahol nem kaptunk megfelelő segítséget, ez volt valójában a jogalap, amelyre hivatkozva intézkedést, támogatást kértünk és kaptunk.

III. Mit tett az OKK, mit tett Kőhalmi Béla?

A szerzetesi könyvtárakra vonatkozó dossziékban a biztonságba helyezésre, a raktári kérdésekre, a hatásköri problémákra, az elvi kérdésekre, s az egyes rendházak könyvanyagára vonatkozó ügyiratok találhatóak. Mindezen iratok között a legkorábbi dátum 1950. július 3-a, amikor is az OKK már a szegedi és pécsi rendházak ügyében ír a Munkaerőtartalékok Hivatalának, amelynek helyi osztályai voltak a megürült rendházak első igénylői. Úgy véljük, hogy az egyes ügyiratok kiragadott szemelvényei helyett szerencsésebb a szót magának Kőhalmi Bélának átadni, aki Hartai Lászlónak, a Népművelési Minisztérium sajtóközigazgatási osztálya vezetőjének válaszolva összefoglalta a rendházak feloszlása következtében kialakult könyvtári helyzetet:

Megkeresésére a rendházak könyvtárainak ügyében tett intézkedéseinkről a következőkben tájékozatom:

A rendházak könyvtárainak ügyében való eljárásra külön hatósági utasítást nem kaptunk. A 214.104/1949. VKM. VI. 2. sz. rendelet alapján Központunk feladata a tudományos könyvtárak védelme. Egyes szerzetesrendházak ellen foganasított eljárások napjaiban felmerült a könyvanyag védelmének kérdése. Hatósági intézkedésekről Szeged és Kalocsa rendházaival kapcsolatban kaptunk első ízben értesítést. Kalocsáról a jezsuita Haynald Observatórium vezetője értesített, hogy az Observatórium műszereinek és könyvtárának lefoglalását a Népművelési Minisztérium megbízottai foganasították. Ezt az intézkedést, mint nem megbízható forrásból származót ellenőriztetnünk kellett. Evégből fordultunk a Népművelési Minisztérium könyvtári főosztályához. Itt Kardos h. osztályvezető tudomására hoztuk, hogy Központunk szándékában áll a lefoglalt rendházakkal együtt nemzeti tulajdonba vett könyvanyag ügyével foglalkozni, minthogy a rendházak könyvanyaga tekintélyes részben tudományos anyag. Kardos h. osztályvezető tudomásul vette, hogy az OKK a könyvanyagot zárt letétként biztonságba helyezi (lepecsételve a helyiséget) és hogy a könyvek felhasználása felől később történik miniszteri döntés. Ahol a rendházakba történt behelyezés folytán a könyvanyag biztonsága veszélyeztetve volt, a biztonságba he-

⁶ TAKÁCS J. i. m. 11. és 171–173.

lyezésről elszállítás útján gondoskodunk. E megbeszélés tartalmát közöltük a Belügyminisztérium helyi tanácsok fősztályával, Palitz elvtárrsal is. A megyei tanácsok vb-[i]t távirati úton kértük a hatósági zár fogatosítására.

Intézkedéseink a megye vagy város vezetőivel, majd a helyi tanácsok v. b. elnökével s a múzeumvezetők és levéltárosok segítségével mindenütt csak a zárt letétbe helyezésben merültek ki. Sürgős esetekben központi raktárakban való elhelyezésben állottak. A következőkben felemlítünk néhány olyan esetet is, amikor elszállítás előtt — nehogy felesleges anyagot kelljen drága pénzért elszállíttatnunk — a könyvanyagot szállítás előtt átfésültük, leválasztva belőle az egyházi propaganda tömegnyomtatványait. Budapesten az OKK raktárába történő elszállítás előtt dolgozóink az Országos Széchényi Könyvtár dolgozóival együtt selejtezést hajtottak végre az Angolkisasszonyok Váci utcai zárdájában, a jezsuiták Horánszky utca 22. alatti rendházában, valamint a szaléziak Horánszky utca 23. sz. alatti rendházában. A fővárosban egyébként a vb rendelete alapján több helyen beavatkozásunk előtt zúzdába küldték a könyveket. Így a Szentlélek tér 10, Ráday utca 36. sz. alatti rendházakból.

Megbizottaink minden egyes esetben a fogatosított hatósági intézkedések és behelyezések után léphettek a rendházakba, ahol a behelyezett hivatal megbízottját (gondnokát) találtuk. Beavatkozásunk előtt általában, bár megtörtént az előírás szerinti zárolás és lepecsételés, mégis sok helyen a zárat feltörve találtuk [itt „mégis”-től a szöveg törölve]. A legtöbb esetben ezt hatósági segédlettel megbízottunk fogatosította.

Tekintettel arra, hogy kiküldöttünk, illetve megbízottunk kiszállása előtt már számos esetben a helyi szervek intézkedtek, illetve a Munkaerőtartalékok Hivatala, sokhelyütt a könyvtárat a legnagyobb rendtelenségben találtuk. Egyik-másik helyen az ajtó fel volt törve, a könyvek a földön heverték, a katalógusokat szétszedték, illetőleg szétszórták. Általában azonban a könyvtárak állománya lényegében nem csonkult meg. Kivételt képez a pécsi jezsuiták könyvtára, melyben — értesülésünk szerint — mintegy 40%-os a hiány. A szegedi jezsuiták könyvtárából is számtalan munka tűnt el. Máriagyűdön a ferencendi zárdából három eredeti Kossuth-levelet (helybeli információ szerint a megyétől vagy a földművelésügyi minisztériumtól kiküldött) leltározók vittek el. A volt rendházak legtöbbjében a Munkaerőtartalékok Hivatala [sic!] rendelkezett, amelynek kiküldöttjei nem egy esetben hatáskörüket túllépve a könyvtárakról is intézkedtek. Megtörtént, hogy közvetlenül a Papírhulladékforgalmi N. V.-t értesítették, nem számolva azal, hogy a külföldön esetleg drága pénzen eladható könyveket zúzdába küldik. Ez történt pl. Kalocsán. A Papírhulladékforgalmi N. V. megbízottjának megjelenése előtt azonban kiküldöttünk kellő időben közbelépett és a könyvanyag biztonságba helyezéséről gondoskodott. Ily módon a selejtezés megtörténte előtt könyveket az OKK által történt zárolás után senki sem küldhet zúzdába.”

A továbbiakban Kőhalmi felsorolt a helységek betűrendjében 38 helyen 63 rendházat, valamint Budapesten 10 rendházat, mint amelyeket az OKK már zár alá vett. Beszámolóját azzal zárja, hogy „fenti listánk nem teljes, mert a kiszállások még folyamatban vannak. Az 1950. október 12-én kelt levelet Zalai Zoltán írta alá, s a tanulmányi és szervezési osztály vezetője, Ürögdi Györgyné szignálta; valójában azonban a szaktanácsadóként működő Kőhalmi irányította ezt a munkát.

E részletes összeállítás után már csak két, jellemzőnek ítélt, iratot idéznénk az 1950. évi nyári helyzet illusztrálására.

Az egyik Hajdu Elemérné dr. Malán Magda egy 1951. augusztus 3-i feljegyzése, amely — házi használatra — elmondja, hogy Szegeden együtt volt kiszálláson a VKM kollégiumi osztályáról egy fiatalemberrel, aki elmesélte neki, hogy nem ez a szegedi kiszállás volt az első találkozása az OKK-val. 1950 nyarán ugyanis, „amikor a szerzetesi rendházak zárolása megkezdődött, az OKK-

tól egy fiatal elvtársnő volt fenn nála a minisztériumban és kérte, hogy közöljék az OKK-val hogy mikor, melyik szerzetesi rendházat veszik át, hogy a könyvek biztonságba helyezéséről gondoskodhassanak. Ők, mármint a kollégiumi osztály azonban nem tett eleget ennek a kérésnek, mert az ÁVH nem engedte, hogy az OKK-val közöljék a kiürítések időpontját.”

A másik „korfestő” ügyirat ugyancsak Hajdunétól származik: előterjesztés a közoktatásügyi miniszternek címezve 1951. május 22-ről, azzal a céllal, hogy a miniszter hívja fel a Belügyminisztérium útján a tanácsok figyelmét a „könyvek megóvására”. (Itt már globálisan „könyvek”, mert már nem csupán szerzetesi anyagról esik szó.) „A volt szerzetesi könyvtárak, valamint a kallódó magánkönyvtárak biztonságba helyezésével kapcsolatban megbízottaink megütödvé tapasztalták, hogy a helyi tanácsok a könyvek értékelésével kapcsolatosan még mindig nem állnak feladatuk magaslatán.” Így történhetett meg, hogy pl. Csornán a volt premontrei könyvtárat a tanács személyügyi előadója kinyitotta, s MMOK-nak eltett festményeket kereteiből kiszedte és a kereteket ünnepi dekoráció céljaira elvitte, miközben a könyvanyagot szétdúlták. Majd így folytatja Hajduné:

„Példaképpen említem meg, hogy Somogytárnócán a Széchenyi kastély könyvtárát az Állami Gazdaság volt vezetője ez év januárjában az udvaron elégette. Amikor megbízottam a somogytárnócai tanács elnökét kérdőre vonta, az a feleletet kapta, hogy a könyveknek nem volt értékük, hiszen idegen nyelven írottak voltak azok.”

Miután — úgy véljük — kellőképpen megvilágítottuk, hogy milyen indokok vezérelték Kőhalmi Bélát — és tegyük hozzá, hogy az OKK valamennyi illetékesét — e pótolhatatlan értékekért folytatott küzdelmükben, rátérünk ennek a „küzdelemnek” egyes etappjaira, mégpedig időrendben.

1950. július 3. Levél a Munkaerőtartalékok Hivatalának a pécsi és szegedi rendházak miatt.

Július 12. Az OKK felkéri a Közületeket Elhelyező Bizottságot (KÖZEL-BIZ), hogy valahányszor „kiutalási intézkedésre” kerít sort, azt az OKK-val is közölje. (Válasz nem érkezett, ezért a levelet Kőhalmi augusztus 12-én is megismételte.)

Július 15. A már említett távirat és levél a megyei és városi tanácsokhoz: a „rendházak könyvtárait zárt letétként átvenni és biztonságba helyezni”, az OKK-t értesíteni „szíveskedjenek”.

Július 20. Előzetes telefon után levél a belügynek a rendházak végett, s feltehetően ennek hatására újabb levél a tanácsokhoz: csak ott zároljanak, ahol már valamilyen más intézmény van az épületben.

Augusztus 11. Kőhalmi jelentése az eddig végzett munkáról a VKM-hez. Ebből kiderül, hogy már 22 helység rendházai ügyében járt el az OKK megbízottja vagy a helyi múzeológus, levéltáros, könyvtáros, akiket az OKK erre felkért. A zárolással azonban a könyvek nincsenek még biztonságban. „A lefoglalt rend-

házakba helyezett oktatási intézmények és hivatalok átalakítási munkálatokba kezdenek; a könyvtárhelyiségeik felszabadítása, a könyvanyag elszállíttatása sok helyütt sürgőssé válik". Raktárhelyiségeket kér tehát, ahol a nagy könyvtárak képviselőinek bevonásával, központilag osztható szét a könyvanyag. Tekintettel a könyvek rendkívüli értékére és arra, hogy a rendházakba behelyezett testületek több minisztérium hatáskörébe tartoznak, minisztertanács útján kiadott általános rendelkezést (és póthitelt) kér.

Augusztus 14. Kőhalmi újabb hosszú felterjesztést, úgyszólván segélykiáltást intéz a miniszterhez. A zirci és a pannonhalmi rendházakról azt a hírt kapta, hogy oda „valamely közcélú intézmény helyeztetett be.” (A hírt egyébként a Papírhulladékforgalmi N. V. igazgatójától vette, aki viszont vidéki begyűjtői révén értesült az ügyről.) „... fenntartással jelentem Miniszter Úrnak, de jelentést mégis kell tennem, mert olyan két könyvtárról és levéltárról van szó, amelyek sértetlensége, hiánytalan megőrzése elsődrendű nemzeti kötelesség.” [Nota bene: Pannonhalmán nagy meglepetéssel fogadták az OKK lóhalálában leszalasztott kiküldöttét, de Zircen a hír igaznak bizonyult, s mielőtt a ciszterek gyönyörű könyvtára Reguly Antalról elnevezve az OSzK műemlékkönyvtárává alakult volna, többször ki is bontották a falát a katonák, illetve az oda betelepített ipari tanulók is.] Kőhalmi felterjesztését azzal folytatta, hogy ismételten sürgeti a minisztertanácsi rendeletet s a főúri könyvtárak ügyében is intézkedést kér, hiszen a kastélyokba is különböző intézmények kerülnek, s így azok is veszélyeztettek.

A segélykiáltások nem hatástalanok: ugyanaznapi, augusztus 14-i dátummal jelenik meg a már említett 1011 – 27/1950. eln. 3. VKM. sz. rendelet, amelyet a tanácsok végrehajtó bizottságai kaptak kézhez, s amely arra hívja fel figyelmüket, hogy a tudományos könyvtárak ügyeiben az OKK az illetékes. Ez ugyan vajmi csekély eredmény, de ahhoz elegendő, hogy augusztus 16-i dátummal Kőhalmi megbízólevelet adathasson ki („többeknek” — ahogy ezt piros ceruzával ráírta a megbízás irattárban maradó másolatára). Ez a megbízólevél felhatalmazta az OKK által felkért helyi levéltárosokat, múzeológusokat stb., hogy zár alá vétellel, sürgősség esetén előzetes selejtezés utáni elszállítással gondoskodjanak a szerzetesi könyvtárak biztonságba helyezéséről. Ehhez az intézkedéshez Kőhalmi a fenti rendeleten kívül is kapott „jogalap”-ot.

Augusztus 15-én ugyanis a VKM illetékes osztályvezetője, Szabolcska Ferenc utasította az OKK szervezési osztályát, hogy azonnal szálljanak ki a veszélyeztetett vagy annak látszó rendi könyvtárakba s vegyék azokat zár alá. „Elsősorban Pannonhalma és Zirc! Igyekeztek a kiküldött megmagyarázni, hogy a könyvtárhelyiségeket, legalábbis addig, míg a könyvek elhelyezéséről gondoskodás nem történik, hagyják érintetlenül.” — Így hangzik a „Szabolcska utasítása” feliratú, Kőhalmi Béla osztályvezetőnek címzett feljegyzés.

Augusztus 18. Újabb két felterjesztés megy a VKM-hez. Az egyik raktárhelyiségeket kér, elsősorban Budapesten, illetve hathatós intézkedést a minisz-

tertől a Közületeket Elhelyező Bizottságnál. A másik 18-i irat szintén Kóhalmi Bélától származik. Hosszú tervezet, amelyet mindkét miniszter, a vallás- és közoktatásügyi és a népművelési megkapott, és amely a „nemzeti tulajdonba vett könyvtári, levéltári és múzeumi anyag” védelmében, a zúzdába küldés megakadályozására a selejtezés szabályait oly módon rögzíti, hogy meghatározza, kik és mit selejtezhettek. Ez a tervezet került aztán, bizonyos változtatásokkal a később mindig idézett, az OKK-nak, MMOK-nak és LOK-nak hatáskört biztosító 1600–15/1950. (X. 14.) VIII. 4. VKM. sz. rendeletbe.

Szeptember 15. A MMOK, LOK és OKK — még a fent említett rendelet kihirdetése előtt — tárgyaltak és szoros együttműködésben állapodtak meg. Ennek értelmében kijelölt felelősök útján kölcsönösen tájékoztatják egymást, a kiszállásokat is közös terv alapján bonyolítják le, a MMOK a tudomása szerint már igénybe vett épületek jegyzékét a másik két intézménynek megküldi, szeptember 25-ig, megadott szempontok szerint, rendelettervezetet készítenek, amelyet közösen terjesztenek a VKM elé, az „anyagmentéssel” kapcsolatos kérdéseket mindegyik közület az Országos Pártközpont elé is terjeszti saját kerületén keresztül, továbbá együttesen összeállítanak egy „tájékoztató brosúrát, amely tartalmazza mindazokat a Szovjetunióban megkötött [sic!] intézkedéseket, amelyek a levéltári, múzeumi és könyvtári anyag megmentését célozták”, végül közös raktárszervezési és szállítási akciókat igyekeznek lebonyolítani.

Az OKK-t ezen az értekezleten Kóhalmi Béla és Hajdu Elemérné képviselték. Ez az együttműködési megállapodás — nyugodtan állíthatjuk — az OKK számára volt a legfontosabb és a leggyümölcsözőbb. A helyi múzeumok és levéltárak révén a másik két központnak mindenütt vidéken voltak művelt, szakképzett emberei, akiket a veszélyeztetett értékek mentésével megbízhattak. Tudományos könyvtár azonban nemigen volt vidéken, s a városi könyvtárak dolgozói nem is mindig álltak a helyzet magaslatán. A helyszíni kiszállásokhoz pedig — holott legtöbb helyen volt érdekelve — nem rendelkezett az OKK elegendő kiküldhető munkatárssal. „Gyorsan mozgó alakulata” elsősorban Oláh Géza volt, de az olyan kiváló tudományos munkatársak, mint dr. Komjáthy Miklós, dr. Ferenczy Géza, Hajdu Elemérné ugyancsak útra kellett keljenek, különösen az első időkben. Így aztán nyilvánvaló, hogy a megegyezés megkönnyítette az OKK helyzetét. Nem egy és nem két kiváló múzeológus és levéltáros ügködött annak érdekében, hogy mentse a rendi könyvanyagot. Soós Imre Egerben, Bán Imre Gyöngyösön, Kaposvári Gyula Szolnokon, Fitz Jenő Székesfehérvárott, hogy csak néhány nevet említsünk előljáróban, intézkedtek, huzakodtak a hatóságokkal, szállítottak, olykor a saját zsebükből hitelezve az OKK-nak. (Igaz, nem teljesen önzetlenül tették, mivel ez idő tájt még az volt az elképzelés, hogy ők is részesülnek a számukra fontos forrásmunkákból, s a többi könyv is a nagyobb városokban marad tudományos könyvtárként.)

Szeptember 18. az OKK már fel is kéri a MMOK-ot arra, hogy szólítsa fel vidéki múzeológusait a könyvtárak megmentésére, és intézkedéseikről értesítsék

az OKK-t. Ugyanaznap sikerül az OKK első új raktárhelyiségét is „felderíteni”: a Lövölde téri volt Kairó kávéház volt az. Mostantól ide is lehet szerzetesi könyvanyagot szállítani, nemcsak a Fölőspéldány-Elosztó túlsúfolt raktárába.

A megfelelő iratrendezők még számos aktamásolatot tartalmaznak, így pl. az új rendeletre hivatkozva felkérést a megyékhez, hogy jelentsék a védendő rendházakat, a Munkaerőtartalékok Hivatalához, hogy ne ők akarjanak intézkedni a selejtezések ügyében. „Jól tudjuk, hogy a lefoglalt anyag jó része selejtezendő, de annak elbírálása, hogy mi tartassék meg, mi menjen zúzdába, Központunk feladata” — ideologizált az OKK. Kőhalmi Béla még a szállító vállalatnak, a BELSPED-nek is ír, hogy a vezetőt kérje, figyelmeztetné beosztottjait az anyag épségének védelmére. Közben terveket is fogalmaz a tudományos könyvtárak állományának kiegészítésére, az ősnymtatványok, antikvák és a régi magyar könyvek (RMK-k) szétosztásának sorrendjére stb. Mindezeknél az apróbb-nagyobb nehézségekkel kapcsolatos levelezéseknél, tervezgetéseknél fontosabb azonban, hogy időközben az állam s a katolikus egyház Paritásos Bizottságot hozott létre. A paritás csak a névben volt meg, mivel hatalmi súlycsoportjuk — az államé és az egyházé — nem volt azonos, mégis ez elegendő volt ahhoz, hogy 1951. január 4-én Kőhalmi tárgyalásai eredményeként összeülhettek az OKK és a Paritásos Bizottság képviselői és megállapodást hozhattak létre. Alábbiakban közöljük az akkor felvett jegyzőkönyv teljes szövegét, az irattári példány másolatát.

Kőhalmi Béla — a tárgyalás jegyzőkönyvét vezető Dörnyei Sándor szíves közlése szerint — kész tervezetet terjesztett a két egyházi megbízott elé, akik azt mindössze azzal a kéréssel egészítették ki, hogy a rendtagok kaphassák meg személyes holmijaikat (ebben az esetben könyveket, iratokat). Ezt a pontot természetesen Kőhalmi azonnal elfogadta.

Az iratok között rábukkantunk Komjáthy Miklósnak egy feljegyzésére, amely 1951. január 29-i dátummal arról szól, hogy Kőhalmi Béla véleménye szerint ugyanezeket az elveket kell érvényesíteni a volt református intézmények esetében is. „Kivételt képeznek azok a könyvek, amelyek a katolikus egyházzal folytatott hitviták és más protestáns egyházakkal való egyesülés problémáival foglalkoznak. Ezek a könyvek akkor is meghagyhatók a református egyház birtokában, ha 1867 előtt jelentek meg.”

A jegyzőkönyvbe foglalt megállapodás — és egy erre alapozott részletes válogatási „Utasítás” — volt az alapja az elkövetkező idők tevékenységének. 1951. január 4-én írták alá, január 15-én már megkezdődtek a vidéki kiszállások, amelyek során az OKK megbízottai a rendházak könyvgyűjteményeit, darabról darabra átválogatva, szétválasztották államot és egyházat megillető részre. Ezek az OKK megbízottak a legtöbb esetben négyen voltak: Borsa Gedeon, Dörnyei Sándor, Reményiné Vida Erzsébet és Wix Györgyné, akkor még László Boriska. (A Paritásos Bizottság Szociális Albizottságának nevezett illetékesei esetenként jelölték meg a helyi képviselőket, akik maguk nem vettek részt

J e g y z ő k ö n y v

Készült 1951. január 4-én az Országos Könyvtári Központ helyiségében a volt szerzetesi könyvtárak kiválogatása ügyében.

Jelen vannak: Kóhalmi Béla, Ürögdi Györgyné, Dürnyei Sándor az Országos Könyvtári Központ megbízottai, Szörényi Gábor és Paulai Imre, a Paritásos Bizottság megbízottai.

A bizottság a válogatás irányelvei tekintetében a következőkben állapodott meg. A bizottság megállapítja, hogy ebben az ügyben az Országos Könyvtári Központ a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól kapott utasítás alapján a Paritásos Bizottság megegyezése értelmében jár el. A válogatásnál az állam képviseletében az Országos Könyvtári Központ intézkedik.

A válogatás tárgya az eljárás jelenlegi ítemében a nemzeti tulajdonba vett szerzetesi könyvtárak teológiai, vallásos és hitbuzgalmi része.

A válogatásnál jelen kell lennie az Országos Könyvtári Központ megbízottjának, a válogatáshoz delegált nagy könyvtárak és szakkönyvtárak képviselőjének, továbbá jelen lehet felvilágosítás, indítvány megtétele céljából a Paritásos Bizottság egy-egy megbízottja is.

A volt szerzetesek meghagyott plébániáinak és szerzetesházai könyvtárainak meghagyása (míthogy e helyeken csak kis kötetes számú használati jellegű egyházi és vallásos irodalom van) az Országos Könyvtári Központ jelenlévő megbízottjai véleménye szerint inakolt; erről a benyújtandó jegyzékek alapján fog ilyen értelemben határozni.

az Országos Könyvtári Központ tudományos könyvtárak szempontjából elvben igényt tart minden 1867 előtt megjelent munkára.

igényt tart továbbá a füzetes és egylevelű anyagból a külföldi hungaricára.

Ugyancsak közvetlenül kiemelendő minden esetleg található fasiszta könyv és folyóirat. az anyag idevágó részénél a fennálló törvényes rendelkezések értelmében jár el az Országos Könyvtári Központ.

az egyházi és ~~paritásos~~ vallásos jellegű könyvanyagból a tudományos könyvtárak számára az Országos Könyvtári Központ igényt tart a teológia klasszikus műveire (patrologia is), továbbá az ateizmussal és a tudomány és vallás viszonyával foglalkozó tudományos jellegű munkákra.

igényt tart az Országos Könyvtári Központ az enciklopédikus jellegű vallásos és egyházi művekre, a dogmatörténeti munkákra, továbbá a Jézusról és az apostolokról szóló tudományos monográfiákra és a szentek élettörténetéről szóló tudományos művekre.

A gyakorlati teológiai művek (vallásos elmélkedések, imakönyvek, vallásos elbeszélések, legendák, egyházi szónoklatok stb.) közül az Országos Könyvtári Központ igényt tart a magyar egyházi zene kottás műveire és az egyházi művészetéről szóló művekre.

A lelkipásztori működésre vonatkozó (morális, aszkézis, misztika, homiletika, pasztoráció, stb.) munkákra az Országos Könyvtári Központ nem tart igényt.

Ugyancsak nem tart igényt az Országos Könyvtári Központ a liturgikai és szentségtani művekre, kivéve a liturgiátörténeti munkákat.

A tudományos könyvtárak tényleges szükséglete szempontjából az Országos Könyvtári Központ teljes mértékben igényt tart

- a. az egyház és a szerzetesrendek szervezetére, kormányzására vonatkozó művekre (konzíliumok, szinódusok, egyházi és szerzetes-cintárak stb.)
- b. az egyházi testületekre, egyesületekre, intézményekre vonatkozó dokumentációs anyagra,
- c. egyháztörténeti, összehasonlító vallástudományi művekre. beleértve a rendtörténeteket is, és minden nem-keresztyen vallásra vonatkozó munkára,
- d. az egyházi modernizmusra, egyesítő mozgalmakra és a protestáns vita-irodalomra vonatkozó művekre,
- e. a biblia szövegekritikai kiadásaira, valamint a művészi illusztrációkkal ellátott bibliákra.

A fentebb részletezett teológiai és vallásos jellegű tudományos munkákból tudományos könyvtáraink számára általában legalább 4-4 példányt tart meg az Országos Könyvtári Központ (ebből 1-1 példányt a Központi Hittudományi Főiskola könyvtára részére biztosít). Áll ez különösen az enciklopédikus jellegű munkákra, az egyháztörténeti és a tudomány kutatás szempontjából nélkülözhetetlen munkákra többes példányok esetében, figyelembevéve a tényleges szükségletet, több példányra is igényt tart az Országos Könyvtári Központ.

A nem egyházi és nem vallási jellegű irodalomra (beleértve az irodalomtörténeti kutatás szempontjából értékes szépirodalmat is) a tudományos könyvtárak egyeteme számára igényt tart az Országos Könyvtári Központ. Ebből az anyagból az egyház rendelkezésére bocsátja az Országos Könyvtári Központ a tudománytörténet szempontjából nem fontos könyvanyagot.

A rendtagok személyes tulajdonát képező, bélyegzővel el nem látott könyvanyag, amennyiben a tulajdonjog kérdése igazolható, visszaadandó a rendtagoknak. Ugyancsak visszaadandó a könyvanyag közé került minden személyes okmány és kézirat.

A tudományos könyvtárak igényeinek figyelembevétele alapján az Országos Könyvtári Központ jelenlévő megbizottai a lehetőség szerint ugyancsak visszaadhatónak vélik az irodalmi, művészeti és tudományos segédeszközöket (atlaszok, szótárak, táblázatok stb.) is.

A visszaadásra kerülő könyvanyag arányában, amennyiben az állványzat-egységet nem bontják meg, könyvállványok is visszaadhatók.

K.m.f.

Kutalmi Béla
 Központi Könyvtár
 Jónyi Sándor

Szörömi Gábor
 Rendszerint

a válogatásban, csak átvették a visszaadott könyveket, általában a volt rendház melletti templom, plébánia számára.) Mi négyen voltunk a mozgékony ifjúság, akik oda „szálltunk ki”, ahová a szükség kívánta, s közben csodálattal adóztunk annak a szívós küzdelemnek, amelyet Kóhalmi Béla — persze főnöke, Zalai Zoltán, az OKK akkori vezetője teljes támogatásával és tegyük hozzá, Szabolcska Ferenc, a VKM illetékes osztályvezetője segítségével is — folytatott a legkülönbözőbb intézményekkel hatáskörért, pénzért, raktárhelyiségért, de főképpen megfelelő, a könyveket védő azonnali intézkedésekért. (Kit láttunk, ha a szeretett és tisztelt „Béla Bácsi”-ra néztünk? Egy alacsony, törékeny, őszülő, busa szemöldök alól csodálatosan tiszta és ragyogó tekintettel a világba néző, számunkra, akkori 24–26 évesek számára idősecske urat, aki a nyári napokban a rendkívüli melegben úgy ült borzasztóan napsütötte szobájában, hogy kis zöldsildes vászon sapkáját nedvesen tette a fejére. Ám forróság ide, hideg tél oda, mindig futotta energiájából a sürgető, kérő, intézkedő levelekre, az előrelátó intézkedésekre.) Kérésére került tulajdonképpen már 1950 októberében az osztályra Dörnyei Sándor, éppen a rendi könyvtárak ügyeinek intézésére, s ugyanezért 1951. január 2-ával Borsa Gedeon. Kóhalmi Béla ugyanakkor tanított az egyetemen, s intenzíven kivette részét az osztály által szervezett könyvtárosképző tanfolyam előkészítésében — bár annak fő mozgatóereje Fitz József volt. Kóhalmi Béla a francia forradalom példáját emlegetve kötelességének érezte, hogy az akkori politikai szempontokat ellensúlyozva, az „ellenséges”-nek, klerikális”-nak, „felesleges, mert idegennyelvű”-nek ítélt nemzeti vagyont megmentse. Mint a magyar könyvtárügynek annyi más területén, e téren is hervadhatatlan érdemei vannak e szerény, soha előtérbe nem tolakodó, kedvesen közvetlen, minket fiatalokat mindig segítő és tanító embernek.

Ugyanitt meg kell még emlékeznünk Fitz Józsefről is. Míg Kóhalmi Béla az elvi és hatásköri kérdésekben kiharcolta a szükséges döntéseket, addig Fitz — tán kényszerűen háttérben maradva, mint a múlt rendszer „megtúrt maradványa” — ennek a munkának a rendszeres, módszeres alapvetését szervezte meg, amely nélkül a könyvek mentése nem mehetett volna olyan alaposan végbe, de még ez az emlékezés sem íródhatna meg. Az ő szervezésében készült az osztályon a *Magyar Minerva* utolsó teljes kiadása⁷ alapján kardex-nyilvántartás valamennyi szerzetesi könyvtárról. Minden intézkedés rákerült a megfelelő kardex-lapra, s így ellenőrizhettük, melyikkel mi történt az adott időpontig. Ez a kardex-nyilvántartás elveszett, de megmaradt — sajnos a helységek szerinti rész A-B betűinek kivételével — az általa felfektetett osztályirattár szerzetesi ügyekkel foglalkozó része, amely leginkább megőrizte e munka emlékét.

⁷ *Magyar Minerva*. A magyarországi múzeumok, könyvtárak, levéltárak, tudományos intézetek, tanintézetek, bizottságok, tannácsok, tudományos és művészeti társulatok, közművelődési egyesületek évkönyve. Kiad. az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ. VI. 1930–1931. Bp. 1932.

IV. A rendházi könyvtárakról általában

Mielőtt az egyes szerzetesházak könyvtáiról szólnánk, általánosságban szeretnénk képet adni arról, hogy mit is jelentettek ezek a gyűjtemények a nemzeti kultúrkincs, a kulturális örökség szemszögéből. A mennyiségről: Dörnyei Sándor egy 1951. június 8-án kelt jelentése szerint „Vidéken kb. 80 helyen kb. 750 000 kötetre terjedő szerzetesi könyvanyag van, Budapesten pedig kb. 120 000”, míg László Boriska 1951 augusztusában egy „Összefoglaló beszámoló... ”-ban 22 budapesti könyvtár 80 000 kötetet kitevő anyagáról beszél, amelyhez vidéken 75 helységben, mintegy 120 könyvtárban összesen kb. 650 000 kötet járul. Horváth Viktor pedig az államosított könyvanyaggal foglalkozó tanulmányában⁸ a *Magyar Minervára* hivatkozva 70 rendházzal és 53 szerzetes iskoláról szól, mint olyanokról, amelyekben számottevő könyvanyag volt. A mennyiségnél lényegesebb a könyvek, dokumentumok „minősége.” Az Országos Széchényi Könyvtár dolgozóiként később alkalmunk volt meggyőződni arról, hogy a nemzeti gyűjtemény teljessége szempontjából milyen hihetetlen gazdagodást, kiegészülést jelentett (magyarországi kiadványok, magyar vonatkozású dokumentumok tekintetében elsősorban) ez a könyvanyag. A női rendházakban inkább jelentéktelen volt az állomány, ám a férfi tanítórendek, jelesül a piaristák, ciszterek, bencések stb., amelyek a világi tudományokban is lépést tartottak korukkal, annál értékesebb anyaggal bírtak. Igen értékes és nagy mennyiségű régi könyvük volt azoknak a rendházi könyvtáraknak, amelyeket a 18. századi feloszlás nem érintett, sőt néhol még gazdagított is, elsősorban egyes ferences rendházak esetében.

Két olyan egyházi gyűjtemény volt — amelyet igen sok tárgyalás árán — az OKK-nak sikerült épségben megőrizni: a Zirci Cisztercita Könyvtár, illetve a gyöngyösi ferences gyűjtemény, amelyeket önállósodásukig mint az Országos Széchényi Könyvtár műemlék-könyvtárait lehetett fenntartani. Kincseik, ritkaságaik csak a Régi Magyar Nyomtatványok vagy a Sajó – Soltész féle ősnymtatványkataszter révén feltártak. De vajon hány kutató tud e könyvtárak egyéb értékeiről, s ha esetleg tud is róluk, hányszor kutat bennük?

Egyébként Kóhalmi Béla — a MMOK és a LOK ilyen irányú igényeinek többszöri hangsúlyozása ellenére — ezt a könyvanyagot eredetileg az egyes vidéki könyvtárak regionális tudományos központokká való fejlesztésére szánta.⁹ Az akkor még meglévő, régi alapítású városi könyvtáraknak kívánta juttatni a forrásértékű könyveket, a használható segédkönyveket, a helytörténeti anya-

⁸ HORVÁTH V.: i. m. 242.

⁹ Az OSzK-KEO 30. sz. irattartójában szerepel egy összeállítás KÓHALMI Béla sk. javításaival *Műzeumi tudományos szakkönyvtári kézikönyvtárak kiegészítése a szerzetesi anyagból* címmel. Ennek mindjárt az első pontja kimondja, hogy „Ott, ahol a valóságos helyzet folytán az átadandó anyag előreláthatólag soká nem lesz szervesen beállítható a felfejlesztendő városi könyvtárba, a válogatás a múzeumi és levéltári igények messzebbmenő figyelembevételével történjék...”

got és természetesen mindazt a szépirodalmat, amelyet az akkori kultúrpolitika megtűrt. Ám a városi könyvtárak, ún. közművelődési könyvtárakká alakulva, a Népművelési Minisztérium hatáskörébe mentek át, helyiségeik sem voltak megfelelőek, s így a nekik szánt anyagot átvenni nem akarták, esetleg nem is tudták. Kevés olyan intézmény volt, mint a bajai, ahol az akkor ifjú könyvtáros, Gerő Gyula szívesen és lelkesen várta a könyveket. Ugyanakkor a helyi múzeumok és levéltárak örömmel fogadták volna a számukra fontos anyagot, ám éppen a helyi tudományos könyvtárak kialakításának szándéka miatt, csak korlátozott mennyiségben kaphatták meg. Egy-egy válogatásról előre értesítést kaptak így is, s esetenként a helyszínen bizonyos könyvmennyiséget átvehettek.

Ennyi év után, a történetek ismeretében, nyugodt lélekkel mondhatjuk, hogy a Kóhalmi-féle fejlesztési perspektíva megghiúsulását is szerencsének lehet tekinteni. A későbbi évek közművelődési politikája ugyanis a városi könyvtárakba került szerzetesi eredetű könyvanyag egy jelentős részét végveszélybe sodorta volna. Így azonban, látva, hogy a Népművelési Minisztérium nem partnere az OKK-nak a tudományos könyvtárrá fejlesztési elképzelésekben, a francia forradalom „département”-ok szerinti „Dépôt”-ira, könyvraktáira emlékeztető módon az OKK, majd jogutódja az NK (Népkönyvtári Központ) ún. tájraktárakba gyűjtötte a könyveket, míg Budapesten a hosszas bürokratikus harcok árán szerzett, a város legkülönbözőbb pontjain elterülő raktárhelyiségeibe szállította azokat, majd e központosítás után megszervezte módszeres szétosztásukat.

Volt egy csoportja a szerzetesi könyvanyagnak, amelyre vonatkozóan az OKK már 1951 júniusában megvitatásra szánt tervezetet készített és „Sürgős hozzászólásra!” megjegyzéssel megküldött az OSZK-nak, az MTA könyvtárának és a négy egyetemi könyvtárnak. Ez pedig az ősnymotatványok, RMK-k és a 16. századi könyvek csoportja volt. Kóhalmi a magyar vonatkozások esetében az OSZK-t, minden egyébnél a budapesti Egyetemi Könyvtárt javasolta első helyre a szétosztásban. Az OSZK erre azonnal, udvariasan, bár meglehetősen ingerülten reagált: „Minden országban a nemzeti könyvtár az ország első, muzeális jellegű könyvtára. . . Nemcsak hungarica-könyvtár az Országos Széchényi Könyvtár, muzeális feladatai éppen olyan fontosak.” Majd lejjebb „... teljesen szokatlan és merőben indokolatlan . . . korlátozás. . .” Végül Varjas Béla javaslata szerint járt el az OKK, s minden ilyen jellegű anyagot elsőként az OSZK kapott meg. Mi mindjárt az állam és egyház közötti válogatáskor vadásztunk az ősnymotatványokra, régi magyar könyvekre és „vetustisimákra”, meg persze a kéziratokra, s minden útijelentésükben fel is tüntettük, hogy honnan hány ilyen dokumentumot hoztunk magunkkal, vagy küldettünk ládában magunk után. Egyébként a térképeket, zeneműveket, kéziratokat, kőnyomtatványokat válogatás nélkül megkapta az OSZK illetékes különgyűjteménye, s adta tovább annak, akinek akarta, csakúgy mint az előbb említett értékeket. (Később azonban visszaadta a fölösleges darabokat a Könyvelosztó-

nak, ill. Mátrai László válogatott 16. századi kiadványokat az Egyetemi Könyvtárnak.)

Még egy dokumentum-csoport volt, amelyet azonnal átadtunk az OSzK-nak, bár nem túlságos lelkesedéssel fogadták. Az OSzK kéziratárában található jelenleg is ez a „csoport”: a könyvtárak katalógusa, lettek legyen azok cédulakartotékok, leltárkönyvek vagy könyvformátumú jegyzékek. Így hát, ahol voltak ilyenek, s vandál kezek nem szórták szét, azok ma is rendben dokumentálják egy-egy szerzetesház könyvtárának anyagát; a szétszórt cédulákat is gondosan összeszedtük, elhoztuk, de rendezetlenül adtuk át. Nyomatott katalógusokon kívül is maradt tehát dokumentum ezekről a gyűjteményekről.

V. Az egyes könyvtárak sorsa

Mint a bevezetőben már említettük, emlékezetünkön kívül két írásos anyagra támaszkodhatunk: az OSzK–KEO irattárban a „Szerzetesi könyvtárak ügyei” feliratú csomagban fellelhető anyagra, továbbá Borsa Gedeon egykorú naplójára. Mindkettőnek van azonban valamelyes hiányossága. A helységek betürendjébe szedett szerzetesi könyvtári jelentésekből az A-B pallium hiányzik, így tehát a Budapestre vonatkozó anyag is, Borsa naplójából meg az 1950 nyaratól 1951. január 2-ig eltelt időszak, mivel ő csak ezen a napon lépett be az OKK kötelékébe. Első elképzelésünk az volt, hogy Borsa naplóját követjük, mint egy könyvtári Ariadne-fonalat s így kronológiai rendben haladva szólunk az egyes gyűjteményekről. Ezt a gondolatot el kellett vetnünk, mert Borsa belépését megelőzően is sokféle fontos intézkedés történt az egyes könyvtárakkal kapcsolatban, másrészt 1951-ben sem mindenütt ő volt a kiküldöttük egyike, tehát — bár igen sok helyen megfordult — mégsem tudhatott a naplója valamennyi házról.¹⁰

Záró fejezet

A szerzetesi könyvanyag átválogatása kb. 1952 közepére befejeződött. Ez egybeesett az Országos Könyvtári Központ megszűnésével. Ez az intézmény már régóta szálla volt sokak szemében, a tudományos könyvtáraktól a Népkönyvtári Központig, illetve a Népművelési Minisztériumig. Végző csapásnak alighanem egy szovjet könyvtárügyi szakértő budapesti látogatása bizonyult, akinek kijelentésére hivatkozva, miszerint ilyen intézmény a Szovjetunióban nincs, „ki lehetett lőni” az OKK-t. Ugyanakkorra az is nyilvánvalóvá vált, hogy a különböző ad hoc megoldások, szétosztási, feldolgozási elképzelések, mint

¹⁰ Az eredeti tanulmányban ezek után következnek az egyes könyvtárakra vonatkozó részletezés, betürendben.

a városi könyvtárak, múzeumok, levéltárak közvetlen feltöltése, helyi tudományos könyvtárak létesítése, az OKK Fölőspéldány-Elosztójának jegyzékein keresztül történő igény-begyűjtés stb. nem vezethetnek eredményre. Annál is kevésbé, mivel a szerzetesi könyvanyaghoz időközben igen sok egyéb könyv is „ömlesztődött”. Így hát a könyvek egységes szempontok szerinti feldolgozására és szétosztására részletes tervezet készült — főképpen Borsa Gedeon és Dörnyei Sándor, kisebb részben Babiczky Béla érdeméért. A tervezet összeállítását bizonyos mértékig megkönnyítette, hogy 1951 végétől az OKK ún. tájraktárakba gyűjtötte össze a különböző helyiségekben, különböző forrásokból felhalmozódott könyveket. Budapest, Debrecen, Pécs, Sopron és Szeged adtak helyet ezeknek a tájraktáraknak, ahonnan aztán már helyszíni csoportosítás után, sürgősségi sorrendben lehetett Budapestre szállítani további feldolgozás végett a könyveket. A szerzetesi könyvek anyaga itt már végleg elvegyült az OKK által szisztematikusan begyűjtött kallódó magánkönyvtáraknak, államosított házaknak, könyvkereskedéseknek és antikváriumoknak a könyvtárügy által kiválasztott könyvhalmaival, meg az 1952 közepére már teljesen csődbe jutott Fölőspéldány-Elosztóban felgyűlt hatalmas restanciával.¹¹ Elvegyült, de mint „állami tulajdonba vett könyvanyag” egyszersmind megmenekült a zúdtól és bekerült a tudományos kutatás látószögébe.

WIX, BORBÁLA

La fortune des bibliothèques monastiques

En 1950–1951, la plupart des ordres religieux de Hongrie furent dissous par le pouvoir communiste. L'étude s'occupe de la fortune des bibliothèques de ces ordres religieux, qui aurait pu être beaucoup plus défavorable, s'il n'y avait eu de gens passionnés pour la culture et les livres, qui tâchaient de faire tout leur possible pour sauver ce stock de livres resté sans propriétaire. C'est le Centre Bibliographique National qui était l'institution qui, bien qu'il n'eût pas de „pouvoir”, se chargeait de rassembler les livres égarés et de les distribuer parmi les bibliothèques convenables. A partir de 1949, les directeurs du Centre activaient de sauver les collections de livre de haute valeur de ces institutions supprimées. Ils demandaient une attribution aux autorités supérieures diverses pour l'achèvement de ce travail. Enfin, en 1950, les affaires de placement personnel et matériel des bibliothèques scientifiques ont été renvoyées dans la compétence du Centre Bibliographique National. Par suite du décret ayant force de loi N° 34/1950, se rapportant à la dissolution des ordres religieux, des „propriétaires” nouveaux ont été installés dans les maisons des ordres religieux, des „propriétaires” nouveaux ont été installés dans les maisons des ordres religieux, de la part desquels les bibliothèques devaient courir un grand danger. C'est seulement grâce aux décrets sollicités par le directeur du Centre, Béla Kóhalmi, qu'on a pris des mesures pour mettre en sûreté le stock de livres en question. Par la suite, à la base des écrits contemporains et de ses propres souvenirs, l'auteur analyse en détail l'activité du centre Bibliographique, développée pour sauver du pilon ce stock de livres de grande valeur.

¹¹ HORVÁTH V.: *i. m.* 246.: „Az egész könyvmennyiség [1952.] november 15-i becslés szerint 3 783 000 kötet. . . ”

KÖZLEMÉNYEK

Egy feltehetően soha el nem készült hazai misekönyv emléke. A korai németországi metszetek számbavételére törekvő, monumentális összeállítás egyik lapján feltűnik három magyar szentet ábrázoló fametszet.¹ A 223 × 168 mm méretű keretbe foglalt kép felső negyedében dicsfényt sugárzó felhőkben Szűz Mária trónol a kis Jézussal a balkarján, magyar koronával a fején, jobbában jogarral. Alatta a kép alsó kétharmadában háttérként mintázott szőnyeg szolgál. Ez előtt áll a némi kövel és fűcsomóval élenkített földön a három férfi, Árpád-házi szentek. Mindannyian igen erőteljes sással, fejük körül glória. Baloldalt látható az idős Szent István, hosszú hajjal és szakállal. Fején levelekből álló korona, jobbában országalma, amelyen nincs kereszt, baljában hosszú jogar. Térdig érő díszes ruhát és afelett valamivel hosszabb, még díszesebb, hasított ujjú palástot visel. Lábán csizma. Középen az ugyancsak szakállas Szent László talpig lovagi páncélban és szintén leveles koronával a fején. Jobbjával a földön álló, függőleges irányban megnyújtott, ovális pajzson Magyarország címerét tükörképben — a piros-fehér vágások száma pedig négy helyett öt — tartja, míg baljában alabárdot. Nyakában vastag láncon kis ékszer (kereszt?), övéről hosszú kard lóg. A kép jobb oldalán Szent Imre áll, apjához hasonló öltözetben és csizmában. Kezeiben lilomot fog, vállra omló hosszú haját hermelines hercegi kalap fedi. Fiatalságát hangsúlyozva nincs se szakála, se bajusza (1. ábra).

A hazai szakirodalomban legrészletesebben Lepold Antal foglalkozott e metszet leírásával, aki ehhez a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Arcképcsarnokában található másolatot használta.² E metszetnek máig is egyetlenként ismert példányát Campbell Dodgson, a British Museum nagy tekintélyű metszetekkel foglalkozó szakembere írta le az első világháború előtt a Berlin melletti Grunewaldban volt Paul Davidsohn-féle gyűjteményből. Dodgson azonnal megállapította, hogy az kétségtelenül Hans Sebald Beham, neves nürnbergi mester alkotása.³ Meghatározását átvette Gustav Pauli, aki összeállította Beham metszeteinek kritikai jegyzékét,⁴ amit elsőként ő maga egészített ki, többek között éppen a magyar szentek képével.⁵ A továbbiakban a Davidsohn-féle unikum sorsáról ezen felül egyedül annyit lehet még tudni, hogy az 1955-ben gazdát cserélt.⁶

Dodgson, miután Beham személyében megállapította a metszet készítőjét és azonosította a három magyar szentet, korabeli magyar szakértőkkel (Térey Gáborral és Apponyi Sándorral) levelezett erről a

¹ HOLLSTEIN, F[riedrich] W[ilhelm] H[einrich]: *German engravings, etchings and woodcuts ca. 1400–1700. vol. III.* Amsterdam [195?], 213.

² *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* Bp. 1938. III. 130–132. — Köszönetet mondok itt RÓZSA Györgynek, e gyűjtemény mostani vezetőjének, aki erre a figyelmemet felhívni szíves volt.

³ Burlington Magazine 14 (1908/1909) 301–303. Reprodukcióval.

⁴ PAULI, Gustav: *Hans Sebald Beham.* Strassburg, 1901.

⁵ *Hans Sebald Beham: Nachträge zu dem kritischen Verzeichnis seiner Kupferstiche, Radierungen und Holzschnitte.* Strassburg, 1911. 38. 902b. sz. — V. tábla.

⁶ HOLLSTEIN: *i. m.* (l. az 1. sz. jegyzetet) i. h.

1. ábra

képről. Ők hívták fel az angol szakember figyelmét arra, hogy több Mohács előtti esztergomi misekönyvben is fellelhető ennek a három magyar szentnek az ábrázolása, de más és más kompozícióban. Így Dodgson arra gondolt, hogy Beham ezt a képet egy ma már ismeretlen, fílió alakú esztergomi breviáriumhoz vagy misekönyvhöz metszette, de ilyen kiadás nem ismeretes. Mástól (Mr. Rosenheim) származott az az ötlet, hogy e feltételezett kiadványt talán Habsburg Ferdinánd kívánta volna megjelentetni, magyar trónra lépését követően, miután sógora, II. Lajos király, akinek örökébe lépett, Mohácsnál meghalt. Ezeket a feltételezéseket érdemes a továbbiakban egyenként szemügyre venni.

A fametszet 223 × 168 mm-es mérete csakis fílió alakú — vagy esetleg önálló — kiadványhoz megfelelő. A breviáriumok ilyen nagy formátumban történő megjelentetése egyedül csak karban végzett zsolozsmázáshoz volt alkalmas, az egyénileg végzett imádkozáshoz a kisebb alakúak (negyedré, nyolcadré) volt a megfelelőbb. Jól mutatja a fejlődési irányt, hogy a 16. században készült *Breviarium Romanum* 385 Bohatta által regisztrált kiadása közül egyetlen egy sem jelent meg fílió formátumban.⁷ A feltételezések közül tehát a breviárium törölhető.

A hazai misekönyvek közül, amint erre már Dodgson figyelmét Térey felhívta, több kiadásban is látható hasonló kompozíciójú fametszet erről a három magyar szentről. Apponyi Sándor konkrétan az 1514. évi esztergomi misekönyvet⁸ nevezte meg Dodgsonnak, amelyet a bécsi Winterburger-műhely állított elő. Ez az adat azzal egészíthető ki, hogy a 244 × 160 mm-es metszetet⁹ már az 1508. évi kiadásban¹⁰ is látni lehet, éspedig mind a két esetben a címlevél hátlapján. Az „Arma Christi” feliratot viselő címer fellett, reneszánsz stílusú, építészeti jellegű keret fenti, erkélyszerű részén a három Árpád-házi szent térdnél elvágott alakja látható. Középen áll Szent István, négy részből állított címerrel, tőle balra Szent László kettős keresztet visel jobbra pedig Szent Imre, az Árpádok sávos címerével¹¹ (2/b ábra).

Az esztergomi misekönyvnek egy még korábbi, 1501. évi kiadásának,¹² amely ugyan nem tünteti fel a nyomdászát, de a betűtípusok alapján tudható, hogy a lyoni Jacques Sacon-féle műhelyben készült,¹³ egyik példányában¹⁴ a címlevél hátlapján 242 × 180 mm-es fametszet található¹⁵ (2/a ábra). A gótikus indafonatokkal felül és kétoldalt keretbe foglalt képmező felső részén a félholdon trónoló Madonna koronával a fején tartja ölében a Kisdedet. A metszet alsó felében három teljes alak áll: középen Szent László, balra Szent István és jobbra Szent Imre. Mindegyik kezében földre támasztott pajzsban a magyar címer. Első királyunk is harci páncélban látható, akárcsak László, míg Imre földig érő bő ruhában.¹⁶

E két esztergomi misekönyvön kívül van még egy harmadik is, amelyben a címlevél hátlapját hasonló kompozíciójú, 295 × 220 mm méretű metszet díszíti.¹⁷ Ez a zágrábi egyházmegye számára készült 1511-ben a velencei Licchtenstein-féle műhelyben.¹⁸ Itt a Madonna középen ül a trónon, feje fölé két angyal koronát tart. A trónus lépcsőjén felirat olvasható: „S. Maria patrona regni Hungariae” szöveggel. Bal oldalt áll Szent István, aki részben takarja mellette álló fiát, míg Szent László a kép jobb oldalán látható. A két király vállgallérián, a hercegnek pedig a kardján olvasható a névfelirat. Ez utóbbinak szövege:

7 BOHATTA, Hanns: *Bibliographie der Breviere 1501–1850*. Leipzig, 1937. 1–385. sz.

8 RMK III. 189.

9 HUBAY Ilona: *Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek*. Bp. 1938. XIII. tábla.

10 RMK III. 149.

11 HUBAY: *i. m.* (l. a 9. sz. jegyzet) 17.

12 RMK III. 102.

13 HUBAY: *i. m.* (l. a 9. sz. jegyzet) 11. sz.

14 Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár.

15 HUBAY: *i. m.* (l. a 9. sz. jegyzet) X. tábla.

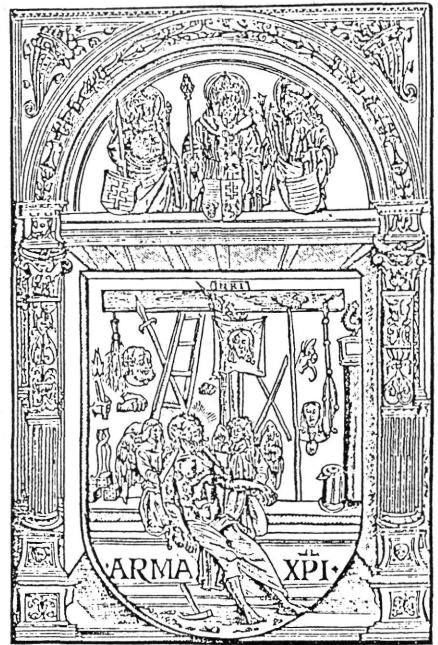
16 HUBAY: *i. m.* (l. a 9. sz. jegyzet) 22.

17 HUBAY: *i. m.* (l. a 9. sz. jegyzet) XIV. tábla.

18 RMK III. 176.

2/a ábra

2/b ábra

„S. Emericus dux Slavoniae”, ez tehát Zágráb esetében külön hangsúlyt kapott. Alul, keskeny sávban virágok között két címer: bal oldalt a magyar,¹⁹ jobb oldalt pedig az Árpádoké (2/c ábra).²⁰

A fenti három példa meggyőzően bizonyítja, hogy a Beham-féle metszetet valóban egy hazai misekönyvbe szánták: talán ugyancsak a címevel hátlapjára. Hubay Ilona e témájú bibliográfiája²¹ negyedszáz kiadásban mutatta be ezeket. Jóllehet ennek összeállítása óta már több mint félszáz esztendő telt el, és számos további példányuk került elő az utóbbi évtizedekben,²² a korábbi ismeretlen kiadások száma ezzel szemben meglepően alacsony. Mindössze két ilyen akad: a legelső esztergomi,²³ amely csak változata az 1480. évi és korábbi már nyilvántartott *Missale ad usum dominorum Ultramontanorum*-nak,²⁴ valamint az első pécsi misekönyv, amelyet a bázeli Wensler-féle műhelyben állítottak elő 1487 táján.²⁵ E két korai, nyilván még igen kis példányszámban előállított hazai misekönyvön kívül más, új kiadás tehát nem került elő. Bár természetesen nem zárható ki, hogy ilyen a jövőben felbukkanjon, mégis az a valószínűbb, hogy a Dodgson által ismertetett fametszetet olyan kötethez rendelték meg, amely végülis nem készült el.

Az 1500. évben született Beham munkáját a művészettörtések a 16. század húszas éveinek közepére datálták. Az a feltételezés, hogy ez Habsburg Ferdinánd megrendelésére történt, nem tetszik meggyőzőnek. Jóllehet ez az uralkodóház évszázadokon keresztül szorosan együttműködött a római egyházzal,

19 Tükörképben, a kettős kereszt halmok nélkül.

20 HUBAY: *i. m.* (l. a 9. sz. jegyzetet) XIV. tábla.

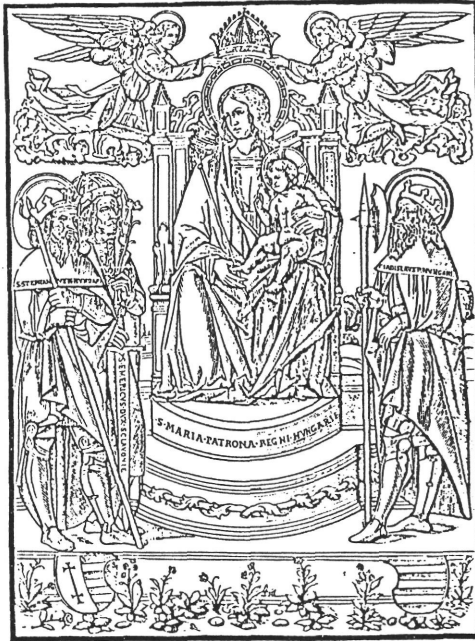
21 HUBAY: *i. m.* (l. a 9. sz. jegyzetet).

22 *Beiträge zur Inkunabelkunde. III. Folge.* Heft 6. (1975) 58–75.

23 *Beiträge zur Inkunabelkunde. III. Folge.* Heft 3. (1967) 189.

24 RMK III. 2.

25 MKSz 1991. 258–262.

2/c ábra

Magyarországról egyetlen szertartáskönyve sem ismeretes a katolikusoknak, amely közvetlenül az egyik Habsburg király költségén jelent volna meg.

A hazai egyházmegyéék részére készült misekönyvek az említett mintegy negyedszáz kiadásban az 1480 és 1518 közötti időben láttak napvilágot.²⁶ Amíg az 1518. esztendő közvetlenül megelőző évztében szinte évenként nyomtattak ki ilyen köteteket, ezt követően hirtelen szünet állt be a hazai misekönyvek közreadásában. Luther fellépése egyszeriben megrázta majdnem az egész Európát. Lehetséges az is, hogy a hazai könyvpiac — éppen az említett sűrű megjelenést követően — egy ideig telített volt, de az sem kizárt, hogy az ilyen jellegű kiadványokat többnyire megjelentető budai könyvkereskedők tevékenységében keletkezett egyenetlenség. Mindenesetre 1526-ra már feltehetően időszerű lehetett egy hazai misekönyv kiadása. Ezért, amíg Dodgson Mohácsot követően kereste a magyarországi szertartáskönyvet, addig ennek tervezése inkább a megelőző időben tűnik reálisnak.

Feltételezhető, hogy pl. az immár hosszú évek óta ki nem nyomtatott esztergomi misekönyv újbóli közreadását tervezték. Ehhez Nürnbergben megrendelték a három magyar szent fametszetét. A mohácsi csatavesztés során azonban nem egyedül II. Lajos, de az országnagyok közül igen jelentős számban mások is haltak ott meg, köztük a püspököknek mintegy fele. A csatamezőn maradt a magyar egyházi hierarchia élén álló mindkét érsek: Szalkai László esztergomi és Tomori Pál kalocsai érsek. De ugyanez a sors jutott osztályrészül — többek között — még (Csulai) Móré Fülöp pécsi, Perényi Ferenc váradi és Paksi Balázs győri püspököknek is.

Mindebből egyértelműen kiviláglik, hogy Mohács a hazai legfelsőbb klérus sorsát illetően is — akár csak az egész magyar történelem számára — vízvázlatzó volt. Az immár a szó szoros értelmében fejetlenülé vált egyházi szervezet a továbbiakban aligha gondolhatott olyan tervek megvalósítására, mint egy misekönyvnek külföldön történő, meglehetősen költséges megjelentetése. A püspöki székek betöltése körül

²⁶ Az 1524. évben Velencében nyomtatott esztergomi misekönyv — RMK III. 264. — bibliográfiai fantom, amint ezt jegyzetében már SZABÓ Károly is feltételezte.

megindult vetélkedés, a török megjelenése immár hazánk szívében, a Szapolyai János és Ferdinánd között kirobbant háború a trónért, és végül, de nem utoljára az immár egyre tömegesebb protestáns mozgolódások mind olyan tények voltak, amelyek szinte lehetetlenné tették a korábbi elképzelés megvalósítását.

Érdeemes még szemügyre venni, hogy vajon hol tervezhették hazai használatra szánt misekönyv elkészíttetését? Beham, a művész Nürnbergben tevékenykedett, ahol a 15. században többször is nyomtattak *Missale Strigoniensét*.²⁷ A reformáció azonban azonnal hatott erre a birodalmi városra, és 1517 után már nem állítottak ott elő többé egyetlen misekönyvet sem.²⁸ Miután a fametszetet Nürnbergben vészték, az itáliai vagy esetleg franciaországi megjelenetés szándékát el kell ejteni, hiszen az ott számításba vehető nagy nyomdahelyeken (Velence és Lyon) jó képességű metszők sora állt mindenkor rendelkezésre. Így inkább a legfejlettebb területektől távolabb fekvő, de hazánkkal szomszédos Krakkóra kell gondolni. Itt Joannes Haller ezekben az években rendszeresen nyomott lengyel egyházmegyéék számára misekönyveket.²⁹ A magyar és az akkori lengyel főváros között ekkoriban meglehetősen élénk könyvkiadói és kereskedelmi kapcsolatok voltak. Jól példázza ezt az 1516. évi *Breviarium Cracoviense*, amelyet Urbanus Kaym budai kiadó jelentetett meg.³⁰

Mindent összefoglalva úgy tűnik, hogy a három Árpád-házi férfi szentet ábrázoló metszetet, amit Beham Nürnbergben véssett, olyan fólió alakú hazai (feltehetően esztergomi) misekönyvhöz szánták, amelyet akkoriban leginkább Krakkóban lehetett kinyomtatni. Ez a terv azonban a mohácsi csatavesztés nyomán keletkezett általános zűrzavarban lekerült a napirendről.

BORSA GEDEON

Újfalvi Imre verse egy wittenbergi kiadványban.* Újfalvi Imre két másik magyar peregrinus társaságában 1591. szeptember 11-én írta be nevét a wittenbergi egyetem anyakönyvébe. Ezt követően (eddiggi tudomásunk szerint) több mint négy évet töltött a magyar protestánsok e korban leggyakrabban látogatott egyetemén, mígnem 1595 tavaszán Heidelbergbe tvozott.¹ Zoványi, bár hamis adatokat ad meg Újfalvi wittenbergi matrikulációját és ottani tartózkodását illetően, közli, hogy Wittenbergben egy ideig ő volt a magyar coetus szeniora.² Thury Etele azt is meg tudja mondani, mikortól: 1593. március 19-től, feltehetően távozásáig.³ Ez a dátum azért érdekes, mert I. Keresztény választófejedelem halála után szabad kezet nyertek Wittenbergben a szigorúan vett lutheri irányzat hívei, akik 1592-ben testületileg vonták felelősségre a magyar coetust, s úgy döntöttek, annak kálvinista vagy kálvinizmussal gyanúsítható tagjainak el kell hagyniuk az egyetemet.⁴ Újfalvi Imre mégsem távozott, noha sárospataki háttérével helvét irányzatosságához s későbbi „filippizmusához” nem fér kétség; azt is tudjuk, a melanchtoni elvekhez még Magyarországra való visszatérése után is hú maradt. Feltehetőleg nagy diplomáciai érzékkel volt megáldva, ha ennyi ideig kibírta az egyre kálvinista-ellenesebb Wittenbergben; csak összehasonlításként jegyezzük meg, hogy barátja és későbbi peregrinustársa Váci Gergely, aki Újfalvi előtt egy hónappal

²⁷ RMK III. 7, 22, 44.

²⁸ WEALE, W. H. Iacobus – BOHATTA, H.: *Bibliographia liturgica. Catalogus missalium rituum latini ab anno MCCCCLXXIV impressorum*. Londinii, 1928.

²⁹ *Polonia typographica saeculi sedecimi*. Fasciculus IV. Introductio et catalogus librorum. Wrocław etc. 1962. 211. sz. *Missale Gnesnense* = 1523, 218. sz. *Missale Posnaniense* = 1524, 219. sz. *Missale Cracoviense* = 1525.

³⁰ Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej XXXVIII (1988) 23–30.

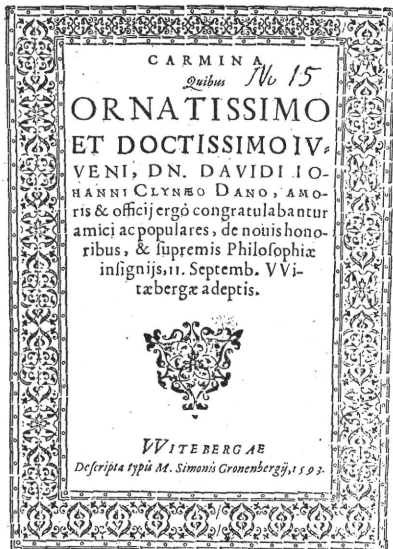
* A faksimile közléséért köszönetet szeretnék mondani a koppenhágai Királyi Könyvtárnak, amelyik rendelkezésemre bocsátotta a kiadvány fénymásolatát.

¹ Heidelbergi matrikulációjának pontos dátuma: 1595. április 22.

² ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. kiadás, Bp. 1977. 664.

³ *Protestáns Szemle* 1908. 28.

⁴ KEVEHÁZI Katalin: *Melanchton és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig*. Szeged, 1986, 42.

*Optans ſibi ac iuſti
Abrahamæ Suethe*

Signa docent bonâ Scilponis, quæ tollere nulla
Tempora vel caſus, ſi a mimâque, viſque poteſt.
Signa docent patriæ reliquis magis vſibus apta,
Arcere & longè quæ mala cuncta queunt.
Ergo etiam ſocios inter tibi grator honores,
Vt quæ ſecundentur ſupplice voce precor.
Perpetuos viret vt laurus, nobis que Deoque
Tu quoque perpetuos viue, valèque dies.
Tot ſpinas inter, tot & horrida cirſia, calle
Contentas recto, lampada dante Deo.

Emericus Vſſaluis Vngarus.

ALIVD.

Lucundum nimis eſt nimis decorum eſt,
Bonis artibus imbuti. Sed illud
Lucundum magis eſt magis decorum eſt,
Noſtra militia foro addicatum.
Sic à Pallade roboraffe mentem;
Vt certaminis hoc eſt hoc periculum.
Cum conſortibus auſit experiri.
Hoc modis tamen omnibus decorum eſt,
Martem vincere conſecratorum,
Vidtricemq; ſibi merere palmam.

Quam

Carmen gratulatorium.

Os fuit hic priſcus victuro carmi-
ne dignus,
A patribus noſtros miſſus &
viſque dies:
Frondebis æternæ Lauri redimire
capillos.
Maxima cura a Deas queis co-
luſſe fuit.

Scilicet hoc virtutis honos ſtudiûmque meretur,
Ardua, ni proſtente præmia, nemo feret.
Non domus vlla diu, non res quoque publica ſtare,
Dextera ni referat digna brachia, poteſt.
Hæc hoſtes ſuperant, hæc quæ nil teſquæ morantur,
Hæc ſunt quæ multos querere & aſtra iubent.
Hæc faciunt ſegnes vigiles, franguntque feroces,
Abdita veſtigant hæc ſine fine bona.
Siſtitur in medium medio ſapientia tali,
Quæ ſola arcani conſcia Phœbetui.
Nec tibi tot ſtudijs quaſita negatur ab olla,
Etcapiti en dantur laurea ſerta tuo.
Laurea ſerta duci ſacra quæ ſunt ſola Dearum,
Caſtalidum turbæ perpetuûmque decus,
Ilicet à teneris annis tolerare labores
Quos animus fuerat, proſpera ſigna docent.

A 2 Signa

Quam cum non ſine laude ſingulari

*Hoc, KLYNÆE, die tibi paraſti,
Cur te non TREDECIM beam PHALENCIS?*

Frid. Taubmanus. Fr.
VViteb. 1593.

ALIVD.

Agnâ minorq; faces, quarum venit vna
diurnis,
Alterâ nocturnis ætherâ ſcandit
equis:
Sunt teſtes viridite non CLYNÆE ſub æuo
Segniter Aonijs intubuiſſe ſacris.
Nam tibi non ſat erat diſcendo condere ſoles,
Vrgebas etiam tempore hoſtis opus.
Hinc calles toto quodcuq; volumine ſparſum
Tullius Auſonia gloria gentis habet.
Calles Æolijs toties cur exeat antris
Eurus cum Boreâ, cum Zephyrôque Notus,
Inſuper ætherijs, quæ nos animitantia ſpectant
Errabunda, ſatis lucida ſigna plagis.
Ingenio non vena deſit, ſeu carmina Graio
Pangere, ſeu Latio plena lepore velis.
Præmia num deſunt: minimè. Miſerata labores
Te ſinit en quanto Pallas honore fui.

A 3 Quam

matrikulált Wittenbergben, már 1593 tavaszán továbbment a barátságosabb légkörű Heidelbergbe.⁵ De Újfalvi wittenbergi tevékenység — pere jegyzőkönyvének két mondatától eltekintve, amire még visszatérünk — mindaddig keveset tudunk.⁶

A koppenhágai Királyi Könyvtárban őriznek egy 1593 őszi Wittenbergben kiadott kis versgyűjteményt, amelyet egy David Johannes Clynaeus nevű dán ifjú filozófiai doktorátusának ünneplésére állítottak össze. Ez a vékonyka füzet, amelynek rövidített címe *Carminaa quibu. . . Dn. Davidi Iohanni Clynaeo Dano. . . congratulabantur amici ac populares. . .* nem sokkal a nevezett dán hallgató 1593. szeptember 11-i doktorrá avatása után hagyta el Simon Groneberg nyomdáját. Az új doktornak négyen gratulálnak latin versekkel s az első helyen „Emericus Vyfalvius Ungarus” áll, akit Frid[rich] Taubmanus, Johannes Jacobaeus Arpius Collignius és Daniel Petri Nidrosiensis Nortvagus követ. Újfalvi 30 soros verse, a *Carmen gratulatorium*, amit itt fakszimilében közlünk, jól pergő disztichonokban van írva, s bizonyára leginkább elnyerte Clynaeus tetszését, amennyiben maga az ünnepelt és nem más határozta meg a versek kinyomtatásának sorrendjét.

Clynaeus nevű dánát a fenti keresztnévvel nem találunk a wittenbergi matrikulában, viszont pár hónappal Újfalvi előtt írta be a nevét az anyakönyve egy David Ioannis Hafniensis (Danus), s benne gyanítjuk az 1593-as ünnepeltet.⁷ A többi versszerző közül a már 1586-ban matrikulált Iohannes Coligneus-Coligny alighanem hugenotta száműzött, tehát inkább helvét irányú, mint lutheránus érzelmű ember. Egyébként viszont nem igen vonhatunk le messzemenő következtetéseket Újfalvi latin költeményéből. Talán csak azt lehetne hangsúlyozni, hogy mivel a vers egy dán diákot ünnepel, akivel Újfalvi baráti viszonyban állhatott, s ez a Wittenbergben tanuló dán minden valószínűség szerint a lutheri hitelveket követte, magában a költemény tényébe érvényesült Újfalvi „filippizmusa”. A protestáns vallásokon belüli toleranciára mutat emlékkönyve is, hol olyan ideológiailag különböző, ha nem éppen egymással szemben álló tudósoktól szerez bejegyzéseket, mint Arminius és Gomarus, vagy Angliában Baro és Whitaker. Erre a vallási toleranciára és nyitottságra utalhat az 1612-es vádak egyike, amelyet Újfalvi ezekkel a szavakkal utasít vissza: „Az Wittebergai dolograis megh felelek *suo loco*. Ha szinten Eretnek uolnekis, abban minemő processusok voltak, megh mutattyak az Authorok”.⁸ Az 1612-es magyar egyházi vezetők szemében már a „filippizmus” is veszedelmes elhajlásnak számíthatott, s ha még hozzá puritán nézetek is járultak, terjesztőjük joggal vonta magára a hivatalos egyház haragját.

GÓMÖRI GYÖRGY

Egy Erasmus-kötet Sinai Miklós könyvtárából. A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1651–1700 közötti külföldi könyveinek proveniencia vizsgálatakor került elő az *Enchiridion militis Christiani* egy példánya, mely egykor Sinai Miklós tulajdonában volt. A könyv jelenlegi raktári száma: 753.312, ép példány, fatáblás díszítetlen pergamenkötésben. Kései, sokadik editio. Leírása:

ERASMUS Des.[iderius] Roterodamus: Enchiridion militis Christiani saluberrimis praeceptis referentum cum autoris praefat. [ione] denuo excudi curavit, qui latet hoc sub symbolo: militem Christianum haereditas Dei manet. Halle, 1699, impensis Orphanodochii Glaucha- Hallensis, typis Christ.[iani] Salfeldii. 244,[13] ff. 8° — Kétszínnyomás.

Possessori nyomok:

1. A címlapon a „Sub remigio alarum tuarum” feliratot tartó, kiterjesztett szárnyú sást ábrázoló fametszet két oldalán „Johannis Püspöki” szövegű bejegyzés található, keltezés nélkül. Thury Etele¹ három

⁵ Váci 1593. április 7-én matrikulált Heidelbergben.

⁶ KESERŰ Bálint: *Az Újfalvi-per jegyzőkönyve*. Irodalomtörténeti Dolgozatok 70. Szeged, 1972. 57.

⁷ *Album Academiae Vitebergensis 1560–1602, Vol. 2.* Halle, 1894. 382.

⁸ KESERŰ: *l. m. uo.*

¹ THURY Etele: *Iskolatörténeti adattár*. Pápa, 1908. II. 187, 209, 213.

Püspöki Jánosról tud, akik különböző időpontokban tanultak a debreceni Református Kollégiumban, dátum híján egyelőre eldönthetetlen: melyikük volt a könyv tulajdonosa.

2. Az elülső védőlap verzóján van a „Liber Nicolai Sinai Comp.[aravit] in auctione publica Debrecini A[nn]o. 1761 d.[ie] 12 Januarii” possessori szöveg.

Sinai Miklós könyvtárának 1804-ben készült katalógusát a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagy-könyvtárának Kézirattárában őrzik.² A katalógusban a könyveket formátum szerint csoportosították (in folio, in quarto, in octavo, in duodecimo), a 15. fólió verzóján olvasható: „Erasmii Enchiridion militis Christiani Hallae 1659”. A katalógust két kéz vetette papírra; az egyik írása teljesen megegyezik az *Enchiridion* jóval korábbi possessori bejegyzésével, véleményem szerint Sinai tolla alól került ki. Az 1804-ben már idős, 74 éves férfiú elírta a szóban forgó könyv impresszumát. Említésre méltó, hogy Sinai ezen felül még öt Erasmus-művet birtokolt.³

A katalógus szövege után, a 25–26. fólión Sinai folyamodványa található a felséghez, latin és magyar nyelven röviden leírja gravameneit, s kéri, hogy a perében hozott ítélet ellenére debreceni szolgálati lakásában megmaradhasson, mert – egyebek mellett – könyveit nem tudja hova szállíttatni és hol elhelyezni. Révész Imre említ egy azonos tartalmú felségfolyamodványt, melyet a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őriznek.⁴ Ugyanott található egy levéltöredék idős Teleki László gróftól, akinek szándékában volt megvásárolni Sinai egész könyvtárát, numizmatikai és metszetgyűjteményét. Révész szerint nincsen adat arra, hogy mi lett az idevonatkozó tárgyalásokból, de a könyvtár nagyobb része valószínűleg szétszóródott.⁵

3. A tárgyalt *Enchiridion* példányt a Debreceni Egyetemi Könyvtár tizenkét másik könyvvel együtt 1918-ban vette meg a Hegedűs és Sándor Könyvkereskedéstől, csoportosan leltározta⁶ és 302.431. számon besorolta a nagy raktári állományba, ahonnan a hetvenes évek végén kiemelték és átírányították a régi könyvek különgyűjteményébe. Sinai Miklós gyűjtötte a könyveket, és nagyon vigyázott azokra, „nem adott kölcsön senkinek”.⁷ Post mortem possessoris habent sua fata libelli!

OTZOZI ESZTER

Ifjabb Ács Mihály Bártfán. * Ifjabb Ács Mihály valószínűleg 1709-ben érkezett Bártfára mint a bártfai gimnázium újonnan meghívott rektora, és 1710 tavaszán távozott. A cikkünkben közölt szövegek itteni munkásságához szolgáltatnak adatokat.

Ifj. Ács Mihály 1709. október 6-án Bártfán kelt levele Motuz Mátyáshoz. A levél kézírata Rotarides Mihály hagyatékában található, amely a Hallei Magyar Könyvtár tulajdonában volt, (jelenleg Berlinben őrzik). A levél szövege:

² Jelzete: R 509/3 *Catalogus librorum bibliothecae Nicolai Sinai professoris*. 1804. 26 fólió.

³ *Paraphrasis in Evangelium Marci*. Basileae, 1524. — *Paraphrasis in Novum Testamentum*. Berolini, 1778. — *Proverbiorum epitome*. Lipsiae, 1759. — *Erasmii et Melancthonis Epistolae*. Francofurti, 1749. — *Adagiorum chiliades*. Basileae, 1591.

⁴ Ifj. Révész Imre: *Sinai Miklós és kora. Adalékok a XVIII. század vég magyar társadalomtörténetéhez*. Bp. 1959. 259.

⁵ Révész: *l. m.* 9.

⁶ A Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetemi Könyvtár. Főnapló 1916–1935. 1918. év 58. tétel, 5937. leltári szám. Ez a vásárlás azt bizonyítja, hogy a Hegedűs–Sándor cég – mely körül 1913-ban botrány robbant ki – antikvár példányokat is árult.

⁷ Révész: *l. m.* 63.

* Szövegünkben Ifj. Ács Mihály nevének *A magyar irodalom története II.* (Bp. 1964.) által bevezetett írásmódját követjük. Szinnyeinél mint Aács szerepel, ami német származására utalhat; a Rezik–Mattheides féle *Gymnasiológiában* Aatsként említik.

Az Ur Istennek áldássát és mindennemő lelki és testi ajándékát kívánom Kglđk

Szivessen láttam volna Kglđet, ha annyira való üressége lehetet volna hogy ki jött volna Bártfára; de el hittem, hogy sok fooglatatossági miat nem lehetet; A Gerhardus nyomtatássa felől ezen terminusok közt vagyok; Nyomtatássaához minden mulatás nélkül hozzá fognak; de kívánnak árkussátul 4. f. Rh. és 5. gr. szokássok szerént, reménlem hogy az 5. gr. defalcalhatom, de nem többet mint a' qvitantia meg fogja mutatnyi, ugy hogy mind egészen magam adgyak hozzá papyrossat, anticipando kíván 50. f. igervén az elkészettésben való serénségét, azért ha valami modon igereti szerént most kezdetiben succurrálhat Kglđ 20. vagy 30. f. igen kívántatnék, Isten engedvén el készületit ez meg tér Kglđre; ha többel segíthet Kglđ, több tér Kglđre, én hozzá valo papyrosra 20. Rh.f. adtam mellyet várok, hogy ezen az héten kezemhez vészek, recommendáлом Kglđnek kezdetiben ez munkát azután egész végezeitiig nem lesz költségünkben, hogy pedig Kglđ tanácsa szerént a' praxist el váloszszuk, a' meditatioktul én nem jovallom. Ezzel Isten oltalmában ajánlván Kglđt kedves házanépével

Datum Bartfae 1709.
die 6. Octobris

Maradok
Kglđnek
Bizodalmas Joakaro Praedikator Urnak
Keteles és Alázatos szolgálja
Aács Mihály mp.

Petroczy István uram ö Nga kérete tölem ez Magyar Theológiákat kérem Kglđet ne terheltekk data occasione ö Ngának Varanora küldeni kedvesen veszi ö Nga Kglđ joakarattyát.

Ács Mihály anyagi támogatásért fordult fautorához, Motuhoz, a *Szentséges elmékedések* (RMK I. 1771), ill. *A kegyességnek mindennapi gyakorlása* (RMK I. 1772. című könyvei kiadásának ügyében. Leveleiben *Gerhardusként* említi e műveket, Johannes Gerhardus jenai professzorra utalva, akinek 1606-ban kiadott *Meditationes sacrae* című műve e kiadások alapjául szolgált. (Magyarul először 1616-ban jelent meg Zólyomi Boldizsár gondozásában – RMK I. 460.) Ugyancbben a levélben említi Ács *Magyar Theológia* (RMK I. 1757) című művét, amelyet szintén bártfai tarózkodása alatt jelentetett meg 1709-ben. A levél utószavában említett Petrőczy István alighanem a költő Petrőczy Kata Szidónia bátyja, kinek a Trencsén megyei Csacán (Čadca) volt birtoka. Krman Dániel, aki szintén Ács Mihály ismeretségi köréhez tartozott, 1704-ben üdvözlő verset írt a tiszteletére (RMK II. 2223).

2. Az alább közölt szöveg, a Rezik–Matthaeides-féle *Gymnasiologia* II. Sectio 3. fejezetének részlete, ifj. Ács Mihály bártfai rektorsága ideje alatt kiadott vizgatóleíról tájékoztat. Ez a kézirat az Országos Széchényi Könyvtárban, Budapesten található. (Kordován László: *A Rezik–Matthaeides-féle Gimnaziologia kéziratai*. Neveléstörténeti füzetek 8. Bp. 1988. című tanulmányában ez a CL1 jelzésű kézirat.)

A *Gymnasiologia* részlete (194–197. főlíók):
(Sectio II. de SCHOLJS CJVJTATENSJBVS
CAPVT I. de SCHOLA BARTPIIENS)

§. XXXVI.

Tandem post fata Jacobi Zabeleri Senioris, urgente rem Spectabili ac Generosissimus Domino Domino Nicolao Szirmay de Szirma, Patrono

Scholarum liberali, et promotore meo munificentissimo, cuius memoriae apud posteros seros recolendae caussa, Orationem meam Panegyricam, huic Gymnasiologiae, tanquam templum gratiarum perpetuum, adnectere volui, quia majus officium vita beate defuncto, neque invenire, neque exhibere potui, evocatus est Michael Acs Junior Hungarus Trans-Danubianus, de quo et eiusdem parente vide Czvittingerum in Specimine Hungariae Litteratae pag. 13.14.¹

¹ (P) Michael Aacs filius itid. Michaelis Pastoris Günziensis seu Kőszegiensis, Devetseriensis et N. Csósiensis, Argentorato in patriam revocatus, regendo Gymnasio Jauriensi admotus est, quo officio Anno 1702. et 1703. laudabiliter functus, evocatus est in Pastorem loci Articulati Vadosfa dicti, vbi 1704. et 1705.

§. XXXVII.

Hoc loco ejusdem Theses Miscellaneas, Bartphae anno 1709. in examine ventilatas, et Excell. Dn. M. Joh. Schwartzio dicatas, adduxisse sufficiat, quarum praefatio talis:

Adsit: verbum hoc personale finitum, Symbolum fuisse legimus Rudolphi Potentissimi Romanorum Imperatoris, et regis Optimi fortissimique Jnclyti Regni Hungariae, qvo quid significare voluerit, ipse optime sciverit. Doctiores ex litteris quinque sensum elicere voluerunt istum: Auxilio Domini superabit Imperatur Turcam. Alii pro communi Christianorum symbolo usurarunt, et hunc inde sensum prodixerunt: Auxiliatur Deus suis iusto tempore. Nonnulli sibi accomodantes, contra tentationem hostium spiritualium et corporalium se consolati sunt hoc modo: Auxilio Domini superabo inimicorum tentationes. Qvorum meditationem, ut ingeniosam, sic piam et fructuosam esse videmus, atque probamus. Similem in modum pro Almae nostrae, nuper per amplissimum Magistratum Bartphensem, ut et gloriosae memoriae Reverendissimum atque Excellentissimum virum beatissimum Dominum Jacobum Zabelerum, restauratae Scholae Symbolo, nomen substantivum et fundamentale Babis usurpabimus, et, iuxta litteras quinque, sensum hunc eliciemus: Bartphensem Adjuvabit Scholam Jehova Supremus: vel: Bartphensis Auxiliatur Scholae Jehova sapientissimus. Ergo, Bartphensis Adora Schola Jehovam Servatorem. Basis Grammaticis significat fundamentum et plantam pedis, quae ita sustinet totum corpus, ut fulcrum integrum aedificium, qvo symbolo merito gaudet, non tantum schola, sed etiam Ecclesia, immo etiam ipsa Respublica Bartphensis, non solum ideo, quod Dominum Deum Trinunum Basim suam habet, cujus potentia et robore inter tot tantasque patriae vicissitudines, ad hoc usque momentum firmiter stetit: sed etiam ideo, quod Bartpha nostra olim scholarum reliquarum, et Ecclesiarum, honestissimarumque artium Basis sit facta. Qvis enim adeo praeritarum renum ignarus est, qui nesciat scholam Bartphensem, pristinis temporibus, non modo non aliis cesserit, quin potius omnibus aliis palmam praeripuisse? Constat quippe, post factam, Dei gratia religionis.

Christianae, per Deo dilectum virum, Dominum Martinum Lutherum, Reformationem, primum in tota Hungaria, Sacram Evangelii lucem Bartphaefulsisse, et per totum Regnum, Regionesque vicinas hinc prodiisse, ac ab exorta luce Evangelii continuo Clarissimos viros: Leonhardum Stöckelium, Severinum Sculteti, Petrum Fabrum² Martinum Wagnerum, Mart. Pfeiffer, Joh. Schwartzium, Eliam³ Splenium, Eliam Ladiverum, et nuper ex hac mortalitate, ad immortalitatem transgressum, Deo hominibusque carissimum, pientissimae memoriae, et desideratissimae recordationis virum, Reverendissimum atque Excellentissimum Dominum Jacobum Zabelerum, Ecclesiarum Christi per Regnum Hungaria Superintendentem celeberrimum, et hujus Ecclesiae Bartphesis Pastorem Primarium omnibus meritis et muneribus dignissimum, Patriae patrem, Dominum et compatrem meum, ante et post suos cineres, ad meos usque cineres Venerandissimum, in untraque omnino Regiae Liberaeque Civitatis Bartphensis Cathedra, Ecclesiastica et scholastica, dignissimi, eruditissimi atque prudentissimi viri praefulsorunt, insuper celebratissimae et pretiosissimae ex auro atque argento artes, ad stuporem usque, et supra aliarum civitatum gloriam, hic eminent, coluntur et tratatur. Qvem porro latet, ex altera Regni parte, adversus inimicos patriae fortissimum antemurale esse? Vt reliqvas Martiales res gestes praeteream, revocemus nobis in me-

vixit. Jbi Rascianorum tyrannidem diutius manere non potuit, sed officium Castrensis Ministri suscepit, et cum Spectabili Stephano Teleky Török, mille eqvitem supremo Colonello Rosnaviam venit, ibidemque Hungariae Ecclesiae Diaconus factus est 1706. Anno 1707 die 11. Julij Anderas Bodó Superintendens et Georgius Wendrinszky Pastor Kun-Tapolczensis, Rosnaviam vocantur pro introductione M. Michaelis Aáts in Diaconum Hungaricum. Fit ea introductio festo die Bartholomaei. Solutionem habebit ex aula Rakocziana 100. Fl. ab Ecclesia victum et amictum. Vide Protocollum Fratrum p. 344. Bartpham 1709. delatus, scholam rexit, fuitque Nicolai Szirmay Aulae concionator. Jnde anno 1710. Cassoviam vocatus in Rectorem Gymnasii et Pastorem Hungaricum, nonnisi dimidium annum officio praefuit, ac peste ingruente, mortuus est, in Capella, quae Templo adiacet cathedrali, contumulatus.

² (q) Non Petrus iste Faber, sed Thomas vocabatur et mox mortuo Stöckelio successor dabatur.

³ (r) Non tantum Splenius, sed etiam Elias Ladiver, M. Joh. Schwartzio in Cathalogo Rektorum Scholae Bartphensis, proponensodus est, uti Synopsis ista docet.

moriā victoriā praeteriti anni, quam de excurrentibus hostibus ex vicina Polonia reportarunt, quam fortiter aperto Marte eis restiterunt hostium vires fregerunt et debellarunt, usque adeo, ut Bartpha merito Basis artis et Martis, Basis Evangelii et consilii, Basis litterarum et quaesturarum nuncupari possit. Quae etsi invidia temporis aliquamdiu commota fuit, ex divina tamen benignitate pristinae libertati restituta est. Sub cuius divinissimo nutu, cum et schola sua incrementa sapiat, studiosa juvenus Barphensis diligentiae sua documenta probare gestit. Sed quoniam ex singulari Dei dementia, nec non totius Evangelicae Ecclesiae votis, suffragiis et praecibus TVA Excellentia pro communi Ecclesiarum et scholarum Inspector est constituta: Thesesigitur has Miscellaneas Juventutis nostrae Barphensis, Inspector vigilantissime, Domine Patrone ac Praeceptor maxime venerande, commendare et dedicare volui, submisserans, ut in laboriosissimo modo imposito magis, quam suscepto officio, inter caeteras, maximeque arduas sibi inhaerentes curas, scholae quoque nostrae studia sibi commendata esse patiat. Qua spe fretus, pro incolumitate Vestrae Reverendissimae atque Excellentissimae Dignitatis, preces, cum omnibus huius scholae membris, devotissimas Domino Deo fundentes oramus, ut Deus Pater, propter Filium suum, Dominum nostrum Jesum Christum, Spiritu suo Sancto impleat, donisque suis exornet, bect, coronet, absolutisque tandem feliciter muneribus suis, in militanti has Ecclesia in triumphantem pro perpetua quiete translocet: Quod omnino ut fiat, iam ad rem nos accingentes, toto pectore dominum numen imploramus, ut auxilio suo nobis Deus clementissimus adsit.

THESES MISCELLANEA

in examine autumnali ventilandae, quas in Alma BARTPHENSJUM SCHOLA Juventus Scholastica, propugnandas suscepit, anno 1709. die 30ma Septembris.

Ex Theologia

- I. Quam defendet Paulus Keller Nobilis Barphensis praefentia DEJ rebus non infert necessitatem.
- II. Quam defendet Joh. Galli Vetero-Soliensij. DEUS nullum hominem destinavit ad aeternam damnationem.
- III. Quam defendent Daniel et Elias Lanij Vetero-Solienses. Visibilitas non est perpetuum attributum Ecclesiae.
- IV. Quam defendet Mathias Ladislaides Ochtienis, et Joh. Longai Vetero-Soliensis. Homo ante lapsum habuit liberum arbitrium; post lapsum vero, ante conversionem, in Spiritualibus nullum.
- V. Quam defendet Johannes Varkolik Berzoviczensis, Joh. Kovátsik, et Thomas Tüturak Arvensis. Dictum Apostoli Pauli ad Rom. IX.12.13. scriptum est: Jacob dilexi, Esau odio hnaui, non est intelligendum de odio hostili.

Ex Logicis

- I. Genus Logices, rectius ponitur habitus instrumentalis, quam ars.
- II. Plus est in sopecie, quam in genere.
- III. Individuum non potest praedicari de alio.
- IV. Deo, genus Logicum tribui non debet.

Ex Rhetoricis

- I. Recte describitur Rhetorica a B. Dieterico, quod sit ars bene dicendi.
- II. Rhetoricae partibus commode adnumerari, possunt, Inventio et Dispositio.
- III. Hyperbole nullum mendacium continet.
- IV. Omnis exornatio sermonis est Tropus aut Figura.
- V. In dicto Gen. III.22. male tribuitur Deo Ironica Loqvutio.
- VI. Chria recte definitur: Morale cuiuscunque actionis, sive fabulose, sive vere veritatem exhibens, per memorabilem sententiam aliquam.

Ex Poeticis

Samuel Ocherland, Jacobus Johannides Georgius Szkiwrai Briznensis.

Male dicitur: Poetas nasci, Oratores fieri.

Es Curtii Libr. III. Cap. I. §. 7. docetur: Bellum cum pietate geri posse.

Alexander M. ruptis locis, nodi Gordii, sortem, Oraculi implevit, non elusit.

Ex libr. III. Cap. II. §. I. recte colligitur: Duces belli tanti esse, quanti totus exercitus.

Ad Theses has oppugnandas, invitaverat Daniele Krmannum, eo tempore ab Ecclesia Zolnensi exulem, et Ecclesiae Bartphensi Slavice deservientem, qui non tantum Theologicas, sed Logicas etiam, Rhetoricis et Poeticas insigniter oppugnavit.

§. XXXVIII.

Porro in hac statione, idem Michael Aats, Theologiam b. Königii, in quaestiones redegit, et sub titulo: Magyar Theologia, Spectabili ac Generosissimo Domino Nicolao Szirmay dicatam in 12. edidit, Bartphae 1709. Item Meditationes Gerhardi, in Hungaricum olim per Balthasarem Zolyomi versas, in lucem publicam denuo emisit in 12. ibidem Anno 1710. dedicatas Reverendo Mathiae Motuz Hungaricae Ecclesiae Eperiensis Pastori, et coningui eius Elisabethae Székely, nec non Domino Nicolao Czekus et Mariae Nyustai uxori, in impressionem libri sumtus ferentibus. Idem scripsit concionem funebrem in 4. Leutschoviae impressam, Valentino Török, filio Spectabilis Stephani Török, Anno 1708. Rosnaviae vinculis corporis dissolutus⁴ Cassoviam deinde vocato, et peste ibidem extincto, scholae quoque Bartphensis splendor, aliquantisper restauratus, iterum extinctus est.

Mint látható, a 36–38. paragrafusban (ff 194–197. főlők) a bártfai rektor, ifj. Ács Mihály vizsgáteleit közli a *Gymnasiologia* szerzője, illetve saját magát mutatja be. A 36. paragrafusban bártfai meghívásának körülményeit említi meg, a 37. paragrafusban aztán közli Ács 1709-ben Bártfán megjelent vizsgáteleit, amelyeket a gimnázium őszi (1709. szeptember 30-i) vizsgáira állított össze. Előszavában I. Rudolph császár symbolumából indul ki, s ennek ötféle magyarázatát nyújtja, majd a bártfai iskola szerepét méltatja, mint a magyarországi reformáció kiindulópontját és fő központját, és megemlíti a bártfai reformáció kiváló férfait.

Ezek után felsorolja a vizsgáteleket (melyeket Ács Schwarz János bártfai papnak ajánlott). Ezek 4 részből állnak:

1. teológiai tételek, 2. logikai tételek, 3. retorikai tételek, melyek a Melanchthon-tanítvány Conradus Dietericus (Dietrich) retorikájára támaszkodnak, 4. poétikai tételek.

A 38. paragrafusban a *Gymnasiologia* szerzője ifj. Ács Mihály kiadványait sorolja fel, mégpedig a *Magyar Theológiát*, a Gerhadus-féle *Meditációkat*, ill. Telekesi Török István fia Bálint fölött 1708-ban elmondott gyászbeszédét (RMK I. 1756), amelyet ugyanebben az évben Rozsnyón meg is jelentetett. Kiemelem még, hogy a bártfai gimnázium vizsgáján a már említett Krman Dániel evangélikus püspök volt a vizsgáztató.

Theresa Kriedemann
(Berlin)

Nevelési tárgyú egyházi beszédek a 18. század végén. A magyarországi nevelésméleti szakirodalom kibontakozása idején, a 18. század utolsó évtizedeiben elterjedt egy eredetileg szóbeli, ám mégis nagy hatású műfaj, amely a nevelésügyet is szolgálta. A papság egy része felismerte, hogy a jó nevelés szükségességéről a híveket meg kell győzni. Mivel sokak kezébe könyv soha nem jutott el, ezért az új nevelési elveket a szószékről terjesztették. A tizennyolcadik század utolsó évtizedeiben számos nevelésméleti,

⁴ (r.) Edidit praeterea praxin pietatis Gerhardi quotidianam, olim auctore eodem Balthasare Zólyomi in Hungaricum versam, recusam Bartphae in 12. 1710. Novum Testamentum Hungaricum ejusdem opera Aatsii versum, beatus ROTHARJDES in sue collectione habuit. Ad laudem viri pertinet, quod nonnullas cantiones ex Germanico fecit Hungaricas, quasdam vero etiam ipse composuit.

nevelésfilozófiai tartalmú prédikáció hangzott el a templomokban. Főként a tanév kezdetén és végén igyekeztek az egyházak képviselői a népet a gyermekek iskoláztatásáról és egyéb tanügyi vonatkozású kérdésekről tájékoztatni, felvilágosítani. Sokan azután ki is nyomtatták ezeket az egyházi szónoklatokat, így maradtak ránk.

Kettőt érdemes közülük röviden elemezni. 1794-ben Pesten jelent meg nyomtatásban Dianovszki János kiskundorozsmai plébánosnak *A fiak neveléséről* című beszéde, amelyet Szegeden mondott el 1793-ban.¹ A prédikáció elején Dianovszki arról szól, hogy a gyermekek jó nevelése nemcsak a szülőknek vagy maguknak a gyermekeknek az érdeke, hanem a társadalomnak is. Ha jólnevelt és hasznos ismeretekkel ellátott ifjak sora nő fel, azok értékes és hasznos tagjai lesznek a társadalomnak, jó polgárai hazánknak. A gyermekek jó neveléséről a szülőknek kell gondoskodni: „Kötelesek azért a szülők, hogy vagy magok jól neveljék magzattyokat, vagy nevelőket fogadgyanak”. — írja a szerző. Hangsúlyozza, hogy a nevelést zsege gyermekkorban kell elkezdeni:

„Szükséges, hogy a neveléshez korán lássanak, fiokat gyenge korában szoktassák a jámborságra és tanulásra”.² — írja, majd így folytatja: „Aki ifjúságában nem szokik a jó erkölcsökhöz és hasznos tudományok tanulásához, tudni való, hogy tudatlanságban marad és hibás leszzen tellyes élete.”³

Érdekes megfigyelni, hogyan jelenik meg Rousseau gyermeki lélekről vallott felfogása egy 18. századi magyar prédikációban: „... mert az ifjúság hajló, mint a lány viasz, és alkalmtos akár-melly tudománynak, kézi-mesterségnek, sőt paraszti munkának meg-tanulására, és megszokására”.⁴ A szülő és a tanár feladata az, hogy a tiszta gyermeki lelket értékes és hasznos dolgokkal töltsse meg.

Dianovszki — ellentétben Rousseau-val — a nyilvános iskolák mellett áll ki. Hosszasan fejtegeti, miért is van szükség ezen intézményekre: „... a tudományokat is ifjúságokban kell tanulnunk.” — vallja. Ezért kell a gyermekeknek iskolába járni. „Kérdezzük micsoda az iskola? Felelet: Az iskola tanuló hely, melyben Isteni és Világi tudományokat tanulunk, ezért az iskola életünk vezére, jó erkölcsök mestere, hasznos tudományok műhelye.”⁵ Arról próbálja meggyőzni a szülőket, hogy küldjék gyermekeiket iskolába, ahol belőlük erkölcsös embereket és hasznos polgárokat nevelnek.

Ugyanebben az évben, tehát 1794-ben jelent meg Almási Szalai János bánhorváti református lelkész könyve, amely tíz nevelési témájú egyházi beszédet tartalmaz.⁶ A tíz évvel korábban az utrechti egyetemen tanult szerző Duttenhofer munkáit használta fel, de ezeket saját gondolataival kiegészítve adta közre. A prédikációk elé írott bevezető részben Almási azt nehezményezi, hogy „Némelly világosodottabb Európai Nemzeteknél, az hol már számtalan sok könyvek olvastanak a gyermeknevelésről, nem szűnnek meg a tudós társaságok és Fejedelmek, még ma-is gazdag jutalmakat azoknak számokra fel-tenni, a kik a Gyermekek nevelést illetően valamelly fontos kérdést leg-hasznosabban meg-fejtenek vagy valamelly új munkát írnak ezen matériáról, mi nálunk pedig, ahol meg született nyelvünkön igen keveset olvashatnak a Nevelésről, nagyobb részint ki-ki elég tudósnak képzele magát ezen dologban. . . .”⁷ hogy — a szerző szerint nem is tartja lényegesnek, hogy bármi újat is olvasson, vagy tanuljon.

A prédikációk mind egy-egy lényeges neveléseméleti kérdés köré csoportosulnak. Ezek közül emeljük ki néhányat:

1. A keresztyéni jó gyermek nevelésre kötelező és indító okok
2. A Gyermekek nevelés-beli nevezetesebb, és közönségesebb hibákról
3. A gyermekek értelmének formálásáról

¹ DIANOVSZKI János: *A fiak neveléséről*. Pest, 1794. 27.

² *i. m.* 12.

³ *i. m.* 13.

⁴ *i. m.* 16.

⁵ *i. m.* 21.

⁶ ALMÁSI SZALAI János: *Szülők kézi-könyve avagy a gyermek nevelésre út-mutató tíz prédikációk*. Kassa, 1794. 291 p.

⁷ *i. m.* 5.

4. Abban való út-mutatás, miképen keljen a gyermekeket szüleiék eránt való engedelmességre, tiszteletre és szeretetre tanítani
5. Út mutatás arra, miképen keljen a gyermekeket az Isten eránt való igaz szeretetre, tiszteletre, bizodalomra vezetni, igaz Isteni félelemre tanítani
6. A Gyermekeknek a nevezetesebb virtusokra való tanításokról
7. A jutalmakról és büntetésekről, amellyekkel élni a Nevelésbeli fenýítékben
8. Az embernek ifjúságabeli kötelességéról
9. A Boszorkányokról és több béli babonás vélekedésekról

Emeljük ki „A gyermek értelmének formálásáról” címmel jelzett 3. prédikáció néhány nagyon értekes, korszerű gondolatát. Almási szerint: „A Gyermekeknek értelmét formálni, ezt teszi: ő neki minden dolgot helyesen le-írni, igazán, a’ mint vagyon a’ dolog elől adni, és az által ötet arra tanítani, és szoktatni, hogy a dolog fellől a dolognak természeti mivoltával meg-egyezőleg ítéljen, s gondolkodjon.”⁸

A szerző úgy látja, hogy a gyermek minden kérdésére választ kell adni, de az életkorának megfelelő szinten és megfogalmazásban. „Minden dologban, a’ melyet a gyermekek tudni kívánnak, adjatok ő nékiek, az ő gyenge elmejeknek tehetségekhez illő, világos, és a dolgoknak természetivel megegyező helyes feleletet.”⁹

Fontosnak tartja, hogy mindig a valóságnak megfelelő dolgot mondjunk a gyermekeknek: „Erre kell vigyázni a szüleknek, úgy soha a legkisebb, leg alább való dolog felől-is annak helytelen és nem igaz le-írása által, ne öntsenek a gyermekben hamis vélekedést, vagy gondolatot.”¹⁰

A gyermekek oktatásában figyelemmel kell lenni az életkorukra, vallja Almási: „Ne tanúttassatok a’ Gyermecket mind szüntelen, minden értelem nélkül; hanem rövid és alapos, világos magyarázat által tegyékétek lehetővé a’ Gyermekek azt, amit ő emlékezetébe akar bé-nyomni.”¹¹

Amikor a büntetés és jutalmazás kérdéséről ír Almási, a filantropista Basedow 1770-ben megjelent *Methodenbuch*jának elveire hivatkozik. A szülok értsenek egyet a gyermek nevelésének elvi kérdéseiben, ugyanazokért a dolgokért büntessenek és jutalmazzanak. A büntetésnél ne a harag vezesse a nevelőt, hanem a gyermek erkölcsének javítása.

FEHÉR KATALIN

A 18. század végi magyarországi sajtó és a nyelvkérdés.* A történeti kutatások már sokrétűen foglalkoztak a hazai és általában a kelet-közép-európai népek nyelvi problémáinak történetével. A kérdés 18. századi felvetődését ezúttal olyan forrásokból szeretném megvilágítani, amelyek felé eddig — legalábbis összegező jelleggel — nem fordult az érdeklődés. A korabeli időszaki sajtó ez a forrás, amelynek a kérdéssel kapcsolatos megállapításaira azért is érdemes felfigyelni, mert az általa képviselt nézetek — a sajtó nyilvánossága révén — korukban is hatottak kisebb-nagyobb közösségekre, a lapok olvasóira.

A hírlap- és folyóiratirodalom Európa legtöbb országában — kivéve a korai, latin nyelvű akadémiai és más tudós társasági közlönyöket — nemzeti nyelven alakult ki. Magyarországi fejlődése ettől lényegesen eltérő volt: itt ugyanis a 18. század folyamán, egészen a század utolsó két évtizedéig, nem magyar nyelven, hanem részben latinul, részben pedig németül adták ki az első újságokat és folyóiratokat. Az okok sokrétűek voltak: történeti fejlődésbeli fáziskésés, az önálló államiság hiánya, az ország lakosságának nemzetiségi sokrétúsége, a magyar nyelv visszamaradottsága, hogy csak a legfontosabbakat említsem. Amikor a század hetvenes–nyolcvanas éveiben jórészt németországi és osztrák ösztönzésekre létrejött az anyanyelvű irodalomért és tudományért síkraszálló nemzeti mozgalom és létrehozta a magyar nyelvű

⁸ *i. m.* 49.

⁹ *i. m.* 52.

¹⁰ *i. m.* 56.

¹¹ *i. m.* 61.

* Az Osztrák–Magyar Irodalomtudományi Vegyes Bizottság 1993. május 11-i budapesti ülésén elhangzott előadás magyar nyelvű változata.

újságokat és folyóiratokat, kezdetét vette az a polémia, amely az anyanyelvűséggel kapcsolatban számba vette az előnyöket csakúgy, mint a hátrányokat.

Igaz, hogy már ezt jóval megelőzőleg, a 18. század elején, az első magyarországi újság megindításakor vita tárgya volt a lap nyelvének a kérdése. II. Rákóczi Ferenc hivatalos lapjának, a *Mercurius Hungaricus* tervének felvetője, gróf Eszterházy Antal tábornok magyar nyelvű lapra gondolt, mert ő azt főként hazai olvasóknak szánta. A fejedelem azonban elsősorban külpolitikai céljai szolgálatába kívánta állítani és ezért a külföldiek által is érthető latin nyelven készítette az újságot. Tehát már 1705-ben felvetődött az a nyelvi probléma, amely a század folyamán végigvonult a magyarországi sajtóval kapcsolatban: nemzeti nyelven írodjék-e vagy a külföldiek számára is érthető idegen nyelven.

E nyelvi konfliktust a század hetvenes–nyolcvanas éveikig bizonyos mértékig háttérbe szorította az az időszak, amikor is az ún. „hungarus”-tudat jellemezte a hazai szellemi élet jó részét. A nemzeti fejlődés és nyelvi differenciálódás kezdetei előtti évtizedekre volt jellemző, főként Észak- és Északnyugat-Magyarországon az a tudósi és írói magatartás, amely az ország mindhárom legnagyobb népcsoportjának, a magyaroknak, a németeknek és a szlávoknak egyaránt szánta munkássága termékeit. Ezt nyelvi szempontból leginkább a latin nyelv által igyekezett lehetővé tenni. Ennek az irányzatnak a legjellegzetesebb hazai képviselője Bél Mátyás volt, aki a hallei pietizmus számos eredményét hazájában is igyekezett megvalósítani, de mesterének, a latin nyelvel munkáiban és folyóirataiban szakító és a nemzeti nyelvre áttérő Thomasiusnak a példáját nyelvi téren még nem követte: ő lapját, a *Nova Posoniensiat* 1721–22-ben még továbbra is latinul írta.

A latin nyelvnek a hazai és az európai népek irányában való közvetítő szerepét még a század vége felé is megkísérelték egyes magyar és magyar érdekeltségű lapok alkalmazni, akkor is, amikor már megindult a nyelvi differenciálódás folyamata. Így az 1776–1785 között Bécsben, de magyar szerkesztő által kiadott újságban, az *Ephemerides Vindobonenses*ben Keresztury József azzal indokolta lapja latin nyelvűségét, hogy azt a Habsburg birodalom többi népének, főleg — a magyarokon kívül — a horvátoknak, szlavianak, az erdélyieknek és a lengyeleknek szánta, akiknek körében a latin szinte második anyanyelvnek számít.

A latin nyelvnek nem annyira a nemzetközi jellegére, hanem a nemesi alkotmánnyal való szoros kapcsolatára utalt 1790-ben Tertina Mihály, Európa talán legutolsó latin nyelvű újságjának szerkesztője, amikor indokolni igyekezett egy holt nyelv használatát. Úgy vélte, hogy a nemesi alkotmánnyal összenőtt latin nyelvűség és a magyar nyelvi törekvések nem ellentétesek egymással.

A magyarországi sajtóban a nyelvi differenciálódás folyamata német újságokkal és folyóiratokkal indult meg, részben még a hungarus keretek között. Különösen jelentős szerepet játszott e téren Karl Gottlieb Windisch, aki az 1764-ben megindított *Pressburger Zeitung* c. újságjával, annak mellékleteivel és későbbi folyóirataival írta be nevét a hazai sajtó történetébe. Bár figyelemmel kísérte a többi magyarországi nyelv sorsát — az *Ungrisches Magazin*-ban pl. azt a kérdést tette fel: hasznos-e a tudományoknak és a magyar nemzetnek, ha arra törekszik, hogy a magyar nyelv könyvbéli nyelv legyen? — publicisztikai működésének legnagyobb része mégis Gottsched német nyelvi egységesítő programjának a magyarországi német dialektusok körében való megvalósítását szolgálta.

Windisch kérdése a magyar nyelvű hírlapirodalom megteremtője, Rát Mátyás az 1780-ban megindított *Magyar Hirmondóban* így válaszolt: „Mindenkor együtt szokott járni a nyelv ékesedése a nemzet tudósodásával és híresedésével.” Az anyanyelv alapvető szerepét a művelődésben és a tudományban — Bessenyei György fellépése nyomán — Magyarországon is egyre többen kezdték hangoztatni, a 18. század hetvenes éveitől kezdve.

Különösen felerősödött a nemzeti nyelv érdekében fellépő mozgalom II. József nyelvrendelete nyomán, mivel az uralkodó az addig hivatalos latin nyelv helyett a németet akarta bevezetni. A magyar nemesi mozgalom a magyar nyelvért szállt síkra, de a szláv népek is felléptek anyanyelvük érdekében. E hazai nyelvi nacionalizmus kibontakozása idején a magyar nyelvű sajtó megindítója, Rát Mátyás egy tanulmányában — amelyet Ludvig Schlözer *Stats-Anzeigen* című folyóiratában 1787-ben *Über Ausrottung der ungarischen Sprache* címmel leközölt — és amelyben II. József nyelvrendeletét bírálta, aláhúzta a magyaron kívül a többi hazai nép jogát is az anyanyelvéhez. „Ich hätte noch mehrere aus den reinsten Grundsätzen

der Politik hergeholté Gründe, die augenscheinliche beweisen: daß es für einen großen Staat, besonders für unser sämtliches Vaterland, vorteilhaft sei, mehrere Sprachen darinn zu haben, und daß es die größte Notwendigkeit der zu hoffende höchste Flor erheische, alle zu erhalten, folglich zu cultivieren." Rát már évekkel korábban, a *Magyar Hirmondó* 1782. évfolyamában is hasonlóan vélekedett: „Elhíttetem magammal, hogy a hazában lakozó nemzetek közül egyik sem fogja a maga nyelvét itt általánossá tenni. . . Nincs hát egyéb hátra, hanem hogy mindegyik a maga nyelvének gyarapításán teljes igyekezettel rajta legyen. . . Távolság legyen tehát, hogy valamely nyelvet, annyival inkább saját hazánk nyelvét kiirtani igyekezzünk!”

Rát Máttyás bizonyára a göttingeni egyetemen megismert Herder-i eszmék hatására szállt síkra valamennyi magyarországi nép anyanyelvének kifejlesztése érdekében. De másrészt az is valószínűnek látszik, hogy Rát 1788-ban Schlözer lapjában németül megjelent tanulmánya is hozzájárult Herder informálásához II. József nyelvrendeletének méltánytalanságaival kapcsolatban. A neves német író ugyanis így írt a *Briefe zur Beförderung der Humanität* (Bd. I. 56.) c. művében II. Józseffel kapcsolatban: „Wahrlich, wie Gott alle Sprachen der Welt duldet, so sollte auch ein Regent die verschiedenen Sprachen seiner Völker nicht nur dulden, sondern auch ehren. . . Die beste Cultur eines Volks ist nicht schnell; sie läßt sich durch eine fremde Sprache nicht erzwingen; am schönsten, und ich möchte sagen in ihrer ererbten und sich forterbenden Mundart. Mit der Sprache erbeutet man das Herz des Volks, und ist's nicht ein großer Gedanke, unter so vielen Völkern, Ungarn, Slaven, Wlachen, u.s. Keime des Wohlseyns auf die fernste Zukunft hin ganz in ihrer Denkart, auf die ihren eigenste und belibteste Weiser zu pflanzen?” Könnyen elképzelhető, hogy Herder, aki korábban lelkesedett II. Józsefért, részben éppen Rát Máttyás tanulmánya alapján módosította nézeteit.

II. József halála előtt nyelvrendeletét is visszavonta, de számos magyar író és újságíró a birodalmi egységesítő tervektől függetlenül is talált a nemzeti nyelvi differenciálódási folyamatban árnyoldalakokat is.

Schlözer 1779-ben értesült arról, hogy Magyarországon is készülnek egy újságot anyanyelven kiadni. E szándékot természetesnek találta, mégis elretentette az a gondolat, hogy a történészeknek még több nyelvet kellene megtanulniok: „Daß eine so mächtige, zahlreiche und schon Jahrhunderten gelehrte Nation, wie die ungrische ist, auch ihre Sprache zur gelerten – oder Bücher-Sprache machen will: ist eine sehr natürlicher Gedanke. Aber auswärtige Historiker erschrecken so oft sie von einem solchen neuen Projecte hören. . .”

A magyarországi írók és publicisták egy részét a nyelvi dezintegráció azért nyugtalanította, mert azért, hogy egy kis nép nyelvét máshol alig ismerik, fellép az Európától való elszigetelődés veszélye. E veszély elhárítására, illetve áthidalására többféle terv is született.

Nem meglepő, hogy egyes folyóiratszerkesztők a magyarországi szellemi élet híreinek a külföld számára való közvetítése nyelvi eszközét a német nyelvben látták. 1786-ban megindított folyóiratának, a *Merkur von Ungern* nyelvének magyarázatoként Kovachich Márton György azt írta, hogy a latin ugyan régen a tudomány nyelve volt, de a nagy többség ennek nem látta hasznát. A magyar nyelvről az volt a véleménye, hogy nem általánosan ismert és nem is eléggé kiművelt. Politikai és tudományos okokból a németet találta a legalkalmasabbnak.

Hasonló érvekkel támasztja alá a század végén Ludwig Schedius, a *Zeitschrift von und für Ungern* című folyóirat szerkesztője lapja német nyelvét. A Göttingában tanult szerkesztő ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy nem kívánja lenézni a többi magyarországi nyelvet sem, de kétségtelenül németül olvasnak szerinte a legtöbben a hazai művelt emberek közül. Ugyanakkor e nyelvet tartja a legalkalmasabbnak a német nyelvű országokkal való kapcsolat fenntartásához.

A 18. század végi nyelvi és kulturális dezintegráció kezdetén figyelemre méltók azok a törekvések, amelyek az európai kapcsolatok fenntartására irányultak. E téren nem érdektelen Rát Máttyás elképzelése sem, ami a magyar és a többi hazai nép nyelvének kifejlesztését igyekezett összekapcsolni e nemzeti kultúrák kölcsönös megismertetésének és közvetítésének szándékával; Magyarországnak egy Kelet-Nyugat közötti közvetítő hivatást jelölt ki, melynek során, bizonyára a Herder által képviselt „ex oriente lux” felfogástól befolyásolva, azt is kívánta, hogy a magyarországi népek közvetítsék a keleti népek kul-

túrráját a Nyugat számára. A soknemzetiségű országot úgy tekintette, mint ami „egész Eruópa tudományának tárházává és depositoriumává” válhatna.

Hogy Kelet-Közép-Európában a nemzeti nyelv elterjedése és kifejlődése konfliktusok és izoláció forrása is lehet, felismerte a magyar nemzeti megújulás felvilágosodás kori vezéralakja, Bessenyei György is, aki pedig elsőként mutatott rá a hetvenes évek elején az anyanyelvű irodalom és művelődés fontosságára. Egy 1804-ben írt művében viszont elítélte azokat a konzervatív törekvéseket, amelyek a magyar nyelv általánossá válását a magyar népnek a modern európai eszméktől való elszigetelésére akarták felhasználni. „Egy országot megőrizni nemzeti nyelvében azért, hogy a körülötte lévő nemzeteknek értelme, tudománya, okoskodása oda be ne juthasson, igen különös érdeklődésre mutat.” A rendőri ügyvé vált cenzúra azon törekvését, hogy az országot izolálja Európától, keményen megbélyegzi: „Hálóval kellene az ország határait körülkeríteni, hogy az ide utazó gondolatokat megfogdoshassák.” Mindezt hiábavaló igyekezetnek ítéli, mert szerinte csak azt érik el vele, hogy „minden ember gyerekét idegen nyelvekre tanítja, s franciául, németül fognak százszor tilalmasabb dolgokat olvasni, mint amelyeket magyarul eleikbe adnának.”

A magyar felvilágosodás korában tehát éppen a magyar nyelvű sajtó és művelődés legkiválóbb előharcosai voltak azok, akik azt is felismerték, hogy a nemzeti fejlődés nem járhat együtt az Európától való elszigetelődéssel. A kultúrák közvetítésére és kapcsolatára az egykori latin nyelv helyett részben a hazai nemzetiségek nyelvét, részben pedig a német és a francia nyelveket látták a legalkalmasabb eszközöknek. A magyar nyelvi és kulturális nacionalizmus kezdeteit vizsgálva e törekvésekről sem szabad megfeledkezni.

KÓKAY GYÖRGY

Ifjúsági könyvek egy pesti polgárcsalád házikönyvtárából (1840–1913). A Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum újkori osztálya immár évek óta rendszeresen vásárol tárgye gyűtéseket a Janny család hagyatékából. Így került sor 1992 végén a családi gyermekkönyvtár egy részének átvételére.

A Janny szülők származása, otthoni indíttatása eleve meghatározta, milyen könyveket vásároljanak három gyermeküknek (Gyula 1875-ben, Géza 1879-ben, Gizella 1889-ben született). A családfő, dr. Janny Gyula sebészfőorvos (Székesfehérvár, 1842 – Budapest, 1916) maga is értelmiségi családból származott: atyja, Janny József (Székesfehérvár, 1814 – Székesfehérvár, 1892) iskolaigazgató, neves pedagógus volt. Az édesanya, Zlamál Gizella (Pest, 1852 – Budapest, 1944) jómódú polgárcsalád sarja.

A Kiscelli Múzeumba került könyvek 3 nagy csoportba oszthatók. Az elsőbe tartoznak az iskolai tankönyvek, oktatási segédkönyvek: 1843–1904 közötti, zömében magyar nyelvű kiadások. Bár tematikailag igen változatosak (irodalom, egészségügy, művészet stb.), túlnyomórészt vallási-etikai, illetve történelmi tárgyúak. A másik két csoportba szórakoztató olvasmányok tartoznak: a valamennyi testvér által olvasott könyvek és Janny Gizi könyvei. Azok a kötetek, melyek – tekintettel a testvérek közti nagy korkülönbségre – öröklődtek, nagyjából 1840–1890 közöttiek, Gizi könyvei viszont 1894–1913 közötti kiadásúak.

A szórakoztató olvasmányok öröklődő csoportjába elsősorban történelmi tárgyú regények kerültek, sok klasszikussal (Verne, Mark Twain, Stevenson), illetve azok magyar nyelvű átdolgozásai. A csak Janny Gizi által olvasott könyvek között találni mesét (Benedek Elek, Mikszáth, Jókai), másrészt – s ezek a legkésőbbi kiadások – német nyelvű leányregényeket, melyeket ifjú hölgyek is szívesen forgattak.

A gyűjtemény nem teljes, mert egyes darabjai a kecskeméti Játékmúzeumba és – állománykiegészítés céljából – az Országos Széchényi Könyvtárba kerültek, illetve a család szentgotthárdi ágánál maradtak, de a különböző jegyzékek segítségével a könyvtár ifjúsági köteteinek egykorú állománya szinte tökéletesen rekonstruálható.

I. Tankönyvek, iskolai segédkönyvek

1. H. Müller: Das nützlichste Buch für kleine Kinder. Oder Bilder A B C = und Lesebuch. 5. verbesserte und vermehrte Auflage. Hamburg, é.n. 174 p. ill.
2. Christian G. Salzmann: Heinrich Gottschalk in seiner Familie oder erster Religionsunterricht für von 10 bis 12 Jahren. Stuttgart, 1845. Hoffmann'sche Verlags. 228 p.
3. Lukács Pál: Kis természet. Pest, 1848. Olcsó kiadás. 291 p.
4. 48 Werkstätten von Handwerken und Künstlern oder Schauplatz des bürgerlichen Gewerbsfleisses. 2. Aufl. Zürich, 1853. Däniker Verlag. 168 p. 48 lit.
5. Legolcsóbb képes ABC és olvasó könyv nyelvünk természetéhez alkalmazva erkölcsös és tanulságos mondatokkal. Pest, 1853. 152 p. ill.
6. Emléklapok katolikus gyermekek számára. Szerk. Huszár Károly. Székesfehérvár, 1856. Klökner Péter kiadása. 59 p.
7. A legfölségesebb Oltáriszentség folytonos imáadására és a szegény templomok fölszerelésére Pesten alakult anyatársulatnak alapszabályai. Esztergom, 1860. 34 p.
8. Horkai bácsi: Kis pajtás vagy ABC és olvasó könyvecske az írva olvasás tanítására. Debrecen, 1866. Ifj. Csáthy Károly kiadása. 84 p.
9. August Köhler: 32 Calligraphische Musterblätter aller Schrift Gattungen mit den verschiedenartigsten Verzierungen in neuesten Geschmack. Lit. Plate und Odendahl. Hamburg, é.n. Niemeyers Verlag. 32 lap.
10. J. Höger: Paterno's systematische Zeichenschulen. Wien, é.n. Heft 1–10. 60 lap.
11. Bárány Ignác: Magyarország története elbeszélésekben. Családi és iskolai olvasókönyv. Budapest, 1870. Lauffer Vilmos. 140 p.
12. Laky Demeter: Irály költészetten. Gymnasiumi használatra. 9. kiadás. Budapest, 1875. Ráth Mór kiadása, 224 p. (Hiányos!)
13. Elemi katekizmus katolikus gyermekek számára. 22. kiadás. Budapest, 1876. Szent István Társulat, 31 p.
14. Kobány Mihály – Fodor Lajos: Képes dal- és játékgyűjtemény óvodák-, gyermekkertek-, elemi népiskolák és családi körök használatára. II. rész. Budapest, 1877. Kobány bácsi kiadása, 64 p.
15. ABC és Olvasókönyv. 2. jav. kiadás. Szerk.: Laits Vendel, Luttenberger Ágost, Péterfy Sándor, Sretvizzer Lajos. Budapest, 1878. Légrády Testvérek, 95 p.
16. A magyarok története kapcsolatban a világtörténet nevezetesebb eseményeivel. Az elemi iskola V. osztálya számára. Budapest, 1882. 112 p.
17. Kisfaludy Károly: Csalódások. Vigjáték 4 felvonásban. Budapest, 1886. Franklin Társulat. Jeles Írók iskolai tára. 78 p.
18. Fodor József: Egészségtan a középiskolák felső osztályai számára, valamint magánhasználatra. Budapest, 1886. Lampel R. 190 p. +13 ábra.
19. Friedrich Schiller: Wilhelm Tell. 3. jav. kiadás. Kiadta és magyarázta Heinrich Gusztáv. Budapest, 1896. Franklin Társulat. 207 p.
20. Flavigny grófné: A keresztény ifjúság könyve. Az anyának vallásos intései gyermekeihez. Ford. Czirer Cseh Stefánia. Havi füzetek III. évf. 10–12. sz. Budapest, é.n.
21. Hector Malot: Sans famille. Für den Schulgebrauch. Leipzig, 1903. Bernhard Lade, Freytag, 232 p.
22. Hector Malot: En famille. Leipzig, 1904. 225+21 p.

II. Szórakoztató olvasmányok a Janny gyermekek közös használatában

1. Lukács Pál: Kis verselgető. Pest, 1841. 94 p.
2. Lukács Pál: Erdélyi kis magyarka. Pest, 1845. Eggenberger J. és fia. 32 p.
3. Lukács Pál: Kisdud utazó. 2. bőv. kiadás. Pest, 1843. Eggenberger J. és fia. 108 p.
4. Schmid Kristóf: Ifjúsági iratai. I–II. kötet. 3. díszkiadás, új beszélyekkel bővítve. Szerk.: Sujánszky Antal. Pest, 1847. Emich. 208 és 206 p. 10–10 acélmetszet.
5. Egede János a grönlandi utazó. Elbeszélés az ifjúság számára Nieritz után. Pest, 1847. Heckenast. 155 p.
6. Schmid Kristóf: Ifjúsági iratai. VI. kötet. – Tannenburi Róza. A fiatal remete. 3. átdolg. kiadás. Szerk.: Sujánszky Antal. Pest, 1850. Emich. 254 p. 10 acélmetszet.
7. Szabó Imre: Elveszett fiú. Népies elbeszélés. Pest, 1851. Jó és olcsó könyvkiadó Társulat. 96 p.

8. Schmid Kristóf: Piros tojások. Iskolai ajándé- kul jó gyermeknek. Németből ford.: Somogyi Károly. Pest, 1853. Jó és olesó könyvkiadó Társulat, 72 p.
9. F. L.: Szent Miklós napja. Franciából ford. Alvinczi Ferenc. Pest, 1854. Szent István Társulat. Ifjúsági iratok I. 149 p.
10. Rozgonyi János: Vásárfia jó gyermekek számára. II. füzet. 2. bőv. kiadás. Debrecen, 1854. 120 p.
11. H. Anton Jarisch: Andenken an die Schule. Lehrreiche Erzählungen und nützliche Belehrungen. Wien, 1857. Mayer and Co., 171 p.
12. A fölfedezett ékszer. Angolból magyarítá Boross Mihály. Pest, 1858. 103 p.
13. Campe I. H. után: Ifjabbik Robinson. Mulatsá- gos olvasókönyv gyermekek és ifjak számára. 3. jav. kiadás. Pest, 1858. Heckenast. 247 p.
14. Lukács Pál: Kis czitera. A vidám gyermekvilá- gnak szerzés. Pest, 1860–61. Heckenast, 120 p.
15. Szünórák. I–II. kötet. Szerk.: Füssy Tamás. Pest, 1862. Emich, 158 + 163 p. 1-1 könyomatú kép.
16. Hoffmann Ferenc után: Báró Vignerolles vagy: amilyen az úr, olyan a szolgál. Elbeszélés az if- júság számára. Történelmi elbeszélés a francia forradalomból. Pest, 1865. Lampel. 110 p. 4 acél- metszet.
17. Gyermekszínház. Marzipán hercegnő. A né- gerleány. Az árvaifú. Szerk.: Szabó Antal. Pest, 1865. Lampel, 95 p.
18. Kis Postás. A kis magyarokhoz küldi Lukács bácsi. Pest, 1866. Heckenast, 145–192 p.
19. J. Swift: Gulliver utazásai ismeretlen országok- ban. Átdolg. Hoffmann Ferenc. Az ifjúság és annak barátai számára. Ottterdinger Károly ké- peinek színes nyomataival. Buda, 1871. Nagel Bernát kiadása, 162 p.
20. Hasznos mulattató. II. kötet. Olvasni szerető fi- úk és leányok számára. Szerk. és kiadó Dolinai Gyula. Budapest, 1873. 72 p. 30 kép.
21. Hasznos mulattató. III. kötet. Budapest, 1873. 64 p. 25 kép.
22. Gyóry Vilmos: A legújabb Robinson, 2. kiadás. Budapest, 1873. 282 p.
23. Hasznos mulattató. Szerk. és kiadó Dolinay Gyula. Az olvasni szerető mindkét nembeli if- júság és a nép számára könyvtárak szervezése céljából. Budapest, II. évf. 1874. 1., 2., 6., 25., 26. füzet; III. évf. 1875. 9. füzet.
24. Hoffmann Ferenc után: Bátya és öcs. Czanyu- ga József átírata. Elbeszélés az ifjúság számá- ra. Budapest, 1874. Lampel. Ifjúság könyvtára. 147 p. 4 acélmetszet.
25. Áldor Imre: A nagy Napoleon császár történe- te. Budapest, 1874. Franklin Társulat. Törté- nelmi Könyvtár IV. füzet. 120 p.
26. Áldor Imre: Nagy Sándor és kora. Budapest, 1875. Franklin Társulat. Történelmi Könyvtár V. füzet. 112 p.
27. Vértesi Arnold: Julius Cézár története. Buda- pest, 1876. Franklin Társulat. Történelmi Könyvtár 26. füzet. 111 p.
28. Áldor Imre: Kereszt és félhold vagy a mórok Spanyolországban. Budapest, 1877. Franklin Társulat. Történelmi Könyvtár 36. füzet. 120 p.
29. Rüstig Zsigmond, a brémai kormányos: Új Ro- binson. Marryat kapitány után a magyar ifjúság számára ford. dr. Dulácska Géza. Budapest, 1875. Athenaeum. 434 p.
30. Andersen's sämtliche Märchen. Ill.: Ludwig Richter, Paul Thunann, Theodor Hosemann, Graf Poggi, Oscar Pletsch. 11 verm. Aufl. Leip- zig, 1875. Günther, 478 p.
31. Józsa Géza: Kis színpad. Színművek úri gyer- mekek számára. Az aranyos könyv. Béla és Je- nő. Budapest, 1876. Lampel. 40 p.
32. Verne Gyula: Grant kapitány gyermekei. I–II. kötet. Ford. Vértesi Arnold. Budapest, 1876. Franklin Társulat. 240+266 p.
33. Hüvelyk Matyi. Mese jó gyermekek számára. Budapest, 1874. A Franklin Társulat képes me- sekönyvei. 20 p. 6 kép.
34. Onkel Gustav. Eine Kindergeschichte mit ernsthaftem Ausgang von Heichen-Abenheim nach J. Habberton's „Helen's Babies“. 3. Aufl. Stuttgart, 1877. 208 p.
35. Tante Jettchen. Nach dem Amerikanischen des John Habberton von Alfred Nürenberg. Stutt- gart, 1879. 283 p.
36. Jules Verne: Öt hét léghajón. Utazás Afriká- ban. 2. kiadás. Budapest, 1880. Franklin Társulat, 174 p.
37. Julius Verne: Die fünfhundert Millionen der Begum. 2. Aufl. Leipzig, 1880. J. Verne's Schriften XXXI. Band. Hartleben, 252 p.
38. Az igazmondó száj. Budapest, 1881. 28 p.
39. Jules Verne: A gőzház. Ford. Rákosi V. és Szokolaj J. Budapest, 1881. Légrády, 328 p.
40. Jules Verne: Utazás a Holdba és a Hold kö- rül. 2. kiadás. Budapest, 1882. Franklin Társu- lat, 183 p.

41. Colon Fernand, C. K. fiának elbeszélése: Columbus Kristóf élete és Amerika felfedezése. Budapest, 1882. Eggenberger, 286 p. 1 térkép.
42. Hoffmann Ferenc: Ki mint vet, úgy arat. Átdolg. Szabó Antal. Elbeszélés az ifjúság számára. Budapest, 1882. Athenaeum, 114 p. 4 acél-metszet.
43. Daudet Alfonz: A kis Izé. Egy gyermek története. Ford. Borostyáni Nándor. Átdolg. kiadás. Budapest, 1883. Légrády, 276 p.
44. Eötvös Károly Lajos: Kis Világ legújabb Flóri könyve. Gyulay László és Taly Antal rajzaival. Budapest, 1884. Szerzői kiadás. 96 p.
45. Wörishöffer: Auf dem Kriegspfade. Eine Indianergeschichte aus dem fernen Westen. 2. Aufl. Bielefeld-Leipzig, 1885. Belhagen und Klasing. 624 p. III.
46. Mark Twain: Koldus és kifályfi. Elbeszélés minden korbeli fiatalok számára. Ford.: Fái J. Béla. Budapest, é.n. Révai. 335 p.
47. Mayne-Reid: A fiatal utazók. I–III. kötet. Ford.: Kürthy Emil. Budapest, 1886. Magyar Ifjúság–Révai. Szünidei könyvtár 3–5. füzet. 190 p.
48. Gaál Mózes: Az utolsó lantos. Regényes korrajz. I–II. kötet. Budapest, 1886. Magyar Ifjúság. Szünidei könyvtár 1–2. füzet. 119 p.
49. Verne Gyula: A rejtelmes sziget. Átdolg. Szász Károly. 2. kiadás. Budapest, 1886. Franklin. 383 p.
50. Stevenson R. L.: A kincses sziget. Ford.: Kürthy Emil. Budapest, 1887. Magyar Ifjúság könyvei. 296 p.
51. Maurice Thompson: Robin Hood története. Ford.: Nagy István. Budapest, 1887. 77 p.
52. Verne Gyula: Utazás a tenger alatt. 2. kiadás. Budapest, 1887. Franklin. 294. p.
53. Thomas Lajos nyomán Fésüs György: A legnevezetesebb fölfedezések és találmányok könyve. I–II. kötet. I. osztály: Az ország- és népismeretén tett legnevezetesebb fölfedezések könyve. I. A régiebb tengeri és szárazföldi utazások az Amerikába és Indiába vezető tengeri út fölfedezéséig. 230 p. II. Fölfedezések és földrajzi tekintetben fontos vállalkozások az Új-világ felfedezésétől a jelenkorig. 248 p. II. osztály: A legnevezetesebb találmányok könyve. I. A legnevezetesebb találmányok a 18. század végéig. 255 p. II. A 19. század legnevezetesebb találmányai. 239 p. Pozsony–Budapest, 1884–1885. Stämpfel Károly kiadása.
54. Radó Vilmos: Gr. Benyovszky Móric élete és kaladjai. III.: Szemlér Mihály. Budapest, 1889. Eggenberger, 296 p.
55. Fr. J. Pajeken: Andrew Brown der rote Spion. Eine Erzählung aus dem Wilden westen Nordamerikas. III.: Erik Bergen. Stuttgart, é.n. Effenberger, 152 p. jelzett kötés (Heinr. Koch).
56. Grundmann J.: Peter der Kundschafter. Erzählung aus dem nordamerikanischen Befreiungskriege. 2. Aufl. III.: Zweigle. Stuttgart, é.n. Effenberger, 119 p. jelzett kötés (Heinr. Koch).
57. Paul Moritz: Der Pfadfinder. Eine Erzählung für die Jugend. Nach J. F. Cooper. III.: W. Hoffmann. Stuttgart, é.n. Thienemanns, 159 p.
58. Bruno Garlepp: In tausend Gefahren. Eine Geschichte aus Ostasien. 2. Aufl. III.: Meyer-Wegener. Stuttgart, é.n. Levy-Müller, 272. p.
59. Carl Matthias: Der Goldtambour. Eine Erzählung für die reisere Jugend. III.: W. Zweigle. Stuttgart, é.n. Levy-Müller, 280 p.
60. Kurt Wildenstein: Dolf der Burenheld. Gefahren und Erlebnisse eines jungen Deutschen in jüngsten Burenkriege. 5. Aufl. Stuttgart, é.n. Loewes. 156 p.
61. Karl Tanera: Vom Nordkap zur Sahara. III.: E. Zimmer. Stuttgart, é.n. Union Deutsche Verlagsgesellschaft, 299 p.
62. Mayne-Reid kapitány: A Tüzföld. Kalandok a Terra del Fuegon. A serdültebb ifjúság számára. Jogositott magyar nyelvű kiadás. Budapest, é.n. Révai, 173 p.
63. Kálmán diák [Törs Kálmán]: Garibaldi ifjúsága vagy egy világhős gyermekkora. III.: Dörre Tivadar. Budapest, é.n. Révai. Jó könyvek a magyar nép számára. 23 p.

III. Janny Gizella könyvei

1. Paprika Jancsi színháza. Budapest, é.n. Lam-pel. 10 lap.
2. Czirmos czicza naplójából és egyéb elbeszélések. Budapest, 1894. Athenaeum. Forgó bácsi könyvtára. 115 p. jelzett kötés (Gottermayer).
3. B. Büttner Lina: Testvérek vagyunk. Elbeszélés serdülő leányok számára. Budapest, 1897. Szent István Társulat, 265 p. jelzett kötés (Gottermayer).
4. Halden Erzsébet: Leánytörténetek. Elbeszélések az ifjúság számára. Jogositott magyar ki-

- dás. Budapest, 1897. Athenaeum. 167 p. jelzett kötés (Gottermayer).
5. Hermann Ottóné: Eresz alatt. Történetek az állatvilágból, versek, mesék. Budapest, 1897. Singer és Wolfner. 175 p. jelzett kötés (Kiss Valdemár).
 6. Ruschek Antal: A keresztény nő. Ill.: R. Hirsch Nelli. Budapest, 1898. Szent István Társulat. 165 p. jelzett kötés (Gottermayer).
 7. Verne Gyula: Utazás a Föld körül nyolczvan nap alatt. Átdolg. Szász Károly. 3. egyedül jogositott képes kiadás. Budapest, 1898. Franklin. 333 p.
 8. Gaál Mózes: A legkisebbik leány. Budapest, 1897. Athenaeum. Fiatal Leányok Regénytára. 284 p.
 9. Ambrozovics Meszlényi Ilona: Hajnalka. Budapest, 1899. Athenaeum. Fiatal Leányok Regénytára. 256 p. jelzett kötés.
 10. Andor József: Két szív: Regény két részben. Budapest, 1899. Athenaeum. Fiatal Leányok Regénytára. 352 p. jelzett kötés (Athenaeum).
 11. Teleki László: Kegyenc. Szomorújáték 5 felvonásban. 2. kiadás. Budapest, 1900. Franklin. Olcsó Könyvtár. 200 p.
 12. Mikszáth Kálmán: Tavaszi napfény. Ill.: H. M. Bennet. Budapest. é.n. Légrády. 52 p.
 13. Jókai Mór: Meséskönyve. Ill.: Gyulay László. Budapest, é.n. Révai. 393 p. jelzett kötés (Gottermayer).
 14. Stein A.: 52 vasárnap vagy 3 gyermek naplója. Németből ford.: V. A. Budapest, é.n. Légrády. 260 p.
 15. Ottilie Wildermuth: Kindergruß. Erzählungen für Kinder von 8 bis 12 Jahren. 10. Aufl. Ill. Georg Hahn. Stuttgart, é.n. Union Deutsche Verlagsgesellschaft. 271 p.
 16. Franz Hoffmann: Märchen und Fabeln für Kinder. 11. Aufl. Stuttgart und Leipzig, é.n. Schmidt und Spring. 320 p.
 17. Benedek Elek: Nagyapóéknál. Egy fiú naplójából. Ill.: Mühlbeck Károly. Budapest, é.n. Singer és Wolfner. 180 p. jelzett kötés (Haladás Könyvkötői Vállalat).
 18. Eberhard A. G.: Iannchen und die Kühle. Ill.: Albot u. Kramer. München, é.n. Stroefler. 92 p. jelzett kötés.
 19. Benedek Elek: Uzoni Margit. Regény fiatal lányok számára. Ill.: Mühlbeck Károly. Budapest, é.n. Singer és Wolfner. 217 p.
 20. Tutsek Anna: Rózsák között. Fiatal lányok számára. Budapest, é.n. Singer és Wolfner. 172 p. jelzett kötés (Wolfner).
 21. Bernhardine Schulze-Schmidt: Drei Freundinnen. 3. Aufl. Stuttgart, é.n. Kränzchen Bibliothek. Union Deutsche Verlagsgesellschaft. 279 p.
 22. Bertha Clément: Libelle. Lenz und Brautzeit. 4. Aufl. Stuttgart, é.n. Union Deutsche Verlagsgesellschaft. Kränzchen Bibliothek. 324 p.
 23. Marie Beeg: Mädchenjahre in Lust und Leid. Erzählung für junge Mädchen. 3. Aufl. Stuttgart, é.n. Union Deutsche Verlagsgesellschaft. 402 p.
 24. Emma Laddey: Flitter und Gold. Ein Roman für Mutter und Töchter. 5. Aufl. Stuttgart, é.n. Union Deutsche Verlagsgesellschaft. 346 p.
 25. Else von Wildhagen: Troztkopfs Brautzeit. 2. Band. 35. Aufl. Ill.: Willy Planck. Stuttgart, é.n. Gustav Weise. 265 p.
 26. Else von Wildhagen: Aus Troztkopfs Ehe. 3. Band. 36. Aufl. Stuttgart, é.n. Gustav Weise. 226 p.
 67. Tony Schumacher: Dummerchen. Eine Erzählung für jung und alt. Stuttgart, é.n. Levy-Müller. 182 p. jelzett kötés (Heinr. Koch).
 28. Everett Green: Egy leány története. Angolból átdolg. Révész Paula. Budapest, é.n. Singer és Wolfner. Ifjúsági regénytár. 136 p.
 29. Richard von Volkmann Leander: Traumereien an französischen Kamien. Märchen. 47. Aufl. Ill.: Hans Richard von Volkmann. Leipzig, 1913. Breitkopf-Härtel. 123 p.

HOLLÓ SZILVIA

FIGYELŐ

Kéki Béla (1907–1993.) Búcsúznunk kell Kéki Bélától, az Országos Széchényi Könyvtár, majd a Budapesti Műszaki Egyetem Könyvtárának egykori igazgatóhelyettesétől, aki egyetemi és főiskolai előadásai, valamint publikációival könyvtárosok több nemzedékét vezette be az európai és a magyar könyvtörténet fejezeteibe. Gazdag életművének első fele jórészt Erdélyhez kapcsolódott. Petrosényban született 1907-ben, középiskolai tanulmányait Erdélyben végezte, majd a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán tanári diplomát szerzett. 1927-ben egyetemi tanulmányait a kolozsvári egyetemen folytatta, ezt követően előbb a Kolozsvári Lyceumi Könyvtár, majd 1940-től a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár munkatársa lett. Munkatársa volt több erdélyi magyar folyóiratnak és újságnak is (*Erdélyi Irodalmi Szemle, Keleti Újság*), 1936-tól a *Pásztortűz* szerkesztője, 1941-től pedig az *Ellenőr* színikritikusa lett. Publicisztikai tevékenysége során lelkes propagálója volt a modern magyar zenének, mindenekelőtt Bartók és Kodály művészetének. Az erdélyi szellemi életben való élénk részvételének a második világháború vetett véget. Hadifogságból való visszatérése után, 1949-ben az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatóhelyettese lett. Varjas Bélával együtt talán ők voltak a nemzeti könyvtár utolsó olyan vezetői, akik még nem politikai okokból kerültek oda, hanem akik valóban könyvtárosok: a nemzeti könyvtár gyűjteményét ismerő és szerető szakemberek voltak. 1949-től az ELTE Bölcsészkarán, illetve a Pedagógiai Főiskola Könyvtári Tanszékén nyomdászattörténeti és könyvtörténeti előadásokat tartott. Élvezetes előadásai, és jegyzeteiből könyvtárosok hosszú sora kóstolt bele az írás és a könyv történetébe. 1971-ben kiadott írástörténeti műve (*Az írás története* Bp. 1971–1975. Gondolat K. 159 l.) a két magyar kiadáson kívül két német és egy cseh nyelvű változatban is megjelent. 1952-től a Műszaki Egyetem Központi Könyvtárában lett az Olvasószolgálat vezetője; 1957-től 1968-ig, nyugdíjazásáig a könyvtár igazgatóhelyettese, 1956 után, 15 évig a Magyar Könyvtárosok Egyesületének elnökségi tagja volt. Könyvtári Ászaklapokban számos publikációja jelent meg, de sajnos így is sok mindent magával vitt; élete utolsó éveiben — a témához szükséges szabadabb légkört felhasználva — készült ugyan a harmincas–negyvenes évek erdélyi szellemi életéről, folyóiratairól mindenekelőtt az általa is szerkesztett *Erdélyi Irodalmi Szemle* történetéről összegezést írni, de a halál ebben már megakadályozta. Azt még megérte, hogy 85. születésnapján, kultúránk érdekében kifejtett tevékenységéért a Magyar Köztársaság kitüntetésben részesítette. Emlékét — az erdélyi kisebbségi sajtóban írott cikkei és könyvtörténeti tanulmányai mellett — tanítványai is megőrzik.

KÓKAY GYÖRGY

A magyar irodalomtörténet bibliográfiája c. sorozat újabb kötetei. A bibliográfiai kézikönyv sorozatnak 1972-ben, 1975-ben, illetve 1982-ben megjelent 1., 2. és 6. kötete után az elmúlt évek folyamán több új darabja került a közönség kezébe: az 1849–1905 közötti periódus könyvészetének általános részét és személyi részének első hányadát magában foglaló 3. kötet, továbbá az 1905–1945 közötti időszak személyi részét befejező 7., és az 1945–1970 közti negyedszázad irodalomtörténeti-kritikai munkásságát fellelő 8. kötet.

A 19. század második felének bibliográfiája immár a polgárosult nemzeti irodalom tükré, teljesen kifejezett irodalmi életé, önállósult — társadalmilag emancipálódott írói pályáké, korszerűsödő irodalmi kifejezőeszközöké. Még szélesebb körű és szerzeágazóbb anyagot kellett tehát szerkesztőinek, II. Törő Györgyinek, Nagy Miklósnak és Tódor Ildikónak feldolgoznia és rendszereznie, mint az előző kötetek készítőinek.¹ Ezért is szövegi le előszava jogos öntudattal azt, hogy feladatkörének határain nem volt módja túllépni, hogy a kiadvány a magyar irodalomtudomány, és nem a magyar irodalom bibliográfiája: azaz nem terjed ki az írói alkotások nem tudományos jellegű kiadásaira, illetve az egyes folyóiratokban közölt szépirodalom könyvészeti regisztrálására. Ha még erre is vállalkozott volna, az kétségtelenül szinte kezelhetetlenné duzzasztotta volna a köteteket. Mással, nem kevésbé értékessel viszont jócskán gazdagít bennünket a vállalkozás. A 3. kötet híven követi az előzőeknél már bevált rendszerező elveket, illetve felépítési kereteket — az anyag bőségénél fogva azonban az irodalmi „háttér” — intézményrendszer, elvi kérdések stb. — bemutatása szükségszerűen jóval kiterjedtebb. S a gyűjtemény az irodalmi folyamat immár kialakult szerves állandóságát, stabilitását is erőteljesebben érzékelteti. Törzssanyagát az OSzK-ban fellelhető könyvek és periodikumok szolgáltatták. Elkészítéséhez a szerkesztők közel 400 folyóiratot és hírlapot (közülük nem egynek számos évfolyamát) vizsgálták végig. Emellett jelentős mértékben hasznosították a határainkon kívül megjelenő magyar nyelvű irodalomtörténeti publikációkat, beleértve a külföldi folyóiratok magyar irodalomtörténeti publikációanyagát is. Ezzel együtt a rendkívül kiterjedt anyagban szelektálniok kellett: a korszak egész magyar irodalomtörténeti anyagának feldolgozása össze-mosta volna a jelentőset a lényegtelennel, — így a kötet — s ezt csak helyeselhetjük — csupán azokkal a szerzőkkel foglalkozik, akiknek tevékenységét eddig érdemi szakirodalom elemezte. De még itt is — úgy szintén helyesen — számot vetettek azzal, hogy olyan szerzőket is tárgyalniok kell (pl. Arany Jánost), kiknek teljes szakirodalmi önálló kiadványt is megtöltene. Ebből következően a kiemelkedő írók szakirodalmát (köztük pl. Gárdonyiét, Gyulaiét) erőteljesebben rostálták, mint a kisebb jelentőségű írókét. Az az anyag van együtt, amelyre az irodalomtörténetész szakembereknek munkájukban szükségük lehet. E célt szolgálja az is, hogy a szerkesztők külön fejezetekben összegezték a kutatás számára alapvető segédkönyvek, összefoglaló irodalomtörténetek könyvészeti leírását. Valamint az, hogy külön fejezet szól az idegen nyelvű irodalomtörténeteket kommentáló szakirodalomról, amennyiben a mű e korszakban keletkezett.

Bibliográfiánk e köteté — az előző kötetekhez szintén hasonlóan — megkönnyíti a további bibliográfiákban való tájékozódást: a régebbi nemzeti bibliográfiák mellett tartalmazza a hírlapbibliográfiákat, az irodalomtörténeti kurrens bibliográfiákat és repertóriumokat, valamint a rokon tudományok fontosabb bibliográfiáit. Aki a rokon tudományokban tájékozódni akar, az első lépéseket kiadványunk segítségével is megetheti — a hazai klasszika-filológiai irodalomtól a művészettörténetig.

Hasznos segítőársunk továbbá a magyar irodalmi lexikonokról és életrajzgyűjteményekről adott összegzés — az abban foglaltak nélkül dolgozni aligha lehet. Ugyanez vonatkozik az összefoglaló magyar irodalomtörténeti művek jegyzékére, beleértve azok szakirodalmát is. Fejlődéstörténetileg összegyűjtötték benne mindazokat az alkotásokat, amelyek alapján a megjelenés idején az egykori szakember (vagy érdeklődő olvasó) a folyamatok *egészéről* tájékozódhatott. A csak az 1849–1905 közötti korszakról, vagy jobbára e korszakról szóló szintéziseket — az eddig bevált gyakorlatot szintén folytatva — ezúttal is elkülönítették, így akit csak ez érdekel, erre koncentrálhat. Az antológiák, albumok listája nyomán pedig az egykorú irodalmi értékörzés és értéktudatosítás folyamatába pillanthatunk bele.

Fontos erénye a kiadványnak az is, hogy az előző kötetekhez képest tüzetesebben és árnyaltabban tér ki az irodalmi életre — mindenekelőtt az író társadalmi, illetve gazdasági helyzetére, író és közönség viszonyára. Sokrétűen felöleli az irodalmi mozgás elsődleges hatótényezőit — az irodalmi társaságoktól a könyvtárárig, a sajtóig és a színházig. Igen lényegesnek tartom az „Irodalom és társadalom” című fejezetet is — köztudott, hogy a korszak elején irodalmunk a nemzeti tudat mentesvárának szerepét töltötte

¹ II. Törő Györgyi — Nagy Miklós — Tódor Ildikó: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája*. 3. köt. 1849–1905. Általános rész — Személyi rész. I. A–Gy. Sorozatszerk. Kókay Györgyi és V. Windisch Éva. A kötet munkatársa Csóra Karola. Bp. 1990., Akadémiai K. 774 p.

be, annak egyik kiemelkedő kohéziós-integratív tényezője volt. Ugyanakkor tükrre és elősegítője a polgárosodás rohamosan kibontakozó folyamatának, s vele az írói szereptudat, funkciószemlélet, irodalmi hatásmechanizmus átalakulásának. S e korszakban újra kellett gondolni nemzeti irodalmunknak a világirodalom egyetemességébe való beletartozását, nemzeti jelleg és univerzalizmus kölcsönhatását is. A bibliográfia rendszerezéséből mindez jól érzékelhetően élénk tűnik.

Az irodalom és filozófia, irodalom és világnézet, irodalom és természettudomány, irodalom és vallás, irodalom és erkölcs című fejezetek a kritikai gondolkodás fejlődésének elvi-szellemi alapját világítják meg kiadványunkban. Különösképpen az optimizmusról és pesszimizmusról, a tragikumról, az „ideál és reál” viszonyáról, valamint a költői igazságszolgáltatásról szóló írások összeállítása becses, hiszen az ide gyűjtött cikkek, tanulmányok az írói lélepszemlélet, mentalitás, erkölcsi és esztétikai beállítódás legfontosabb kérdéseit ragadják meg. (A válogatás azonban ezúttal még részletesebb lehetett volna – alig van jelentősebb hazai alkotója a korszaknak, aki valamiképpen ne nézett volna szembe e problémákkal.) Figyelemre méltó az egyes – nagyobb lélegzetű – irodalomelméleti művek kritikai visszhangjának feltérképezése is – a gondolatok egykorú továbbgondolását ismerheti meg segítségével az olvasó. S hasonlóképpen figyelemreméltó, ugyanakkor új vonás itt az annotáció: a rövid jegyzetek az egyes írások karakterisztikumába avatják be a bibliográfia használatját.

A műfajelméleti fejezetnek pedig az az újdonsága – eltekintve attól, hogy a korszakban előretörő műfajok (pl. regény, verses regény, népszínmű stb.) anyagát summázza – , hogy önálló egységként felveszi a műfordítást is, a világirodalom termékenyítő hatásának beható megfigyelését lehetővé téve. Az irodalomtudomány és az irodalomkritika című összeállítást a két diszciplína tudatát, önszemléletét világítja át – az utóbbi alighanem bővebb is lehetne. Hiszen egy korszak esztétikai normarendszerét, értéktételezését és minőségpreferenciáit, emberfelfogását, társadalomlátását a kritikára vonatkozó anyagból legalább annyira megismerhetjük, mint magából a szépirodalomból.

Közhely, hogy az irodalomtörténész nem képes érdemben végezni munkáját az alapvető történelmi források (iratgyűjtemények, emlékiratok, levelezés) és a történelmi feldolgozások nélkül. E téren is folytatódik az előző kötetek instruktív kezdeményezése. Emellett külön említést érdemel a társadalom alapvető új kategóriáira – középosztály, dzsentri, polgári értelmiség stb. – vonatkozó gyűjtés. Ugyanakkor viszont féljárnunk kell, hogy a korszak legfontosabb, szellemiségmeghatározó eszmei irányzatainak a liberalizmusnak, a pozitívizmusnak, a konzervatívizmusnak, a szocializmusnak – az áttekintése hiányzik: enélkül ugyanis a különben gondosan bemutatott irodalmi irányzatok (népiesség, romantika stb.) követelményrendszerének megértése sokkal nehezebb.

Az irodalmi élet szervezeti kereteinek feldolgozása – a feltételrendszer differenciálódása, az orgánmok gyarapodása, az intézmények sokasodása és polgárosulása révén – úgyszintén sokkal kiterjedtebb munkát igényelt az előző kötetekhez képest. A szempontok többnyire egyeznek azokkal, de a vizsgált anyag gyakran egy-egy „folyódelteként” szélesül ki. Erre csupán néhány példát említünk. A budapesti könyvnyomdák és kiadók fejezetrésze immár huszonnégy könyvtipográfiát tekint át, a periodikáké pedig száznyolcvan irodalmi folyóirat, lap tevékenységének könyveszetét tartalmazza. Az irodalmi társaságok anyaga – köztük a Kisfaludy Társaság és a Petőfi Társaság – hűsz sűrűn nyomott oldalt tesz ki, a pályázatoké szinte annyit. A színház-történeti fejezet – melynek összeállítása nem elsősorban egy irodalomtörténeti bibliográfia feladata! – majd negyven oldalra rüg itt.

A kézikönyv második része az *Egyes szerzőkre* vonatkozik, mely e kötetben az A–Gy betűk címszavait öleli fel. Folytatását (H–Zs) a 4. kötetben adja majd közre a vállalkozás. Szempontjairól, válogatási elveiről a szerkesztők oly pontos tájékoztatást adnak, hogy célravezetőbb azt saját szavaink helyett az olvasó számára ideiktatnunk. Eszerint „... Egy-egy szerző személyi bibliográfiája három fejezetre (*Bibliográfia. Szövegek. Irodalom*) tagolódik. A *Szövegek* c. fejezeten belül a *Kiadások* c. alfejezetben a tudományos igényű (ún. »kritikai«) szövegkiadások, továbbá életműsorozatok, összegyűjtött műveket tartalmazó kötetek könyveszeti adatait adtuk közre. A *Kisebb szövegek* cím alatt azoknak a folyóiratokban, gyűjteményekben megjelent szövegek kiadásoknak az adatai kerültek besorolásra, amelyeknek elsődleges célja... a kisebb terjedelmű irodalmi alkotások közzététele. A *Levelezés* c. alfejezet az író által írt levelek önálló kötetben, folyóiratban vagy gyűjteményben megjelent publikációinak az adatait tartalmazza. . .

Az *Irodalom* c. fejezet az íróra vonatkozó *általánosabb* jellegű szakirodalom, továbbá az önállóan megjelent (ill. színművek esetében a bemutatott) *egyres művekkel* foglalkozó tanulmányok, kritikák válogatott bibliográfiája. Az íróra *általában* . . . vonatkozó irodalom bibliográfiája a kisebb anyaggal rendelkező szerzők esetében pedig további tematikus bontásban (összefoglaló munkák, életrajzi források és feldolgozások, az író munkásságával, értékelésével foglalkozó írások, az író hatása, utóélete, műveinek kiadástörténete, külföldi fogadtatása) rendeződik el. . . A nagyobb szakirodalommal rendelkező írók anyagában a *Nyilatkozatok, vallomások* c. alfejezet, amely voltaképpen a kisebb szövegközlésekhez tartozna — mégis az *Irodalom* c. főfejezetben belül az *Életrajzi források és feldolgozások* szak alfejezeteként szerepel, abból a célból, hogy a kézikönyv használója így egységesebb életrajzi és pályaképet nyerhessen az íróról. . . Az *Irodalom* c. főfejezetet az író egyes önállóan megjelent, ill. — színművek esetében — a bemutatott művekről szóló recenzió- és tanulmányanyag zárja az *Egyres művekről* címszó alatt.”

Kötetünkben a szerzői bibliográfiák anyaga — többek között olyan klasszikus, illetve jelentős alkotóra vonatkozó szakirodalmat ölel fel, mint Arany János, Arany László, Benedek Elek, Bródy Sándor, Csiky Gergely, Gárdonyi Géza, Gyulai Pál. Ezek közül külön meg kell emlékeznünk az Arany János-címszóról, mely válogatott jellege mellett is hallatlanul nagy anyagot fog át. Szellemi minőségéről pedig csak annyit, hogy külön alfejezetet kap benne — többek között — a költő egyénisége, világnézete, politikai felfogása, társadalomszemlélete; életének egyes szakaszai; kapcsolata kortársaival; egyéb életrajzi források; kéziratok, tárgyi dokumentumok, Arany-portrék; kifejezései (szó- és szólásmagyarázatok); irodalmi kapcsolatai, irodalmi párhuzamok; kultusza; Arany és az irodalomtanítás; kiadástörténet, szövegkritika, az Arany-művek illusztrációi. Nem kevésbé lényeges, hogy szinte minden jelentős Arany-mű szakirodalmát is tartalmazza a vállalkozás. Mindennek ellentétéként: még a mára teljességgel elfeledett, csak az Arany-kutatás által számon tartott Fejes István költőről is 17 tétel szól!

Apróbb hiányosságokat persze szóvá lehet tenni, de minek keressünk — ilyen anyaggazdaság mellett — további „csomókat a kákán”? Inkább örüljünk: a 19. század második felének kutatása éppoly nélkülözhetetlen segédeszközzel gyarapodott, mint ezt megelőzően a korábbi korszakoké.

* * *

Bibliográfiánk 7. kötete² — a címből is kitűnően — folytatása az 1905–1945 közötti magyar irodalomtörténet személyi részének. Míután az előző kötet, a hatodik több mint egy évtizeddel ezelőtt, 1982-ben került a közönség kezébe, célszerű lesz előszavából úgyszintén felidézni néhány elvi szempontot, illetve gyakorlati tudnivalót — azok e kötet felépítését, szerkesztését is meghatározzák.

A szerkesztői bevezető mindenekelőtt arról tájékoztat, hogy a vállalkozás négy kötetben — a sorozat 5–8. kötetében — adja közre a 20. századi magyar irodalommal foglalkozó szakirodalom bibliográfiáját. Az 5. kötet a 20. századi magyar irodalomra vonatkozó *általános* részt tartalmazza majd, magában foglalva az 1905–1970 közötti időszak magyar irodalmának történetét feldolgozó kézikönyvek, segédkönyvek, monográfiák stb. adatait. A 20. századi magyar irodalom bibliográfiájának *személyi* része tölti ki a sorozat további három kötetét. A 6–7. kötetbe azokra az írókra vonatkozó irodalom bibliográfiája került, akikkel a szakirodalom már 1945 előtt is foglalkozott, illetve akiknek a tevékenysége már 1945 előtt számottevő volt. A 8. kötet pedig azoknak a szerzőknek munkásságára, annak kritikai visszhangjára vonatkozó bibliográfiát tartalmazza, akik 1945 után indultak.

A gyűjtés és válogatás elvi, módszertani szempontból általában az előző köteteknél bevált gyakorlatot követi. S ami azokban bevált, az itt is eredményes — mint ahogyan a szerkesztés gondossága, a filológiai akribia, a koncepciótudat, az irodalomtörténeti felkészültség, s mindenekelőtt a tárgy szerete is megegyezik a sorozat régebbi darabjaival. E kötet szerkesztői, Botka Ferenc és Vargha Kálmán is igen nagy munkát végeztek: erről már a kötet elején közölt rövidítésjegyzék tanúsodik (pontosabban az abba foglalt periodikumok és emlékkönyvek sorozata), még inkább a címszavak sokasága, mindenekelőtt pedig a

² BOTKA Ferenc — VARGHA Kálmán: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. 7. köt. 1905–1945. Személyi rész. II. L–Zs. Sorozatszerk. VARGHA Kálmán és V. WINDISCH Éva. A szerkesztésben részt vett SZERB Antalné. A kötet munkatársai B. HAJTÓ Zsófia és STAUDER Mária. Bp. 1989. 790 p.*

bennük közzétett ismeretömb. A megoldott feladat összetettségét és bonyolultságát jelzi különben, hogy e kötetben olyan fajsúlyú alkotók kerültek feldolgozásra, mint — többek között Lukács György, Márai Sándor, Molnár Ferenc, Móra Ferenc, Móricz Zsigmond, Nagy Lajos, Németh László, Radnóti Miklós, Schöpflin Aladár, Sík Sándor, Sinka István, Szabó Dezső, Szabó Lőrinc, Szomory Dezső, Tamási Áron, Tersánszky Józsi Jenő, Tóth Árpád, Vas István, Weöres Sándor. E névsorhoz aligha kell kommentár.

A válogatás felosztási rendszere is azonos a 3. kötetével: a bibliográfiát itt is az írók szövegei követik (kiadások, levelezés), majd az irodalom (nyilatkozatok, vallomások; tanulmányok, cikkek) s a címszót az egyes művekről szóló írások jegyzéke zárja. A legnagyobb írók esetében azonban ez a beosztás ehelyütt is sokszorosan kibővül (természetesen alkalmazkodva az életmű jellegéhez és jelleméhez), — s hogy mennyire, azt például a Móricz Zsigmondról alkotott bibliográfia mutatja. Itt leginkább az irodalmi munkásságról gyűjtött anyag rendszere árulja el a bővülést. Ez a következő: általános értékelések, portrék; regényei; novellái; egyes novellái; drámái; költészete; a tanulmányíró, publicista; a szerkesztő; nyelve, írói eszközei, esztétikája; irodalmi kapcsolatai; hatása, utóélete; külföldi fogadtatása, műveinek fordításairól; egyes műveiről. Úgy gondolom, ez a felosztási rendszer is önmagáért beszél.

Nemkülönben az itt és másutt közzétett cikk- és tanulmányanyag méretei. A mennyiség természetesen itt sem abszolút értékmérő, *valamit* azonban mindenképpen jelez — a minőségre is némiképp következtetést enged. Állításunk alátámasztására kiválasztottunk három címszót: Laczkó Gézáét, Márai Sándorét és Reichard Piroskáét. Egy jelentős, egy szerfözlött nagy és egy kevésbé jelentős íróét. E címszók számadatai beszédeseek — a kötet hasznosságát tanúsítók. Eszerint Laczkónál 5 kiadást írnak le bibliográfiailag, a nyilatkozatok-vallomások alfejezet 12 írást sorol fel 1914–1949 között (annotálva!), a tanulmányok, cikkek sorában 25 írás megjelölése olvasható (az első 1921-ből, az utolsó 1966-ból), az egyes művekről szóló összeállítás pedig az író 15 könyvéről, illetve színpadi bemutatójáról közöl 79 írást. Szerzői közül egypár: Féja Géza, Schöpflin Aladár, Keresztury Dezső, Király György, Bálint György (többször), Németh László, Szabó Zoltán. (E névsor egyébként jelzi: egykor kik vállalkoztak kritikáira. A közzétett folyóiratok listája pedig azt is, hogy milyen kritikai visszhang köszöntött egy-egy figyelmet érdemlő alkotást.)

A Márai-szócikk összes lényeges számadata szétfeszítené recenziók kereteit, ezért csak annyit: az író általános megismeréséhez 85 tanulmány, cikk leírása visz közelebb, egyes műveinek jegyzéke pedig 49 alkotásának kritikai reagálásáról ad számot. Az utóbbi rovatban 565 írás bibliográfiai adatait gyűjtötték össze. Az első 1918-ban, az utolsó 1970-ben kelt, — recenzenseinek személye pedig akár szimbolikus is lehetne: 1918-ban a Máraihoz oly közel álló Kosztolányi Dezső, 1970-ben (bibliográfiánkban utoljára) Rónay György írt Márai valamely művéről. Harmadik „író-példánkat”, Reichard Piroskát, a Nyugatmozgalom költőnjét azért választottuk ki, mivel őt ma már csak a korszak kutatói tartják számon. Tájékoztatásunkat 1 vallomás, 5 tanulmány, illetve cikk és az egyes műveiről szóló 8 kritika regisztrálása segíti ezentúl.

Eredetileg az volt a szándékunk, hogy a munka és teljesítmény gazdagságát illusztrálандó megidézzük még az egyik legnagyobb terjedelmű címszó, a Móricz Zsigmondról szóló fejezet számadatait is. Elálltunk ettől, mivel bízunk abban, hogy az olvasót az eddig elmondottak is meggyőzték a kötet kvalitásairól. Természetesen elképzelhető, sőt valószínű, hogy e kötetből kimaradt egy-egy író, vagy rossz helyre került egy-egy irodalomtörténeti reflexió. Ekkora tevékenység közepette ez elkerülhetetlen. Utánuk kurkászni — kicsinyesség lenne. Jelentősebb problémája a gyűjteménynek az irodalomtörténetesek életművének töredékes közlése (régelbi korokkal foglalkozó könyvek az előző kötetekben szerepelnek) — erről azonban a 8. kötet³ bírálatában szólunk részletesebben.

* * *

³ BOTKA Ferenc: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. 8. köt. 1945–1970.* Személyi rész. Szorozatszerk. KÓKAY György és V. WINDISCH Éva. A kötet munkatársai B. HAJTÓ Zsófia és STAUDER Mária. Bp. 1991. Akadémiai K. 488 p.

Az 1945–1970 közötti magyar irodalomtörténet fejlődését bemutató bibliográfiát megítni nehezebb, mint az előző kiadványokat. A 8. kötet ugyanis csak a személyi részt tartalmazza, — az általános rész, mely a félmúlt és a készülő jelen irodalmi kérdéseit hivatott bemutatni, együtt fog szerepelni az 1905–1945 közötti korszakéval, s azt — utaltunk már rá — a még meg nem jelent 5. kötet tartalmazza majd. A jelent megítni általában sokkal nehezebb, mint a múltat, — hát még akkor, ha az ahhoz szükséges általános szempontokat nem ismerjük. (Zárójelben jegyezzük meg: a két korszak általános bibliográfiájának összeolvasztásához bizony szó fér. A két korszak feltételrendszere, történelmi-társadalmi adottságai sok vonatkozásban különböznek egymástól, az azonossá kreált általános rész vajon nem fogja-e összemosni a kettőt? Másrészt a bibliográfiásorozat eddigi kötetei mindig elkülönítették az egyes korokra vonatkozó általános részeket. Természetesen az új módszer eredményessége vagy problematikussága csak az 5. kötet gyakorlatának megismerése után fog kiderülni — a végleges ítélettel tehát várunk kell.)

A szerkesztői előszó szerint kötetünk azoknak a szerzőknek az anyagát tartalmazza, akik 1945 után indultak, vagy akiknek a műveiről csak 1945 után írtak. Emellett azonban a kötetben olyan szerzők is szerepelnek, akiknek már 1945 előtt is jelentek meg műveik, de róluk szóló írások abban az időben még nem születtek. S helyet kaptak itt olyan írók is, akikre vonatkozó, 1945 előtti irodalom csak az előző kötetek leadása után került elő — így, bár eredeti helyük a 6. vagy a 7. kötetben lenne, a szerkesztő szükségszerűen kötetünkben tette közzé anyagukat. Tegyük hozzá mindehhez: a 8. kötet lényegesebb vonatkozásban is különbözik az előzőektől. Olyan írói pályákat tartalmaz, melyeknek nagy része még nem zárult le: az 1970-es időhatár tehát itt jóval mélyebb cezúrát jelent, mint az előző kötetek periódushatárai. Alakuló-változó-kiteljesedő írói pályákról van szó, amelyeket az 1970-es záró időpont szükségszerűen elmetisz — azaz bibliográfiánk csak az írói utak egy részéről, rétegéről képes számot adni. Az 1970 óta eltelt, majd negyedszázados időszak áthidalásában viszont az olvasó segítségére vannak az OSzK 1971-től megjelenő éves bibliográfiái — általuk az olvasó kétségkívül közelebb juthat a mához.

Kötetünk abban is eltér az előzőektől, hogy nem nyújt relatív teljességet. Bevezetőjében a szerkesztő önkritikusan megvallja, hogy a vidéki napilapokat nem tudta felgyűjteni, mint ahogyan a szomszéd országok magyar nyelvű újságjait sem. A pozsonyi *Új Szó*, a bukaresti *Előre*, az újvidéki *Magyar Szó* — fontos lapok! — anyaga csakugyan hiányzik. A nyugati magyar sajtó vonatkozásában pedig a gyűjtés a *Látóhatár*, az *Új Látóhatár*, az *Irodalmi Újság*, a *Magyar Műhely*, valamint a *Katolikus Szemle* írásaira korlátozódott. *Nemzeti* bibliográfiáról lévén szó, a sorozat össznemzeti elve így bizony, kétségkívül kissé sérült. A szóban forgó anyagot feldolgozó eddigi bibliográfiák adatainak beépítése a vállalkozásba a hiányt nyilvánvalóan enyhítette, ám egészen nem pótolhatta. Így utóbb kiegészítésekre lesz szükség, melyek viszont a kötet használatát némileg nehézkessé teszik majd.

Az anyag jellegének megfelelően a szelekció enyhébb volt, hiszen az átnézett forrásokból majd mindent és mindenkit felvett. Talán túl enyhe is: olyan tollforgatókat, akiknek 1970-ig önálló kötetük nem született, addig pedig csupán egyetlen cikk adott hírt működésükről, s pályájuk azóta sem bontakozott ki, főlöské volt felvenni a gyűjteménybe. Helyettük inkább nagyobb gondot lehetett volna fordítani az irodalomtörténész szerzők munkásságára. A „filoszok” tevékenységének ugyanis csak egy része szerepel kötetünkben, másik része az általuk vizsgált történelmi anyagot magában foglaló, előző kötetekbe került át. Mint bevezetőjében említi a szerkesztő, e felemásságot úgy kívánta feloldani, hogy — idézem: ... az eddigi módszerrel felsorakoztatott adatokat egy utalóval egészítjük ki, amely felsorolja a tárgyalt szerzőnek mindazokat a műveit, amely és amelyeknek az irodalma egy másik kötetbe került.” A problémán ez a módszer kétségkívül enyhített volna — ha következetesen megvalósítják. Ilyen utaló ugyanis a kötetben hol van, hol nincs. Felsorolunk egypárat azok közül, ahol nincs, a teljesség bárminő igénye nélkül: Baranyi Imre, Czine Mihály, Dienes András, Fekete Sándor, Osváth Béla, Sükösd Mihály, Szalay Károly, Ungvári Tamás. Az irodalomtörténészek közül kiváltképp József Farkas és Sötér István „járt körül”: az előbbi kimaradt — önálló címszóként — a 8. kötet személyi részéből; az utóbbi pedig pályáját tudvalevőleg jelentékeny munkákkal már 1945 előtt megkezdte, így anyagának nagy része a 7. kötetbe került, egyes nagyobb művei azonban a 2., a 3. (esetleg más?) kötetekben is szétszórva találhatók. S mivel a 7. kötetben még ez a hiányos utalásrendszer sem létezett, az életműve után érdeklődő olvasó bizony keresgélhet.

Még egy hiányérzetünkről: az egyes művek felsorolásában nélkülözzük a szerintünk szükséges műfaji jelzést. Az előző korszakok esetében ebben segített az irodalomtörténeti „tudás” patinája, a művek nagy részének ismerete. Itt viszont az anyagnak jóval nagyobb része ismeretlen az olvasó előtt. Az egyes művek felsorolásában címetek kapunk keletkezési évszámmal (ez önmagában nagyon értékes!) – az alkotások poétikai hovatartozására való utalás nélkül. E tény némileg megnehezíti az orientációt.

Örömmel számolunk viszont be arról, hogy kötetünkben Erdély, Felvidék, Vajdaság stb. írói végre a hazaiakkal szerves egységben, mint egyazon, oszthatatlan magyar kultúra, nemzeti irodalom részei szerepelnek. S arról, hogy Botka Ferenc műve egyszerűen egy nagyszabású recenziógyűjteménnyel ajánlékoz meg bennünket. Segítségével a korszak kritikusa – az előbb mlített problémától eltekintve – viszonylag gyorsan tájékozódni képes az írói életművekben, hasznosítani tudja az egyes alkotások kritikai visszhangját, s plasztikusan elé tűnik a művek egymásutánja, a pályának bennük tükröződő alakulása. De a recenziókban nemcsak az írók, költők az érdekesek, hanem a kritikusok is: bírálataikban az egyéni törekvések éppúgy megnyilvánulnak, mint a korszakellem – becses fogódzókat adva a kutatók számára, akik az 1945 utáni évtizedek szellemiségét, világképét, értéktételezését, normarendszerét stb. megismerni törekednek. Nem mi szólunk először arról, hogy a hiteles műbírálatban benne van a kritikus egész világnézet-képe, létértelmezése, emberfelfogása, társadalomlátása. Érdemi kritika és kritikus nincs teljes világnézetnyilvánítás, egy autonóm egyéniség önleplezése és önérvényesítése nélkül. Botka Ferenc bibliográfiája hatékonyan elősegíti majd a kor mentalitásának, tudatállapotának, értékrendjének tanulmányozását.

Más szempontból is érdemes tallózni e kötet címszavaiban. Gyakran megfigyelhetjük bennük az író és kritikus egymásra találásának folyamatát. Abban, amit a költő célul tűz ki, megerősítheti a kritikus eszmei–esztétikai–alkati azonosulása, szellemi közösségvállalása. S ebből az egymásra találásból a harmadik: a közönség is profitálhat; író és kritikus szellemi interferenciájában nem egyszer követhető irányok és törekvések rajzolódnak ki számára. A bibliográfia tehát segítheti őt napjaink értékrendi zavaraiiban.

Megannyi pályakezdest tükröz a 8. kötet: közöttük számos olyan írói indulást, amely azóta magas fokú kibontakozott, nemegyszer klasszikus értékű művekkel gazdagítva literatúránkat. S az utóbbi pályák a történelem megpróbáltatásai ellenére folytatódást is jeleznek: arról vallanak, hogy irodalmunk sok százados múltjának java tendenciái e korszakban is továbbéltek és munkáltak, inspiráltak és meghaladásra készítettek. Ennek tudata vigasztalást nyújthat akkor is, ha e bibliográfiában esetleg sivarabb produkciók kommentárjaira kell kényszerűen rálapoznunk.

FENYŐ ISTVÁN

A Szentendrei Görögkeleti Szerb Püspöki Könyvtár. A könyvtár létrejötté, története szorosan összefügg a városka történetével, a szerbek magyarországi, többek között szentendrei letelepedésével.

Szentendre kapcsolatai a délszlávokkal a középkor utolsó szakaszában kezdődtek. Az 1389. évi szerencsétlen kimenetelű rigómezei (Kosovo Polje) csata után – amikor a szerbek vezére, Lázár cár (1372–1389) is török fogságba esett, majd a szultán rendeletére lefejezték – egyre nagyobb csoportokban húzódtak föl délről, s kerestek oltalmat Magyarországon, kértek kiváltságokat a magyar királyoktól. Ekkor több szerb család is eljutott Szentendrére. A szerbek még két hullámban érkeztek hazánkba. A második nagyobb csoportban érkezett menekültek akkor telepedtek le Szentendrén, mikor Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) Nándorfehérvárat Brankovics György (1427–1456) szerb despotával elcsérelte Szentendréért, amikor is 1428-ban a Délvidéken elesett Branicevo és Golubac vára. Utolsó nagy hullámként a szerbek az 1690-es belgrádi csata elvesztése után érkeztek az országra. Számukat pontosan nem lehet tudni, de Niles jezsuita XI. Kelemen pápának azt írta, hogy 1690-ben közel 60 ezer szerb jött Magyarországra.¹ Az ipeki pátriárka, egyházi főatya, Csernojevics Arzen (Arszenije Csarnojevity) vezetésével mintegy 40 nap alatt, elsősorban hajókon érkeztek a szerbek hazánkba.

¹ THIM József: *A szerbek története a legrégebbi kortól 1848-ig*. Nagy-Becskerek, 1892. 1–3. köt. egybekötve. 2. 95.

I. Lipót császár szabad vallásgyakorlatot, adómentességet, vajdaválasztási jogot, saját költségükön szabad templomépítést engedélyezett a betelepült szerbek részére.² A menekülők egy-egy vidékről — beográdi, ciprovaci, opovaci, pozarevacai kerületekből, Dalmáciából és Boszniából — érkező népcsoportonként, egyházközségenként együtt maradtak, mahalákban. Szentendre hét mahalára, azaz kerületre osztódott. Mintegy 8 ezer főre tehető azok száma, akik Szentendrén telepedtek le Csernojevics Arzén pátriárka vezetésével, és az uralkodóház védelme és oltalma alá helyezkedtek. A betelepült lakosság még az 1690-es évben építkezésbe kezdett. A legfontosabb építkezések a templomépítések voltak. Az első fából épült templom a hagyomány szerint 1690-ben a boszniai szerb menekültek által alapított és az Úr színváltozásának szentelt görögkeleti Preobrazsenszka templom. Az egykori fatemplom helyén ma a Szamárhegynek fordítva homlokzatát, a Visegrádra vezető útnak és a Dunának háttal áll a Preobrazsenszka templom. (Azért áll a díszesebb homlokzati része háttal a Dunának, mivel a pravoszláv hit szerint a templomok oltári részének kelet felé kell néznie.) Az 1741–46 között épített épületegyüttes szemben áll az ún. Tobakosok emlékkeresztje.³ Ezt a keresztet a szentendrei tobakosok (tímárok) állították a 18. században az egykori fatemplom helyén, ahol a Csernojevics Arzén ipeki pátriárka kíséretében ide menekült szerzetesek könyvmásoló műhelyt hoztak létre.

A szerb szerzetes menekülteknek ezt a csoportját a Raca kolostorbeliek alkották. E kolostorban, mely a Drina folyó mentén, Szerbia és Bosznia határán állott, már a 16. században volt könyvmásoló műhely. Mivel új hazájukban egészen a 18. század végéig nem volt a menekülteknek cirill nyomdájuk, a legszükségesebb könyvek előállítását könyvmásolás útján oldották meg. Zömmel egyházi rendeltetésű műveket, szertartáskönyveket másoltak, fordítottak és kommentáltak.

A Drina-menti Raca kolostor szerzetesei, akik Szentendrén is folytatták a könyvek másolását, neveikben megőrizték egykori kolostoruk elnevezését. Köztük a leghíresebb Jerotej Racanin, az első szerb verstan megalkotója.⁴

Kiprijan atya a szentendrei műhely megalapítója és tevékeny szerzője. Ő maga főleg dichimnusokat és egyházi énekeskönyveket másolt. Ezek a szerb nemzeti szentekhez szóltak. Kiprijan követte kora kéziratok könyveinek a stílusát. A műhely név szerint is ismert tagjai közül a legtehetségesebb Gavriel Stefanovic Venclovic volt. Gavriel már nemcsak másolt, hanem fordított is, és önálló, irodalmi értékkel bíró alkotása is ismeretes. Gavriel, akárcsak mestere, Kiprijan, előrajzolta, s csak ezt követően színezte, illuminálta munkáit. Szívesen alkalmazta az élénkzöld, a piros és a kék színt. Nemcsak fordított, hanem átdolgozott és kommentált is. Alkalmi beszédeit is összegyűjtötte, s azok egy része nyomtatásban megjelent. Gavriel legnagyobb érdeme, hogy úttörőként jelentkezett a szerb népnyelv irodalmi terjedésében.⁵ A szentendrei műhely egyik legszebb ránk maradt darabja Gavriel Stefanovic Venclovic Március–április havi minejonja (havi énekeskönyv), eredeti bőrkötésben. A könyvmásoló műhely valamennyi tagjának, a név szerint is ismert Daniel, Mihail, Rafail munkái nemcsak nyelvezetben, hanem a díszítőelemekben is középkori hangulatot keltenek. Ez a gyűjtemény nagyrészt minejonból áll. Mind illumináltak, iniciálékkaal vannak ellátva, eredeti korabeli bőrkötésben. Valamennyi a püspöki könyvtár féltve őrzött darabja.

Huzsvik György, aki haláláig gondozója volt a püspöki könyvtárnak, több cikkben is bemutatta a könyvtárat és méltatta ránk maradt értékeit.⁶ Először az ő írásából szereztem tudomást a könyvtárról. A kéziratokat először az Országos Széchényi Könyvtár Mikrofilmtárában tekinthettem meg, 1984-ben. Majd lehetőséget kaptam az Egyházmegyei Gyűjtemény akkori igazgatójától, Vujicsics Sztóján úrtól,

² DÓKA Klára: *Szentendre története írásos emlékekben*. Szentendre, 1981. 129.

³ VOIT Pál: *Szentendre*. Kecskemét, 1977. 114.

⁴ CSUKA Zoltán: *A jugoszláv népek irodalmának története*. Bp. 1963. 122.

⁵ CSUKA Zoltán: *i. m.* 123.

⁶ HUZSVIK György: *A budai görögkeleti szerb püspöki és egyházmegyei könyvtár Szentendrén*. In: Pest megye könyvtárai. Szerk. PÁL Ernő. Bp. 1965. 143–147. H. Gy.: *Könyvmásoló műhely Szentendrén a XVII. században* = Pest Megyei Könyvtáros. 1963. 16. sz. 21–23. H. Gy.: *A Szentendrei Szerb Görögkeleti Püspöki és Egyházmegyei Könyvtár* = Pest Megyei Könyvtáros 1961. 10. sz. 17–20.

hogyan az Eötvös Loránd Tudományegyetemen írt szakdolgozatához kutatásokat végezhessek a könyvtárban. Jelenleg Daniel Krisztiy Budai Szerb Ortodox Egyházmegyei püspök hozzájárulásával és a gyűjtemény jelenlegi vezetőjének, Jaksity Iván tisztelendő úrnak a segítségével módomban nyílt ezen – itthon és külföldön egyaránt kevesek által ismert – kéziratok újabb tanulmányozására.

A Szentendrén meglévő Venclovic-kéziratokon kívül a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémián található 15 Venclovic-kézirat a 31/40-7k/138. jelzetek alatt, egy kézírata a moszkvai Lenin Könyvtárban van Muzeji Rumjancova M-401. jelzet alatt, ezenkívül a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia tulajdonában van két Kiprijan Racanin kézirat, 1/141. és 69/143. jelzetek alatt.⁷

Csernojevics pátriárka halála után (1706) hagyatéka, köztük könyvei is a szerémségi Karlócára kerültek. A jelenleg mintegy 25 ezer kötetből álló püspöki könyvtár tényleges megalapítása a püspöki katedrán hosszabb ideig működő és a Szentendrén elhalálozott Popovics Dénes (Dionysius) nevéhez fűződik. Popovics Dénes (1750–1828) szerb püspök – 1791-től – bibliofil ember hírében állt.⁸ Könyvtárából több más görög könyv mellett kéziratban meglévő fordításokat, 31 görög kéziratot is őriznek. Ebből 22 Zavirász György (1744–1804) görög irodalmár kézírata, és 9 kézirat bizánci jelölésű görög neumas könyv is található Popovics Dénes gyűjteményében. Közülük négy Kyrianides Demetrios műve, melyet 1793–95 között másolt Pesten.⁹

Tovább gyarapodott a könyvtár Sztojkovics Arzén budai püspök (1853–1893) hagyatékából fennmaradt több ezer művel. A görög kéziratok és nyomtatott könyvek száma meghaladja az 500 bibliográfiai egységet. Zubkovics György budai püspök (1912–1951) hagyatéka is gazdagította a könyvtár állományát. Könyvtára a korszak bölcséleti, irodalmi, lexikográfiai, teológiai és történelmi műveinek legjavát öleli fel. Jelentős a könyvtár periodika gyűjteménye, iskolai tankönyvek, rendeletek, sematizmusok, a nyelvészeti, szlavisztikai állománya. A püspöki könyvtár az utóbbi években a szentendrei „Javor” szerb egyesület volt könyvtárának mintegy 500 kötetével is gyarapodott. A „Javor” egyházközségi művelődési és dalárdaegyletként működött e század elején Szentendrén.

1960-ban került a püspöki könyvtárba a Tolna megyei Grábóc kolostor mintegy négyezer kötete. A grábóci kolostort a Dalmáciából menekült szerzetesek alapították 1585-ben. A kolostor több mint négy évszázados fennállása alatt létrejött gyűjteménye nagyon értékes 15–18. századi kéziratok művekből, ősnomtatványokból, 18–19. századi nyomtatott könyvekből, 19. századi ritka periodikumokból áll.

A könyvtár állománya az utóbbi időben magánadományokkal, személyi hagyatékkal és a már nem működő egyházközségek könyvadományaival is gyarapodott. Így került a könyvtárba Vác, Balassagyarmat, Győr, Baja, Rácalmás, Székesfehérvár, Nagykanizsa egy-egy, valamint Szentendre három templomának anyaga, mintegy 600 kötet, melyek között értékes kéziratok, ősnomtatványok, könyvritkaságok is találhatók.

A könyvtár maga annak a gazdag szerb gyűjteménynek a része, amely a könyveken, kéziratokon, levéltári anyagokon kívül műkincsekből, ikon- és ötvösgyűjteményből, textilai, grafikai anyagból áll. Ez a gyűjtemény a magyarországi szerb műkincsek és gyűjtemények megóvása, tudományos feldolgozása, valamint korszerű körülmények között történő tárolása és bemutatása érdekében alakult. 1979-ben jött létre a megállapodás a Budai Görögkeleti Szerb Püspökség, illetőleg a Kulturális Minisztérium és az állami Egyházügyi Hivatal között a szerb egyházművészeti és tudományos gyűjtemény létrehozásáról.¹⁰

A gyűjteményt Szentendrén, a szerb püspökség épületében hozták létre. Még 1979-ben bezárták az épület állagmegóvását, fertőtlenítést, konzerválást, restaurálást, majd megkezdték az épület felújítását. A magyarországi szerb kultúrájának feldolgozására megalakult a Belgrádi Akadémia mellett működő „Szentendre Bizottság”. Egyik legfontosabb feladatának a gyűjtemény részét alkotó könyvtár

⁷ REGYEP, Jelka: *O letopiszu manasztira Grabovca* = Godisnjak filozofszkog fakulteta u Novom Szadu. 1967. Knyiga 10. 291.

⁸ MARGALITS Ede: *Szerb történelmi repertórium. 1. köt.* Bp. 1918. 193–195.

⁹ FÜVES Ödön: *Neumas énekeskönyvek és Zavirász György munkáinak kéziratjai Szentendrén* = Antik Tanulmányok. 1961. 8. köt. 3–4. sz. 293–299.

¹⁰ Népszabadság 1979. március 23.

állományának megóvását, feldolgozását jelölte meg. Az Országos Széchényi Könyvtár és a Szerb Nemzeti Könyvtár jelentős akciókat szervezett ennek érdekében. Így 1969-ben összegyűjtötték a grábóci és a szentendrei gyűjtemény filigranológiájának (vízjeleinek) egy részét. Ugyanebben az évben a két gyűjtemény kéziratos anyagát mikrofilmre vették. A mikrofilmeket az Országos Széchényi Könyvtárral közösen a Szerb Nemzeti Könyvtár készítette, és a mikrofilmek a Szerb Nemzeti Könyvtárban is megtalálhatók. A fiatalabb budai iskolai kéziratok és az újonnan feltalált kéziratok nincsenek mikrofilmre véve, néhány kéziratot kivül, amelyeket az Országos Széchényi Könyvtár konzervált. Restaurálásukra sajnos az Egyházművészeti Gyűjteménynek nincs pénze.

A Szerb Nemzeti Könyvtár szakemberei 1976 óta több alkalommal is itt tartózkodtak Szentendrén, és a püspöki könyvtár állományának feltárásával foglalkoztak. Elkezdték a könyvtár állományrészeinek katalógizálását, leltárba vételét. A kéziratos művek és ősnymtatványok nyomtatott katalógusa 1991-ben megjelent. Ez az eddig legjelentősebb szerb kiadvány, amelyik bemutatja a könyvtár állományát.¹¹

1990-ben, a szerbek Szentendrére (Magyarországra) településének 300. évfordulója alkalmából a Szerb Egyházművészeti és Tudományos Gyűjtemény mint legjelentősebb, leggazdagabb hazai szerb egyházi gyűjtemény megnyílt a nagyközönség számára.

NEMES ERZSÉBET

¹¹ SZINDIK R., N. — GRAZDANOVITY-PAJITY, M. — MANO-ZISZI, K.: *Opisz rukopisza i starih stamparih knjiga biblioteke srpske pravoslavne eparszije Budimszke u Szentandreji*. Beograd-Novi-Szad, 1991. 96–129.

SZEMLE

Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530). Szerk.

MADAS Edit. Bp. 1992. Tankönyvkiadó, 621 p.

A nagyobb részében nehezen hozzáférhető írásokból, a középkori magyarországi literatúrát legtágabb értelemben képviselő latin és magyar nyelvű termékekből: teológiai és jogi munkákból, gestákból, krónikákból, hivatalos és magánlevelekből, prédikációkból, végrendeletekből és könyvjegyzékekből, töredékekből, elsősorban kódexeinkből vett szemelvények gazdag antológiáját vehetik kezükbe a magyar szakos egyetemi hallgatók és mindazok, akik a régi magyar nyelv és költészet iránt érdeklődnek, s fel szeretnék frissíteni ismereteiket – vagy egyáltalán megismerni a kereszténység felvételét követő évszázadok szellemét, történelmét, néprajzát, műveltségét. Számukra Madas Edit roppant gazdag válogatása valóságos könyvtárrnyi ismeretanyagot nyújt kitűnő didaktikai érzékkel megszerkesztett gyűjteményében.

A kötet két nagy szerkezeti egységben csoportosítja az anyagot. Első felét a latin nyelvű irodalom dokumentumai képezik. Kronologikus rendben először a próza emlékek témakörök szerint csoportosítva olvashatók. Az államszervezés irodalmát István és Kálmán királyok törvénykönyvei képviselik. Ebben a részben kap helyet a tihanyi apátság alapító levele, teljes terjedelemben. Szent István törvényeivel együtt hagyományozódott fiához szóló erkölcsstanító könyvecskéje, az *Intelmek*. Minthogy Szent Gellért *Deliberatiója* magyar földön született, helyet kapott a gyűjteményben (Részletek). Az Árpád-kori legendákat (András és Benedek, István, Imre, László, Gellért) a gesták és krónikák követik. Ezután hivatalos (az első Szent Lászlóé 1090-ből) és magánlevelek következnek, összesen 12. A prédikációs irodalmat 3 sermo képviseli. Egy a „Pécsi egyetemi beszédek”-ből; egy

egy Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát terjedelmes nyomtatott beszédgyűjteményéből. Julianus barát jelentése és Rogerius *Siralmas Éneke* után a felvidéki származású Leibici Márton emlékiratából olvashatunk érdekes részleteket. Az obszerváns ferencések krónikájának és Gyöngyösi Gergely pálos rendi történetének részletei illusztrálják a magyarországi egyháztörténetírás kezdeteit. A hazai könyvkultúráról tájékoztat a pannonhalmi apátság (1093), a pécsvárad apátság (1015–12. század) javainak összeírása és a veszprémi káptalan könyvjegyzéke (1429–1437).

Mindezek az írások a legjobb magyar szakemberek fordításában olvashatók, közülük nem egyet a kötet szerzője készített. A latin nyelvű verses emlékek magyar áttünetéseit pusztán a fordítók nevének felsorolása is minősíti: Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Csanád Béla, Weöres Sándor, Vas István, Csonka Ferenc. Mivel azonban a kötet összeállítója szerint „a műfordító költő sokszor önkényesen bánik a fordítandó anyaggal, önálló, új művet alkot”, az egyházi költészetet képviselő szekvenciák, himnuszok, zsolozsmák közlése kétnyelvű. Csak a világi költészetet képviselő *Siratóének Magyarországról* címűnél mondott le a szerkesztő a latin szöveg kinyomtatásáról „a költemény terjedelmére és jó fordítására való tekintettel.”

A kötet második fele a magyar nyelvű irodalmat mutatja be, két alkorszakra osztva.

Az Árpád-kori és Anjou-kori szövegemlékek: *Halotti Beszéd*, *Ómagyar Mária-siralom* olvasható itt betűhív közlésben és egykori feltehető kiejtésben, valamint napjaink beszéde szerinti értelmezésben. Mindkettőnél megtaláljuk a latin előkép szövegét és annak fordítását. A *Gyulafehérvári sorokat* betűhív közlésben a latin megfelelővel együtt, a *Königsbergi töredéket* kiejtés szerinti átírásban olvashatjuk.

A késő középkori emlékek prózai és verses csoportosításban jelentek meg. A *Miatyánk, Üdvözlégy, Tízparancsolat, Hiszekegy* szövege több előfordulásban megtalálható. Legrégibbi fennmaradt bibliafordításunk szövegrészletét a Müncheni Kódexből olvashatjuk betűhív közlésben, átírt szövegben és a latin eredetiben. Egyéb kisebb terjedelmű bibliarészeket tartalmaz a kötet az Apor-, Döbrentei-, Keszthelyi, Jordánszky-, Székelyudvarhelyi kódexekből eredeti szövegekben. Mivel a Jókai-kódex fordítását a latin eredeti nélkül sokszor nehéz megérteni, az innen közölt Szent Ferenc legendarészeket latin megfelelőjükkel és átírt szövegben is közli a kötet. Más eljárással hat kódex szövegezésében ismerhetjük meg az *Elek-legendát*. Az Érdi-kódex szolgáltatja a Szent György, Szent Márton, Szent István, Szent László, Remete Szent Pál, Szent Erzsébetről szóló legendarészeket. Közülük a Szent Istvánról és Szent Lászlóról szóló a magyar nyelvű történetírás kezdetének tekinthető. Hosszabb szemelvény mutatja be Szent Margitot Ráskai Lea írásából. Példák következnek ezután Jórészt a *Példák Könyvéből*, de egyéb kódexekből is, majd „Philibertus és Forseus püspök látomása” a Nádor-kódexből. A prédikáció műfaji első sorban a Karthauzi Névtelen beszéd- és legendagyűjteményéből (Érdy-kódex) ismerhetjük meg. Elismerés illeti Madas Editet, hogy antológiájába felvette ennek magyarra fordított *Prologus*át, és a jegyzetben is felhívta a figyelmet, hogy a latin előszóban hazánkban az első tudatos írói programmal találkozzunk.

Néhány elmélkedést és imádságot követően 4 dramatizált szöveget, (dialogust) olvasunk az antológiában: az „Élet és Halál párbeszédét” meg a „Haláltáncot” a *Példák Könyvéből*; „Az apostolok vetélkedését” és a „Három köröstyén leányt.” (Ez utóbbit a Sándor-kódexből.) Egy egészen friss kiadványból (*Középkori leveleink 11541-ig*). Régi Magyar Levéltár 1. Szerk. Illegedűs A. és Papp L. Bp. 1992.) merítve, alig ismert irodalmi műfajt mutat be Madas Edit 6 levél újraközlésével. Jórészt misszilis levelek. Legizgalmasabb köztük, valóban irodalmi értékű, az apja helyében fogságot szenvedő Héderváry Lőrincé 1533-ból.

A késő középkor verses emlékei, az egyházi költészet darabjai között több, eddig az irodalmi köztudatba nem került himnuszra hívja fel a szerkesztő a figyelmet, bár éppen ez a rész, hála Hor-

váth János és Gerézdi Rabán munkáinak, talán a gyűjtemény legismertebb fejezetének tekinthető.

Amint látható, tartalmát tekintve, a gyűjtemény szinte a maximumot nyújtja. Elismerésre méltó, ahogyan ezt teszi. Így az a tény, hogy sokszor a művek teljes szövegét adja. Ha azok már megjelentek más kiadásban, nem egyszerűen átveszi őket, hanem ellenőrzi, visszamegy az eredeti forrásra. A szövegközlésen túl a jegyzetapparátus minden szükséges tájékoztatást megad a tartalomra, a műfaji sajátosságokra vonatkozólag, emellett közli a szakirodalmat. Sajnálunk kell azonban, hogy ez nem minden esetben történt meg. Pl. a 342–346. lapokon közölt *Énekek Énekének* nincsen jegyzete. Pedig ha valahol, itt szükséges a tárgyi magyarázat. A betű szerinti érteleme mögött rejlő mélyebb, misztikus érteleme rá kellett volna mutatni. Nem tételezhető fel, hogy a középiskolából kikerülő egyetemi hallgató, (de a felnőtt, „tanult” emberek legnagyobb része sem!) annyi bibliai ismerettel rendelkezne, hogy helyesen értsen és értelmezze a *Bibliának* ezt a főszege énekét. Meg kellett volna mondani, hogy a legáltalánosabb felfogás szerint az ének a zsidó házasságkötési szertartás, a nászshét egyes mozzanatait tárja elénk; hogy a menyasszony és a vőlegény dialógusait megmetszik a jeruzsálemi leányok, a nép szerepe; hogy itt egész eseményorozatról van szó és szerelmi énekek sorozatáról. A vőlegény (az *Ének* hol királynak, hol Salamonnak nevezi) és a menyasszony (Sulamit, akit vonatkozásba hoznak Sunamittal, aki Dávid és Salamon történetében szerepel) szájába adott énekeket nem ők adták elő, hanem hallgatták. A hagyomány Salamonnak tulajdonította az éneket, ezért szerepel ő a könyv címében. (Az is közölni lehetett volna, hogy a zsidó tudósok magyarázata szerint az *Ének* az Isten és Izrael közötti szeretet allegorikus kifejezése; a régi egyházi szerzők szerint viszont Krisztusnak az Egyházzal kötött misztikus házasságát kifejező allegória.)

A szövegek megértését szolgálják a lábjegyzetek szó- és olykor tárgyi magyarázatai. Mint a szövegkiadványokban általában lenni szokott, a jelen esetben is helyenként tapasztaljuk és hiányoljuk az egyöntetűséget és a teljességet. Egyes esetekben könnyen azonosítható szóalakat ismételt magyaráz a sajtó alá rendező. Mások — bár az ilyen megítélés mindig szubjektív — érthetetlen vagy nehezen értelmezhető szót nem jegyzetel. Példákat

a fentebb említett *Énekek Énekéből* vehetünk. A jegyzetben olvashatjuk, hogy a házaknak *héjazatja* am. azok *teteje*; „ablakon néz és rostélyon *kakucsol*” am. *kukucskál*. De nem tudjuk meg, mit jelent „*Cédárnak hajloki*”, (=arábiai pusztai törzsl!); „*Kevésé, hogy elmúltam volna*” (= *elhagytam* volna); „*füstnek vesszeje*” (= *füstoszlop*); „*ü töre ün-nen farán*” (= *az oldalán*); „nyakadnak egyik *hajába*” (= *láncocskájával*); „*fisztulát és cinnamomost*” (= illatos nád és fahéj); „*ü torka édességes*” (= *szája*) stb. A 11. szám alatt tévesen értelmezi a *bomboztiak* szót. Helyesen: *bimbóztak, kirügyeztek*. Máshol több ízben nem magyarázza az *ezenne* (= *annyi*) szót, de mélyhangú párját: *azannyat* igen (pl. a 353. oldalon). Némileg zavaró, hogy a szövegekben több helyen a szavak felett zárójelbe tett indexszám található. Részben tervbe veti, de elhagyott szömagyarázatokat jelölhetnek, részben sajtóhibáknak tekinthetők, véletlenül benne maradtak a kiadványban. (Egyébként kevés más sajtóhiba maradt a kötetben, bár van ilyenre is példa, mint a *Szent Ferenc legendában* a 353. oldalon *váráranak* – *várasának*, a 354-en *megévén* – *megértvén*, 355-en *leterjleszté* – *leterjeszté* helyett. Valamennyi az ártírt szövegben!)

Aprólékoskodó észrevételeink mit sem csökkentenek ennek az elsősorban egyetemi tankönyvnek szánt antológiának az értékén. A kiadvány nagyon hasznosan támogathatja a magyar szakos hallgatók oktatását. Benne megtalálják a középkori magyar irodalom minden fontos emlékének szövegét. Megértésükhöz a jegyzetapparátus általában kellő fellvilágosítással szolgál, sőt ugyanazon szövegek különböző fordításainak, illetőleg másolatainak párhuzamos közlésével megismerkedhetnek a szöveg-összehasonlítás módszereivel is. Felkészíti őket a tudományos kiadások önálló használatára. Kétséges azonban, a középiskolákból magukkal hozott ismeretanyag mennyisége egyelőre elegendő-e a szöveggyűjteményben nyújtottak befogadására. De ez már nem a szöveget válogató és kommentáló Madas Edit kitűnő munkájától függ.

VARGA IMRE

Erdész Ádám: Tervező, kutató, tanító. Haiman György munkásságáról. (Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei 24.) Békéscsaba–Gyomaendrőd, 1992, 140 p.

Kétkedve vettük kezünkbe a könyvet: vajon tud-e a nagyszámú nyilatkozat, kritika, vallomás,

értékelés és önértékelés után újat mondani Haiman György? Tudott. És ez elsősorban a célírányos kérdéseknek köszönhető, melyek szigorúan a tárgynál tartották az interjúalanyt, nem engedték elkalandozni, vakvágányra szaladni.

Huszadik századi könyvkiadásunk egyik meghatározója volt a gyomai Kner dinasztia, melynek utolsó élő és alkotó tagja Haiman György, aki nagybátyja, Kner Imre irányításával és atyai támogatásával járta végig a tipográfussá válás göröngyös útját. Alig múlt huszonnégy éves, amikor a Magyar Bibliophil Társaság egyszerre két munkáját is az év legszebb öt könyve közé sorolta. Ettől kezdve – bár mesterénél jóval kisebb körben tartották számon – neve összefonódott a hazai nyomdászati történetével. A holocaust borzalmait átélve magától értetődő és törvényszerű volt, hogy a családi nyomdát átvegye. Ám 1948 nyarán, előre sejtve a nyomdák államosítását, elfogadta Lengyel Lajosnak – a nyomdák első vezérigazgatójának – meghívását, és attól kezdve, az örökké átszervezés alatt álló könyvkiadás vezetői posztjain tevékenykedett.

Az Iparművészeti Főiskola tipográfiai tanszékének 1948-tól másfél évtizedig volt tanára, s amikor megszüntették a grafikai szakot, meghívták az Eötvös Loránd Tudományegyetemre, ahol könyvesztétikát és könyvtörténetet adott elő. Közben, az 1950-es évek vége felé a könyvtervezéshez is visszatért. Szabad idejében pedig egyre többet foglalkozott a betűművészetével, történetével, s egymás után jelentek meg tanulmányai a szakfolyóiratok hasábjain. A koronát a Misztótfalusi Kis Miklósról írott könyvével, valamint *A nyomtatott betűművészete* c. könyvével tette fel munkásságára.

Haiman György ma is dolgozik. Hitel vallja, hogy a tipográfust mindenben a mérték és az arány kell, hogy vezesse. Ha ezzel élni tud, akkor alkotása nemcsak közvetít, hanem hat is. A könyv elsősorban a közlés szolgálatára, és aki ezt szüntelenül szem előtt tartja, megóvja magát attól, hogy munkája eszközből cellá, különösen pedig öncéllá váljék.

A könyv végén 35 oldalas bibliográfia található, mely Haiman György 1932 és 1991 közötti munkásságából válogat, amit csekély munkával teljessé lehetne tenni. Megérné. Persze akkor a bibliográfiák kialakult, szigorú rendjéhez is igazodni kell. Nem lehetnének átfedések, más címszavak alá ismételtlen besorolt tanulmányok, könyvek,

melyekre másodsor csak rövidített címléírásban hivatkozhatnak, és egy laza utalással – „lásd ott”, tudniillik az előzőnél, – kényszerítik a használatot további keresésre. Vitatható az egyes tanulmányok folyóiratunkénti (Acta Litteraria, Békési Élet, Interpressgrafik, Irodalomtörténeti Közlemények, Magyar Grafika, Magyar Könyvszemle, Papír- és Nyomdatechnika) besorolása is. Nyilván az időrendi a helyes. Célszerűbb lett volna az alcímeket főcímmé emelni, hiszen akkor első pillanatra világos lett volna, hogy miről, illetve kiről szól a könyv.

Mindent összevetve azonban dicsőrnünk kell a szerzőt, hogy a Békés megyei Levéltárban található Kner-hagyaték gondozójaként vállalkozott Haiman György megszólaltatására. A Kner Nyomdaipari Múzeum pedig a tőle megszokott szép kiállításban állította elő a kötetet.

KÓHEGYI MIHÁLY

Hitel. I–II. kötet. (Kolozsvár) 1935–1944. Tanulmányok, repertórium. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a repertóriumot összeállította ZÁHONY Éva. [Bp.] 1991. Bethlen Gábor könyvkiadó. 390, 448 p.

A *Hitel* első száma 1935. január 1-jén jelent meg Kolozsvárott, az erdélyi magyar kisebbség hűszéveseinek szellemi vállalkozásaként. A református Makkai László, aki már egyetemi hallgatóként részt vett Erdély irodalmi és szellemi életében (munkatársa volt az *Erdélyi Helikonnak*, egyik rovatvezetője az *Ellenzék* című napilapnak) és a katolikus Venczel József (a kolozsvári Lyceum Könyvtárának dolgozója, az *Erdélyi Iskola* című katolikus nevelésügyi folyóirat technikai szerkesztője és rovatvezetője) 1934-ben végezte a folyóirat előzetes tervének a kidolgozását. A felekezeti jellegtől mentes lapnak szociológiai, szociográfiai, statisztikai cikkek közlésével valós önismeretre, falkutatásra, társadalomkutatásra kellett törekednie, továbbá képviselnie kellett az intellektuális városi vonalat, de ugyanakkor tisztázni kellett a parasztság társadalmi szerepét, megteremteni Erdélyben a magyar népi egységet.

A megindult lapot senki sem támogatta, az ifjúságtól összeadott pénzen indult. Munkatársainak többségét valamelyik egyetemen vagy főiskolán tanuló hallgatók alkották, akik kisebbségi réalpolitikát és szociális haladást sürgettek. A félhavonkénti

megjelentetésre tervezett folyóiratból, az első Hittelből hat szám látott napvilágot, az utolsó 1935 júliusában jelent meg. A szerkesztéssel is, de főleg a kiadás problémáival foglalkozó Makkai László ekkor Magyarországra költözött.

Távozása után a lapkiadás jogát Venczel József örökölte, de a megjelentetésre sem anyagi, sem egyéb erők nem álltak rendelkezésére. Állandóan foglalkoztatta azonban a lap újraindításának terve, melynek megvalósítását Németh László és Boldizsár Iván 1935-ben Erdélyben tett utazásukról szóló beszámolóinak megjelenése (Németh László: *Magyarok Romániában a Tanú* 1935-ös 3–4. számában 113–182., Boldizsár Iván: *Erdély második Trianonja a Napkelet* novemberi számában 733–740. nagy mértékben siettetete. Mindkét útirajz tragikusnak ítélte az erdélyi magyar kisebbség politikai, gazdasági, szellemi állapotát, társadalmi szervezetlenségét, képtelennek tartotta azt helytállásra, mivel léleklében passzív és rokkant, szervezeti széthúzó és tehetetlenek. Az útbeszámolóknak Erdélyben és Magyarországon kellett visszhangja nem kis mértékben sarkallta Venczel Józsefet és a hozzá társult Kéki Bélát (ebben az időben a *Pásztorújsz* szerkesztőjét), hogy az erdélyi kisebbségi közösség megszervezése érdekében újraindítsák a *Hitelt*, mely az egész erdélyi magyarság gazdasági, politikai, társadalmi, szellemi helyzetét a való tényeknek megfelelően feltárja, hogy keressék az utat az elvek és a lehetőségek között.

A negyedévenként megjelenő tudományos igényű folyóiratot négytagú szerkesztőbizottság gondozására bízták: Venczel József a társadalomkutatással, Kéki Béla a kulturális kérdésekkel, Albrecht Dezső (felelős szerkesztőként és kiadóként) a politikával, Vita Sándor szövetkezeti szakértőként a gazdasági kérdésekkel való törődés feladatát kapta. Foglalkozott a folyóirat tudománypolitikával, iskolaüggyel, a magyar–román viszony vizsgálatával, az ún. utódállamokban élő magyar kisebbségek helyzetével, történettudománnyal, irodalommal, művészeti témákkal, mint a zene, képzőművészet, népművészet.

A második *Hitel* első száma 1936-ban jelent meg Albrecht Dezső (*Az építő Erdély* 1. sz. 1–26.), Venczel József (*Metamorphosis Transylvaniae* 1. sz. 73–80.) programadó tanulmányával, melyek éppen úgy, mint az 1939-ig folyamatosan napvilágot látott további számok sok magvas tanulmánya, nemcsak ezeknek az éveknek romániai magyar ki-

sebbsége részére jelöltek utat, hanem fájdalmasan időszerűek és tanulságosak a mai erdélyi magyar kisebbség, sőt a magyarországi jelen társadalom számára is.

Közben a *Hitel* munkatársai mindent megtettek a Tamási Árontól szervezett *Vásárhelyi Találkozó* (1937. október 2–4.) sikeréért, ahol nem a *Hitel* képviselőiként, hanem mint egyének vettek részt, és mind a négy szerkesztő fontos szerepet játszott a kisebbségi magyarság életét érintő kérdéseknek népfrontos szellemben történt megvitatásában.

A *Vásárhelyi Találkozó* után még két éven át jelent meg negyedévenként a második *Hitel*. Majd másfél év kihagyás után látott napvilágot az 1940–41-es 5–6. összevont évfolyam a második bécsi döntés, Észak-Erdély visszacsatolása után. A megváltozott történeti helyzetben a folyóirat élete 1942 áprilisától rendeződött. Havi folyóirat lett, mely 1944 júliusáig állt fenn. Megváltozott tartalommal, részben Magyarországból Kolozsvárra érkezett munkatársakkal. Elmaradtak a társadalomkutatás eredményeit bemutató tanulmányok, előtérbe került a történelem, Erdély és népeinek, kiemelten a román népnek története, Erdély népei egymáshoz való kapcsolatainak vizsgálata.

A Bethlen Gábor Könyvkiadótól megjelentett két kötet a kolozsvári folyóirat (1935–1944) legjelentősebb tanulmányait tartalmazza, általában megjelenésük időrendjében az alábbi csoportosításban. I. Magyar kisebbségi társadalompolitika, II. Gazdaságpolitika – agrárpolitika, III. Művelődéspolitikai, IV. Művészetek, irodalom, V. Társadalomkutatás – társadalomstatisztika – szociográfia, VI. Erdély és népeinek története, VII. A román nép története. A szemelvényeket Albert Tibor rövid *Előszava* és Záhony Éva 51 lapos *Bevezető tanulmánya* előzi meg. Ez utóbbi tájékoztat a romániai magyarság 22 éves kisebbségi sorsáról, annak kezdeti politikai próbálkozásairól, a transzilvánizmus kialakulásáról, társadalomszervező erejéről, majd a kisebbségi sorsba kényszerült első, „idős” nemzedékeket követő nemzedéki váltásról. Megismertet bennünket az erdélyi magyar ifjúság szervezeteivel, mozgalmaival (*A Székegyek Kolozsvári Társasága*, *Erdélyi Fiatalok*), az 1934-ben jelentkező házigazdák új szellemi vállalkozásával, a *Hitel* nemzedékének eszméivel, programjával, megvalósítási szándékaival az első, majd a második *Hitel*-ben. Ezzel kapcsolatban tárgyalja a *Hi-*

tel és az *Erdélyi Fiatalok* ellentétét, az 1937-es *Vásárhelyi Találkozót*. A *Hitel-vacsorákról* és az *Erdélyi Körről* szóló fejezetek részben már a folyóiratnak az Észak-Erdély visszacsatolását követő rövid időszakbeli történetét nyújtja. Nem különben a *Metamorphosis Transylvaniae* című fejezet. A bevezető utolsó lapjain a *Hitel* szerkesztőinek életrajzával ismertet meg bennünket Záhony Éva. Nevezetesen Albrecht Dezső (1908–1976), Kéki Béla (1907–1993), Makkai László (1914–1989), Venczel József (1913–1972), Vita Sándor (1904–) népkért folytatott küzdelmes életéről olvashatunk. A II. kötet végén található repertórium szintén az ő munkája.

Lehetetlen itt a két kötetben napvilágot látott 64 tanulmányt bemutatnunk. Legfeljebb egy-két ma is aktuális, az összmagyarságnak, az új kisebbségi sorban vergődő erdélyi magyarságnak tanulságos, utat mutató dolgozatokra hívhatjuk fel a figyelmet. Ilyenek elsősorban Albrecht Dezső tanulmányai. Ma is ott tartunk, hogy „a kisebbségi kérdés általános európai rendezésének reménye szétfoszott.” „... sokáig közvéleményünk reménységét abba vetette, hogy a Novalis álmodta európai szellemi egység s az ebből folyó jóakarát és megértés közel van a megvalósuláshoz. Az idők megmutatták, hogy az álom túl korai volt. Fájdalmas ebből az álomból a felébredés, hiszen megvalósulása esetén politikai síkon magával hozhatta volna a nemzet-állam: »az egy nép, egy állam, egy kultúra« uralmának a hanyatlását és megteremthette volna az objektív államot, melyben a nemzet és az állam fogalma egymástól elválik. Az európai helyzet alakulása azonban az ellenkező utat mutatja. Joggal merül fel tehát a kisebbségekben a félelem, hogy a nemzetállam gondolatának uralomra jutása egyben saját nemzeti létük megsemmisítését jelenti”. (*A második kör*. I. köt. 73–81). Nem ez a félelem tölti-e el ma is az országhatárok spiritalizálódását áhító lelkünket?

A *Hitel* 1937/1. számában a *Transylván Diéta* (I. köt. 82–84) feladatai közt az alábbi követelményeket támasztja: 1. A nemzeti gondolat tisztázása, 2. A nemzeti egység a teljes társadalmi egységen épüljön, 3. Nemzeti programmal azonosult tömeg és olyan vezetőség, amely a nemzeti társadalomban lüktet és dolgozik, és amelynek kiválasztásában csak a szakértelem, a képesség és az arivalóság játszhat szerepet, 4. Az egyházak szerepének, fontosságának és szükségességének elismeré-

se, 5. Egészséges közszellem kialakítása. A nyílt és őszinte kritika megteremtése . . . mely ítéletével sújt mindenkít, aki a közösségi érdek ellen vét stb. Lehet-e időszerűbb program a ma számára akár Magyarországon, akár Erdélyben?

Nem nekünk szól-e a *Magyar Népközösség* című tanulmány (I. köt. 135–143) fejtegetése? „A kisebbségi kérdés általános európai rendezésének reménye . . . jó pár éve már szétfoszlott. Látható, hogy a kisebbségi kérdés megoldása nem remélhető humanisztikus alapon, . . . a kisebbségi kérdés elsőrendűen politikai kérdés, és mint ilyen, természetesen az erőviszonyok eredője. . . a kisebbségek az államhatalommal, vagy a kisebbséggel bíró államok az illető kisebbségek anyaországaival kötött közvetlen megállapodások és szerződések révén rendezik a kisebbségek helyzetét. . . . A kisebbségi kérdés megoldása – az európai jogfejlődés mai helyzetében nem is történhetik eredményesen, csak kétoldali szerződésekkel.”

Bősegesen lehetne idézni Albrecht már említett és a kiadványban olvasható tanulmányaiból (*Magyar Szövetség*. I. köt. 119–120. *Magyar Népközösség*. I. köt. 135–143) olyan megállapításokat, tanácsokat, gondolatokat, melyeknek nagy hasznát vehetné a mai romániai magyar kisebbség életben maradásáért folytatott keserves küzdelmében. Igaz, nemcsak az ő tanulmányai ilyenek. Különösen az I., a III. és az V. csoportba sorolt cikkekről kellene időszerűségük miatt részletesebben szólnunk. Megemlítettük már Venczel József *Metamorphosis Transylvaniae* című cikkét (I. köt. 65–72), melyben a magyar kisebbség közszellemének a valós önismereten nyugvó szükséges változásáról ír. Ugyanő más két tanulmányában, az *Erdélyi kultúrproblémákkal* (I. köt. 259–269), *Művelődéspolitikai tervekkel* (I. köt. 269–277) foglalkozik. Hasonnal mérülhet el az ember Márton Áron *Népművelésünk feladatait* taglaló írásában (I. köt. 278–284) is.

Értelemszerűleg a kiadványnak azokra a tanulmányaira szeretnénk terelni a figyelmet, melyek nemzet-, népmentő tennivalókkal foglalkoznak. Ezért nem említünk itt értékes művelődéstörténeti, művészeti, irodalmi, nyelvészeti, történeti tárgyú dolgozatokat. Az erdélyi kisebbségi magyarság fennmaradását ezeknél inkább szolgálják azok a gondolatok, melyek pl. Nagy András *Egészségpolitikai vázlat* (II. köt. 51–63), Domokos Pál Péter *A moldvai magyarság történeti számadatai*

(II. köt. 81–92), Nagy Ödön *Szórvány és beolvadás* (II. köt. 145–162) tanulmányaiban nyerne megfogalmazást. A kiadványnak leginkább szívbe markoló tanulmánya bizonyára ez az utolsóként említett. A mesterséges beolvasztás mellett évről évre ezrek vesznek el népünkől a természetes beolvadás következtében a románok közé ékelődött szórványterületeken. Ez a magyarság számára sajnálatos fogyatkozás évszázadok óta tart. Így magyartalnodott el a Mezőség, ritkult meg óriási mértékben a magyar lakosság Észak-Erdélyben. (Vö. Makkai László: *Észak-Erdély nemzetiségi viszonyainak kialakulása*. II. kötet 236–252) Sajnálatos, hogy „ma közvéleményüket alig izgatja a szórványkérdés”. Pedig „igazi nemzeti erőpróbánk az, hogy ezt a nemzeti szégyent, a beolvadás folyamatát sikerül-e megállapítanunk vagy legalábbis a természetesre csökkentenünk”.

V. I.

Horvát István és Ferenczy János levelezése. Sajtó alá rend., bev. Soós István. (Magyarországi tudósok levelezése 2.) Bp. MTA Irodalomtudományi Intézet. 309 p.

Horvát István, történész, nyelvész, a 19. század első felének jelentős személyisége, nem vált az utókor kedvencévé. Rendszerint, ha Horvátról van szó, képtelen fantazmagóriáira emlékezünk, arra az eltökélt szándékára, hogy a világ östörténetét magyarokkal, jászokkal, palócokkal, és szittyákkal népesítse be. Az 1830-as években, a reformkor első dinamikus évtizedében Horvát inkább a haladás kerékkötőjének, mintsem előmozdítójának tetszett, és ezt a korszak kíméletlen kritikusa, Bajza József Horvát szemére is hányta. Horvát azon állítására, hogy „Én inkább akarok atyáinkkal hibáznai, mint az újabb tudatlan írőkkel tartani,” Bajza így vágott vissza: „Micsoda gögös, okatlan, fonák, és minden józan ész elleni beszéd. Ha így gondolkodik, akkor miért szerkeszti a Tudományos Gyűjteményt? És temesse el magát öreg föliánsaival, színette kódexei közé, zárja el ablakait hogy újítást ne láthasson.”

Érdekes módon, sok tanítványa, közöttük Eötvös József báró, a lényegét nem Horvát tülzásaiban, hanem minden kétségen felüli hazaszeretében látta, abban, hogy Horvát szívénel „melegbben szív nem dobogott a hazáért. . . Horvát érdemeit a haza sohasem hálálhatja meg eléggé.”

Horvát István és Ferenczy János levelezése, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete kiadásában, valóban a szokványostól eltérő képet nyújt számunkra Horvátról; az előítéleteiben megrögzött, házsártos, maradi és sértődékeny öregúr helyett, a levelezés egy mozgékony, a kor haladó eszmevilágát szomjasan befogadó, érzékeny, de ugyanakkor életvidám fiatalembert varázsol elénk.

Ez az utóbbi ábrázolás természetesen nem teljes új a korszak kutatói számára, hiszen a *Horvát István Mindennapja* cím alatt kiadott, 1805 és 1809 közötti naplójegyzeteiben ez az ifjúkori kép tárul elénk. Ferenczy Jánossal folytatott levelezése részletekben bővelkedő kiegészítése a fiatal Horvát profiljának, és egyúttal rendkívül érdekes korráj. Mind Horvát mind Ferenczy tagjai voltak Fábri Anna találó megfogalmazásában, a „lelkes és elhivatott értelmiség” kis csoportjának.

A levelek zöme 1806 és 1809 között íródott, amikor mindkét fiatalember házitanítószkodott — Horvát a Fejér megyei Válban, Ferenczy pedig Pesten. Sok minden kötötte össze őket, többek között szegénységük, állandó anyagi problémáik. „Kérek számláld össze azon egyikét forintokat,” írta Ferenczy Horvátnak 1808-ban, „mellyekkel tartozol nekem — szükségem van reájok!” De valahogy, fiatalságuk, életkedvük, minden új iránti lelkesedésük átsegítette őket anyagi és egyéb gondjaikon.

Mindezt, még viszállyaikat is, áthatotta egymás iránti baráti szeretetük. Korukban még nem volt valamiféle viktoriánus érzelmi visszafogottság vagy aggodalom afelett, hogy kölcsönös szeretetüket valaki félreérthetné. Nincsen tehát hangfogó érzelmeik szabadon áradó kifejezésein. „Emlékezem feledésbe hozni sohasem engedi egymáshoz viseltető szeretetünket,” írta Horvát Ferenczynek 1806-ban, majd ugyanő ez évnek egy későbbi levelében így búcsúzott el barátjától; „Élj boldogul és szeress!”

Ez a szeretet nem volt formaság a részükről, hiszen minden gondjukat, bajukat, örömeiket és gondolataikat megosztották egymással. Mókázás és egymás ugratása leveleiknek jó részét teszi kedélyessé. Horvát így címezte meg egyik 1807-ben írott levelét: „Ferentzi Jánosának Horvát István vig órákat és szép leányokat!” És ugyancsak Horvát írt arról hogy kedvesénél fognak majd eszé-

be jutni „a legfenekesebb orthographiai Principiumok, midőn heves tsókai Félístenné teendének”.

A tréfálkozás csak enyhítette időnként, de nem küszöbölte ki vagy semlegesítette komoly aggodalmukat és törődésüket nemzeti és értelmiségi problémák irányában. Elsősorban a magyar nyelv és nyelvújítás kérdései foglalkoztatták mindketőjüket. Egyik legkorábbi levelében Ferenczy ezt írja Horvátnak, „Róllad tudom, hogy Nyelvünkben munkáلكodol. . . Miglen nemzeteket hódító Árpád fiainak nyelvök főn léssen, élsz te, és neved ezeknek halhatatlan tetteikkel együtt az örök setétségbe el nem merülhet.” Hogy mennyire szívükön viselték a magyar nyelv sorsát, azt egy másik idézet tudná alátámasztani, ugyancsak Ferenczytól, 1806-ból: „Isötörtökön a Korona őrző Bátjánál ebédöltünk. Nagy magyar lelket vártam én itten — árnyéka sem volt! Frantzia hangozon, német morgásokon bosszantják itt a magyar füleket. . . Nézd az otsmán gyávaságot, mennyire hanyatlík. Mikor térünk józan észre, magyarok!”

A nyelvújítási mozgalmat leginkább egy darázs-fészekhez lehetne hasonlítani, ahol a fenyegető fulánkok egymás felé meregetése számított szabványnak. Mind Horvát mind Ferenczy Révai Miklós hű tanítványai voltak; Révai barátait saját barátainak tekintették, Révai ellenségeit viszont gyűlölték. Ha bárki azt gondolná, hogy a jakobinus mozgalom vérbefojtása és az azt követő korszak fullasztó reakciója megbénították a kis számú magyar értelmiséget; ez a levélváltás ennek pontosan az ellenkezőjét bizonyítaná be. A pusztán személyes súrlódásokat majdnem lehetetlen megkülönböztetni a szenvedéllyel átfűtött elvi ellentétektől. A kettő tulajdonképpen egybefonódik. 1806-ban Ferenczy így számolt be barátjának a súlyosan beteg Révairól, „A haláltól tsak Versegi miatt fél, oda leszen, úgymond, minden iparkodásom, fáradságom, munkáim félbe szagadnak, Versegi léssen az Ország Grammatikusa!”

A nyelvújítás mellett mindkettőjüket érdeklik a magyar újságírás és a magyar színházi élet kezdetleges próbálkozásai. Két levélben is, az egyik 1806-ban, a másik 1807-ben íródott, Horvát arról panaszkodik, hogy mennyire az elvárt minőség alatti produkál a Kultsár István által szerkesztett *Hazai Tudósítások*. „Nagyot köll gondolni, — írja Horvát —, a Magyar lélekről: meg sértetik az, ha gym gym portékát küldetnek megítélése alá. . . Miért báník Kultsár oly megvetőleg olvasóival, hogy

azoknak minden hiábavalóságokat kész eléjükbe tálni! Kevés tud még íróink közül a Magyar Nemzet méltóságához képest művelkedni. . . Mi édes Jantsim! törjünk ki e buta lelkek közül, s ne igérjünk soha többet a Nemzetnek, mint amit véghez vihettünk.”

Hasonló türelmetlenség fogja el Horvátot a nemzeti színjátszás állapotát vizsgálva: „A magyar játzó társaságnak néhány tagjai Pesten vagynak,” – írja 1807-ben. „A vármegye rajta vagon, hogy lábra állhassanak. Gyáva nemzetbéliek! kik vigaszgunkat is idegen nyelven vesszük vissza.”

Az ősi szabadság számukra nem a nemesi kiváltságok védelmével azonos, hiszen Ferenczy megvetéssel ír a „Magyar Verbőztisták”-ról, és Horvát a „jobbágyosság súlyos terhei”-ről oktatja ki neveltjét. Időnként felcsillan valami remény. Horvát 1807-ben úgy véli, hogy „a nemzet régi álmából fölébredni látszik.” De a század első évtizedére még nagyon erősen ránehezedik a kilátástalanság érzete. Halljuk ezt Horvátnak egyik 1809-ben írott levelében „Rettegok a jövődőtől. . . nem akarom elnyomatásunkat megérni; de így sem kívánom fönlétünket, mint mostanában vántzorgunk. Tsak az esnék inyem szerént, ha mi Magyarok, innen magunk erejéből józanabb, állandó alkotmányra vergődhetnénk. – Ez illenék egy ditső Nemzethez. Ugy de mi épen illyesre vagyunk alkalmatlanok. . . Félünk, remegünk, búslakodunk: de mind emellet semmi Nagyról sem merünk gondolkodni. Hová lealjasodtunk! . . . Vajha jóra fordulna a sorsunk! Akár ki legyen nem bánom megváltónk, tsak boldogulhassunk.”

Horvát egyéni tragédiája volt, hogy évtizedekkel később, házsártos öregemberként nem tudta és nem akarta sem elhinni, sem megérteni, hogy a körülötte forrongó magyar világ az ő ifjúkori álmait kezdte valóra váltani.

VERMES GÁBOR
(New York)

Vörösmarti Mihály kálvinista predikátor megtérése históriája. S. a. r. JANKOVICS József és NYERGES Judit. A kísérő tanulmányt írta JANKOVICS József. A latin szövegeket ford. és a jegyzeteket írta GERÉBY György. Bp. 1992. Argumentum Kiadó, 344 p.

A Kulturális és Történelmi Emlékeink Feltárása, Nyilvántartása és Kiadása Kutatási Program támogatásával napvilágot látott jelen kiadás sajtó alá

rendezői a szerzői kéziratához (előhelye a Matica Slovenská turócszentmártoni – Martin – könyvtára) visszanyúlva, és azt a MTAK kéziratárában őrzött ajánlólevelekkel kiegészítve, minden igényt kielégítő jegyzetapparátussal felszerelve jelentették meg a 17. század elején a kálvinista körökben nagy megrökönyödést, a katolikus ellenreformáció berkeiben bátorítást és örömet keltő áttérésről számot adó izgalmas önvallomást, Vörösmarti Mihály *Megtéréseinek históriáját*.

Vörösmarti megtérése történetének most első ízben napvilágot látott, „a debreceni bírónak, esküdtivel és az egész város népének” szóló ajánlását Pozsonyban 1643. március 21-ről datálta. De *Az olvasónak* szóló ajánlás szerint históriájának kibocsátására már az „1628. esztendőben is magát reá gondolta vala, noha szándékát meg félbehagyta”. A többszöri javítás, kiegészítés nyoma látható a kéziraton. A mű „valószínűleg 1610 és 1634 között készült-formálódott”, írja Jankovics József, aki jó meglátással állapítja meg, hogy bár Vörösmarti 1610. augusztus 15-én nyilvánította ki „a régi hitre maga adását” (I. könyve nyolcadik fejezetét!), már 1604–1605 táján „kimondta vallása és önmaga felett az ítéletet”, és a művében leírt összecsapások, viták „gyakorlatilag *post festa*” folytak, „ő már elszánt lélekkel, döntés után lépett a pástra”, miután az 1604-es nyitrai fogságában megismerkedett Bellarmini *Disputationes* című munkájának érveivel és elveivel.

Kálvinista vallásának igazsága felől azonban komoly kételyei támadtak már debreceni tanulóévei folyamán, Taraczk János magister egyháztörténeti kurzusain. A kereszténység régi évszázadainak számos csodái, a szentek tisztelete „és több ezekhez hasonló dolgoknak hallása újjította s öregbítette szívembe való szándékomat, és reájok képest gondoltam: De mint lehet ez? Igaz keresztényekről szól, akiket nevez, szenteknek mondja, . . . Mint fér azért e kettő öszve: igaz keresztények és szentek voltak. És pápisták voltak? Vagy pedig: ez ha jól esik, a mi dolgunk úgy rosszul lészen. Mi bizony úgy tévelygők, eretnekek létszünk.” (Első rész. *Vallásomba megakadásomról*: 19–20.)

„Vallása igazsága vizsgálására felindító ok”-ra mégis csak jópár évvel később, 1604-i nyitrai fogságában akadt. Ekkor töprengett el azon, hogy az „Istentől küldetés csudatételekkel tétetik bizonyossá”, „Luthernek és Calvinusnak az ő vallásokat Isten sem jelentötte, sem őket nem küldöt-

te”, „az ő vallásokat csak magoktól gondolták s eretnekség”. Helyesen látja Ipolyi Arnold, hogy Vörösmarti Nyitrán léleekben *megért*, de *áttérésről* még nem lehet szó (*Veresmarti Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái*. Bp. 1875. 134.) Nem akarta elhirtelenkedni a dolgot. Ha kételyeinek fenti megfogalmazásai nem azok keletkezésével egyidejűek, hanem évekkel később, munkájának ismételt, végleges formába öntésekor nyertek is kifejezést, el kell hinnünk, hogy éveket töltött igazságkereséssel, nyugtalanító lelki tusakodással, vajon Luther, Kálvin vallása igaz hit-e, az egyedüli, amely által üdvözülni lehet. Nyilvánvaló, hogy a barsi és komjáti zsinat vitatkozásainak, a delegátusokkal való tárgyalások leírásainak, a superintendenshez intézett leveleknek stb. egykorú leírásában nem kételkedhetünk, de az egész mű megszerkesztése, szelleme azt mutatja, hogy megírásával és megjelentetésével az volt a célja, hogy megtérésének igazolásán kívül másokat is hasonló cselekedetre bírjon. Ezt nem csupán könyvének utolsó, tizedik része (*Mit kívánjak még a prédikátorokul?*) mutatja, hanem az egész könyv felépítése. Hogy alig beszél a kor külső történeti eseményeiről, keveset mond saját életéről, leírásában a hitvitákról állandóan visszatérő gondolatkörben mozog, ismételtlen vitatársainak válaszait; tétovázásnak, csavargásnak, cigánkodásnak, hazugságnak bélyegzett disputáló módszerüket, a felvetett kérdéseket megoldani nem tudván, mellébeszélésüket, csúrés-csavarásukat, kételyei elosztásában őt ismételten tapasztalt cserbenhagyásukat, nemegyszer életét is veszélyeztető ellenségeskedésüket. Ez jelenti Vörösmarti írásának egyik fő teherterhelését. Mert „jóllehet, élénk stílusban, nagy láttató erővel, szellemes képekkel, élvezetes ironiával, remek dialógusokkal képes hangulatot és légkört megidézni, a jellemeket egy-egy gesztusuk találó rajza révén életre kelteni, a hosszú vitaleírások – főleg azok nemritkán lényegtelen külsőségségeinek végletes részletezése – elnehezítik, elszűrik a szövegét, szétűlják annak szerkezeti kereteit”, jellemzi őt helyesen a kötet sajtó alá rendezője.

Ezekből a nehezekektől megtisztítottan 1643-ban a debreceniekhez intézett ajánlásában Vörösmarti eljárásának szemléltetésére, igazolására megismétli az 1612-ben kinyomtatott Lessiusfordításban (*Tanácskozás, melyet kelljen a különböző vallások között választani*. Pozsony 2. kiad.) Homonnai Györgyhöz írott ajánló levelét, mely

megtérése históriájának sallang nélküli tömör ismertetése.

„De minthogy szinte olly nehezen szakadok vala el az elébbeni vallásomtól, mely nehezen válik el a lélek a testtől, nem hirtelenküdém, és a magam tetszésén nem akarék járni, hanem a kálvinista superattendensnek és hozzá tartozó prédikátoroknak megíram az én bús lelkemnek nyughatatlanágát. És bizonyos, s a magok vallástétele szerént is igazságos módokat adván elő, melyek szerént én az köztünk való beszédet kívánám, hat fundamentum kérdést támaszték elejőkbe, melyekben nékem nehézségem volt. Láttam is, hogy ha azokból jó módjával ki nem fejtözhetünk, semmiképpen vallásunk igaz keresztyén hit nem lehet; és nagy sok esedezésökkel kértem őket, hogy azokba való kételkedésimbe engemet megigazítsanak, lelki sebömből meggyógyítsanak, megjelentvén azt is, hogy én nem vöröngő és egymást szóval hányó vetekedést vadászok, hanem orvosságot, atyafiúi és szilid igazítást s oktatást kívánok. Ígérék, de ígéretjüket soha nem teljesíték. Úgy Vagygon, hogy el-végre, leveleimbe való sok untatásim után kezdének zsinatokat tenni, de soha semmi nagyobb ellenek nem volt, minthogy azokba való illetlen beszédekert megírtam, és orcájokra tértöttem, nagy sok feddésekkel is rongálván ártatlan fejemet, hogy azoknak megírásával szégyenítöttem és kisebbítöttem volna őket.

Elsőben azért mind az énvelem való sok viszákodások, tétovázások fortélyozások és kiáltozások, s mind a magok között való háborgások után végre más zsinatra halaszták a dolgot. Annakutána más zsinatba meg az előbbenihez hasonló magok viselése után el-későre hármát, főcket rendelének közülök, kik énvelem a dolgot zsinat nevével végbevinnék. De ezek is, szömbekelvén vélök . . . híváság és heábváló beszédűeknek találtatának. Harmadik zsinatba felosztották közöttök az ellenvetéseket, és a superattendens ígéretet tén levelébe, hogy írásokba ugyan megfelelőnek, . . . De ebben is, untatásomra is ugyan semmi nem kele, hanem el-végre, nyegyedik zsinatba, a dolog velem végbevitelre rendeltetett prédikátoroknak egyikét, ki közöttök leginkább akarja vala a dolgot, választották Nagyszombatba (ahová nem kicsin jelekből vett tölök való félrlömből béköltöztem vala), hogy az ott való kálvinista gyülekezetet az én példámból vehető botránkozás ellen predikálván, tanítaná. Kinek bėjöveteli megértvén, azon is mindjárt rajta

lévék, és mikor beszéddel sürgetném, azt monda, hogy nem tudnak velem mit cselekedni, mert soha oly erős varrást nem tehetnek, melyet én, hozzáfogván a nagy éles kést, egyszersmind mind fel nem metszenék. . . sokat csudálkozván, mondek: Olyan hejábavaló dolgoknak, aminémüket még ez ideig mondottatok, ugyan s ki adhatna helyt? De mindazáltal nem még azokat is nem vetöttem csak egyáltalában meg, hanem okát adtam s irtam is, miért nem lehetnek semmiképpen igazak, a miért nem mutatjatok meg, hogy az én mondásim inkább erőtlenekek, a tiéitek pedig erejében maradnak? . . . Immár te mit gondolsz véle, ha mi szerdékel megelégszünk is, a mi lelkünk ha megnyugszik rajta, teneked mi ellened benne? Te lássad! S ez lén legutolsó feleletek." (11–12.)

Ezért adta magát a „régii hitre”, a pápista vallásra 1610 Nagyboldogasszony napján; „meggyónván, communicálván és professiót tévén, teljességel ellene mondek a kálvinista tévelygésnek, melybe merő tudatlanságból, születésemtől fogva harmincnyóc esztendeig hevertem vala.” (206.)

Vörösmarti Mihály *Megérése históriáját*, a magyar barokk irodalom egyik első jelentős alkotását immár teljes szövegében veheti kezébe az olvasó. Ipolyi Arnold múlt századi kiadásával szemben a kiadvány tartalmazza a közelmúltig elveszettnek hitt ajánlások hiteles szövegét, a marginálisokat, melyek át- meg átszövik Vörösmarti művét, és bepillantást engednek az író alkotómunkájába, megértetik a rejtett szövegösszefüggéseket, megkönnyítik a távoli szövegrészek egymáshoz kapcsolását. Vörösmarti lapszéli utalásai felfedik az elhallgatott nevek és eseménymozzanatok bonyolult összefüggéseit. A kiadvány az eredeti utalásokon kívül a kézirat lapszámaira vonatkozó hivatkozások mellett mindig pontosan közli a megfelelő helyek kötetlapszámait. A sajtó alá rendezők számos egyéb kiegészítéssel, nyelvi és tárgyi magyarázattal, a latin szövegek fordításával (ez utóbbi Gereby György munkája!) teszik a mai olvasó számára érthetővé ezt az egyébként igen nehéz műfajú olvasmányt.

VARGA IMRE

Trideset godina Instituta za književnost i umetnost. (1962–1992). Bibliografija izdanja. (1962–1992). Beograd, 1992. Institut za književnost i umetnost, 62 p; Marija CINDORI-

ŠINKOVIĆ: **Letopis kulturnog života 1904–1907.** Politika. Pravda. Beograd, 1992. Matica srpska–Institut za književnost i umetnost, 486 p.

Két, a magyar tudós közvéleményt is érdekelhető bibliográfia jelzi, hogy a fegyverek között sem hallgatnak a műzsák, legalábbis a művelődéstörténeté nem. Az első bibliográfia a Szerb Tudományos Akadémia Irodalomtudományi és Művészeti Intézete kiadványainak jegyzékét adja, az Intézet fennállásának 30. évfordulója alkalmából. A kiadványból kitetszik, hogy nemcsak a szó szoros értelmében vett irodalomtörténeti feladatok ellátására vállalkozott az Intézet, hanem céljául tűzte ki a kortárs irodalomelméleti irányzatok, az összehasonlító irodalomtudomány, azon belül súllyal: a kapcsolattörténet tanulmányozását; szöveggyűjtemények segítségével mutatja be a szerb irodalmi gondolkodás (criticism) histórikumát, olykor a néprajz területére is átrándulnak a kutatók; könyvészeti vállalkozások meg kíváltképpen az intézeti „tervmunkák” közé tartoznak. Jóllehet a hangsúly (a kötetekből kitetszően) a szerb irodalomtörténet feltárásán van, a világirodalmi kitekintések száma sem mondható csekélynek – angol, olasz, orosz irodalomtörténeti tárgyú monográfiák jelentek meg az Intézet kiadásában. A meghívott magyar szerzők különféle gyűjteményes kötetekben közölték írásaikat (Szabolcsi Miklós és Horváth Lukács Borbála elméleti jellegű értekezésekkel szerepelnek, Fried István a szerb–magyar kapcsolatok egy problémáját tárgyalja; Vujda György Mihály komparatistikai tanulmányt publikált). Az Intézet nemzetközi kapcsolatai igen jelentősek (voltak?); s az első évtizedekben számottevőnek volt mondható a jugoszláviai kitekintés: míg az intézet első gyűjteményes kötetét Ivo Andrićnak szentelték, a második nagy gyűjteményes vállalkozás a Krležáról szóló értekezések kiadása. Még 1985-ben is egy kötetben publikáltak műfajelméleti értekezéseket horvát és szerb tudósok. Legalább bibliográfia őrzi az együttműködés emlékét.

A második bemutatandó kötet két 1904-ben indult lap, a *Politika* és a *Pravda* kulturális anyagának bibliográfiájával szolgál. Az évenkénti bontás mellett az alábbi rovatokban tárja föl a gyűjtő, sajtó alá rendező Cindori Mária az anyagot: kulturális és irodalmi élet, irodalom, fordított irodalom, színház, képzőművészet, zene.

A két belgrádi lap kulturális rovatának magyar anyaga igen jelentősnek mondható; az adatok ed-

dig a magyar szakirodalomban ismeretlenek voltak. Petőfi Sándor öt tételben szerepel, műveiből vett idézetek, versfordítás (*Első szerepem*), Anton Aškerc (szlovén költő) *Petőfi emlékműve előtt* című verse, továbbá egy kisebb tanulmány, amely az ukrán Sevcsenko költői párhuzamait Petőfi és Burns lírájában véli fölfedezni. Gárdonyi Géza két novella-fordítással van jelen a lapok hasábjain, Mikszáth Kálmán négygel meg egy róla szóló írással. Helldai Jenő két közleménnyel van jelen, Jókairól ez időben egyetlen írás szól. A szerb színjátszás kezdeteinél jelen lévő, szerb tárgyú színművet író színművész Balog Istvánt egy szerb szerző magyarul közölt cikkének fordításával mutatják be, míg 1906-ban Belgrádban előadják – erről is tudósítanak – Obernyik Károly szerb tárgyú darabját, a *Brankovics Györgyöt*, Jovan Djordjević átdolgozásában és Milorad Gavrilović rendezésében. A budapesti Nemzeti Színház 1906-os belgrádi vendégjátékáról éppen úgy cikk emlékezik meg, mint egy magyar újságíró delegáció szintén 1906-os belgrádi látogatásáról. Cikk mutatja be a Szépművészeti Múzeum *Magyar Grafika. 1800–1900* című kiállítását 1907-ben, és sűrűn fordulnak elő beszámolók magyar muzikusok belgrádi hangversenyeiről.

Liszt Ferenc neve három tételben bukkan föl, az egyik a magyar Liszt-szobor felállításának terveiről szól. Nem kerüli el a belgrádi újságírók figyelmét a magyar operett sem, a színészek közül Pálmay Ilka és Fedák Sári kerül a lapok hasábjaira.

A név- és tárgymutatóval gazdagított bibliográfia a szerb kulturális sajtó egy részéről ad megbízható képet, s egyben a század első évtizedének szerb kulturális érdeklődéséről is. Mint az előszóból megtudhatjuk, ez a kiadvány része az Intézet egy projektumának, amelynek tárgya a szerb irodalmi periodikumok története. Nyilván az anyag bősége miatt az első lépésben a bibliográfiai felmérést kell elvégezni, csak ez után következhet az anyag valamilyen szempontú feldolgozása. Annyi bizonyos, hogy magyar szempontból is hasznos ez a munka, hiszen a magyar kutató által eddig még nem forgatott sajtótermékekből fordítások, híradások bukkannak föl irodalmunkról, művelődésünkről. Ezen keresztül kultúránkkal kapcsolatos szomszéd-népi reagálásokra derülhet fény, de profitálhat belőle több kritikai kiadás is.

Örvendetes, hogy 1992-re több kiadvánnyal gazdagodott a szerb irodalomtudomány és művelődéstörténet. Csak remélni lehet, hogy a nehéz és

mind jobban nehezülő helyzetben továbbra is lesz mód a megkezdett vállalkozások folytatására.

FRIED ISTVÁN

Europäische Einbandkunst aus sechs Jahrhunderten. Beispiele aus der Bibliothek Otto Schäfer, Schweinfurt. (Bearb. von Manfred von ARNIM). [Ausstellungskatalog.] Schweinfurt, 1992. 494 p. 219 színes tábla.

A Bibliothek Otto Schäfer 1951-ben jött létre mint magángyűjtemény, majd alapítvány keretében (Dr.-Otto-Schäfer-Stiftung) nyilvánossá lett 1991-ben, s ekkor az alapítási procedura végére egy kiállítással tettek pontot Kreis und Kugel címmel, lévén a Schäfer-család golyóscsapágy gyáros. Korábban már a könyvtár anyagáról egy kötkötetes mintaszerű katalógus (Katalog der Bibliothek Otto Schäfer) jelent meg, ugyancsak Manfred von Arnim munkájaként (1984). A schweinfurti Otto Schäfer könyvtár a közelmúltban ismét egy nagy-szerű kiállítással örvendeztette meg a könyvszerető közönséget: 1992. október 11-től 1993. március 28-ig kiállításon mutatták be a gyűjtemény legérdekesebb kötéseit hat évszázadból, 1407/08-tól 1986-ig. A kiállítási katalógus kicsit filozófikus hangvételű bevezetőjében von Arnim számba veszi a kiállítás megvalósulásának belső feltételeit, melyek itt kedvezőek voltak: a könyvtár anyaga, ennek kutatási és feldolgozási lehetőségei, a nagy-szerű segédkönyvtár, egy kötésekről készült fotó-vagy levonat-archívum, s az 1991-es átépítéskor kialakított kiállítóterem. A külső feltétel maga az ember, az olvasó, a használó, a könyvkölcsönző, -vásárló, -gyűjtő, sőt a (kiállítást) látogató ember, és viszonyulása a könyvhöz, s annak kötéséhez. "Micsoda idők voltak azok, midőn az ember nemcsak azt mondhatta: 'az orvosom' vagy 'a szabóm', hanem azt is, 'a könyvkötőm'" – idézi Kempowskit von Arnim. De hányan mondhatták ezt el? Tényleg az a kor volt a jobb? Mégiscsak ma vesznek többen könyvet(?). Viszont micsoda különbség van egy kézművesipari és egy gépi kötés között! Ma hiányoznak a megbízók, az igazi bibliofilek, és kevés a könyvkötőművész, s egyik a másik hiányát fokozza. Von Arnim úgy látja, hogy Németországban merészség kötéskiállítást rendezni (és Magyarországon?), nem így Franciországon, ahol 1947 óta a könyvkötő-egyesület rendszeresen szervez kiállításokat (La reliure originale). Ott ma is gyakran

jelennek meg könyvek brossúrkötésben, hogy lehetőség legyen egyedi kötést csináltatni.

A gyűjtési szándék középpontjában a francia művészi kötések álltak. Franciaország a 16. század dereka óta a mai napig vezet e téren. Mindez kiderül a katalógusból is: a 219 számozott tétel közül 86 francia. Őt Grolier-kötésük van. (Magyarországon egy sincs.) Viszont nincs egyetlen magyar kötés sem ebben a katalógusban. Ez talán összefügg az alapítási évvel (1951) és a vasfüggönnyel ... Adva voltak (és vannak) a piaci lehetőségek. A katalógus egyébként, amely alcímében azt jelzi, hogy a bemutatott kötések példák az Otto Schäfer könyvtár állományából, nagyon tudatos és megfontolt gyűjtést tükröz. Érdekes a századok szerinti megoszlás: a 16., 18. és 19. századból nagyjából ötvenötven, a 15., 17. és 20. századból kb. húsz-húsz kötetet válogattak. Már ez önmagában jellemezheti a kötetéstörténet fontosabb korszakait. Említésre méltó, hogy a 20. század művészi kötéseinél milyen fontos szerepet játszanak a női könyvkötők (205, 218, 213, 215, 219). Ez egyébként Magyarországon is így volt.

E katalógusnak két célja van: a könyvszerzői szakembereket szolgálni és az érdeklődő laikus látogatókat kalauzolni. Ezért von Arnim nemcsak luxus kötések válogatott össze, hanem – hogy e hat évszázad kötetéstörténetét minél teljesebben illusztrálja – egyszerűbb pergamen (pl. 15, 88 b) és papírkötések különféle típusait is közli (17, 82, 104–105). Ugyanakkor törekedett arra, hogy bevezessen a kötésmeghatározásba, érzékeltesse a datálás és lokalizálás lehetőségeit, bemutassa a könyvkötőt vagy könyvkötő-dinasztiát és a tulajdonos(oka)t. A legtöbb esetben végigkövethető a könyv provenienciája. A tételek leírásánál a szerzőt általános művelődéstörténeti szempontok is vezették. A katalógus, amely annál jóval több, tudományos igényeknek is megfelel. Nemcsak kötetéstörténetet ad, hanem a könyvkötés legfontosabb technikai szempontjaira is figyelmet fordít. Kiválóan alkalmas oktatásra! A bevezetést követően alig öt oldalon bravúrosan foglalja össze az európai kötetéstörténetet úgy, hogy a csillaggal jelölt tétel-szám alatt megmagyarázza az egyes stílusokat (pl. welsch: *42, fanfare: *65, semé: *76, legyező-stílus: *85, art deco: *202), a kötésfajtát (pl. csuklyás: *27, ikerkötés: *79, ötvöskötés: *95), a díszítő technikát és díszítő szerszámokat (pl. börmetszés: *1, bélyegző: *2, görgető: *10, lemez: *22, kámeó-dísz:

*30, bőrhozaik: *98). Minden tétel két egymással szemben lévő oldalt foglal el. Az egyikben van a szöveg: legfölül címként a kötés megnevezése, alatta a könyv legfontosabb bibliográfiai adatai, számozott példányú kiadás esetében az adott könyv sorszáma, majd következik dőlt betűvel szedve a kötés nagyon szakszerű tömör leírása a pontos mérettel. A "főszöveg" tartalmazza a történeti tudnivalókat, hogy ki volt az első tulajdonos (pl. MacCarthy-Reagh: 128), vagy megbízó (pl. Fuggerék: 41, 61, 73), olykor a szerzőről fontos adatokat, másutt a könyvkötő pályafutását (pl. A.M. Padeloup: 101, Lukas Weischner: 60), vagy egy-egy neves könyvgyűjtemény pár szavas történetét (pl. Oettingen-Wallerstein: 42, Ottheinrich, a későbbi Palatina, Wolfenbüttel: 60), másutt egy korszak népszerű kötetstípusát, pl. almanachok számára méret szerinti(!) szőtt selyemkötések történetét (148 a-c). – Közbevetőleg itt meg kell jegyezni, hogy e tételszám betűjelei három kötetet jelentenek három képpel, vagy a 129. tételszámon nyolc kötés képével. Manfred von Arnim ebben is többet nyújt annál, mint amit ígér, hiszen nem is 219, hanem valójában 272 kötetet mutat be katalógusában. – Ezután következik a könyv provenienciája, végül a legszükségesebb irodalmi hivatkozások.

A szöveggel szemben lévő oldalon láthatjuk a kötés nagyszerű felvételét. Az ábra elhelyezésére nagy gondot fordított a szerző. Például a 44. tétel esetében az elő- és háttábla is fontos, s elfért volna a kötés eredeti méretben, ha haránt fektetik, de hogy ne kelljen a katalógust forgatni, inkább kicsinyítve közlik a képet. Viszont a 22. szám alá sorolt kötés "keresztben" fekszik, mert így jobban láthatók a kötetstáblát díszítő lemezek. A XVIII. oldalon van a használati útmutató, mely a tartalomjegyzéket is helyettesíti. A kötések nagyjából és lehetőség szerint időrendben következnek, s a lap alján számozva vannak. Itt oldalszámzás nincs, a 219. tétel után a regiszterek a 465. oldalon kezdődnek. Az első index a kiállított kötések jegyzéke, ezt követi a név szerint ismert könyvkötők, aranyozók és műhelyek listája, majd a kötések készítői szerinti csoportosítás (12 országból valók a kiállításon bemutatott könyvkötések). Hasznos a korábbi tulajdonosokat lajstromozó index éppúgy, mint a kötet borító kéziratok és nyomtatványok. Következik a rövidítve idézett szakirodalom jegyzéke, majd egy tárgyszó index. A kötet végén könyvkötői szak kifejezések és fogalmak glosszáriuma található.

Hogy milyen lehetett maga a kiállítás, melyet a recenzens sajnos nem láthatott? Pompás. Von Arnim a bevezetőben szellemesen jegyzi meg, hogy katalógusa "kézi"-könyvként nem szolgálhatott, lévén nehéz fóliás (320 x 220 mm), de ezt a "nehézséget" úgy küszöbölték ki, hogy a vitrineknél állványokra helyezték a katalógus megfelelő oldalainak másolatát, így a látogató nyomban kielégíthette információs igényét. A kiállításon egyébként a látogatókat egy igen jó, nagyon informatív, leporelló formájú kalauz (Kurzführer) is segítette. A könyv három dimenziójú, a katalógus képei pe-

dig síkbeliek. A kiállítás látogatói láthatták azokat a poncolt vagy festett metszéseket, amelyeket a szerző kiemel bevezetőjében (XV. p.: 29, 41–43, 52–54 stb.), de a metszés egyik képen sem látszik, mert a kötéstábla fontosabb. Viszont a 64-esnél a metszés a főszereplő. Vigaszunk, hogy a katalógus megmarad, ha a kiállítást lebontották is. Az Otto Schäfer könyvtárba pedig el lehet menni és megnézni a könyveket kívül-belül. Aki teheti, ne kerülje el Schweinfurtot, ha Németországban jár.

ROZSONDAI MARIANNE

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Szedte az Argumentum Kft
Számítógépes szerkesztés: Köves Gabriella
Műszaki szerkesztő: Pongrácz Tamásné
Megjelent 11,08 A/5 ív terjedelemben
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdatüzeme
Felelős vezető: Kalászdi András

TARTALOM

<i>Madas Edit</i> : A legkorábbi magyarországi használatú tematikus beszédgyűjtemény	249
<i>Erdő Péter</i> : Az esztergomi szinodális könyv	263
<i>Berecz Ágnes</i> : A kései janzenizmus és hatása Magyarországon	279
<i>Kádár Judit</i> : Kossuth-cikkek két brit hetilapban	292
<i>Wix Györgyné</i> : A szerzetesi könyvtárak sorsa	306

KÖZLEMÉNYEK

<i>Borsa Gedeon</i> : Egy feltehetően soha el nem készült hazai misekönyv emléke	325
<i>Gömöri György</i> : Újfalvi Imre verse egy wittenbergi kiadványban	330
<i>Ojtozi Eszter</i> : Egy Erasmus-kötet Sinai Miklós könyvtárából	332
<i>Kriedemann, Theresa</i> : Ifjabb Ács Mihály Bártfán	333
<i>Fehér Katalin</i> : Nevelési tárgyú egyházi beszédek a 18. század végén	337
<i>Kókay György</i> : A 18. századi magyarországi sajtó és a nyelvkérdés	339
<i>Holló Szilvia</i> : Ifjúsági könyvek egy pesti polgárcsalád házikönyvtárából (1840–1913)	342

FIGYELŐ

<i>Kókay György</i> : Kéki Béla	347
<i>Fenyő István</i> : A magyar irodalomtörténet bibliográfiája c. sorozat újabb kötetei	347
<i>Nemes Erzsébet</i> : A Szentendrei Görögkeleti Szerb Püspöki Könyvtár	353

SZEMLE

Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530). Szerk. Madas Edit. (<i>Varga Imre</i>)	357
Erdész Ádám: Tervező, kutató, tanító. Haiman György munkásságáról. Békéscsaba–Gyomaendrőd, 1992. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	359
Hitel. I–II. kötet. Kolozsvár 1935–1944. Tanulmányok, repertórium. Vál. bev. összeáll.: Záhony Éva. Bp. 1991. (<i>V.I.</i>)	360
Horvát István és Ferenczy János levelezése. S. a. r. és bev. Soós István. MTA Irodalomtudományi Intézet. (<i>Vermes Gábor</i>)	362
Vörösmarti Mihály kálvinista predikátor megtérése története. S. a. r. Jankovics József és Nyerges Judit. Bp. 1992. (<i>Varga Imre</i>)	364
Trideset godina Instituta za knjizevnost i umetnost. (1962–1992). Bibliografija izdanja. (1962–1992). – Marija Cindori-Šinković: Letopis kulturnog života 1904–1907. Beograd, 1992. (<i>Fried István</i>)	366
Europäische Einbandkunst aus sechs Jahrhunderten. Bearb. von Manfred von Arnim. Schweinfurt, 1992. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	367

SOMMAIRE

<i>Madas, Edit</i> : Le recueil de sermons thématique le plus ancien, en usage en Hongrie	249
<i>Erdő, Péter</i> : Le livre synodal d'Esztergom	263
<i>Berecz, Ágnes</i> : Le jansénisme tardif et son influence en Hongrie	279
<i>Kádár, Judit</i> : Des articles de Kossuth dans deux hebdomadaires britanniques	292
<i>Wix, Borbála</i> : La fortune des bibliothèques monastiques	306

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Borsa, Gedeon</i> : Le souvenir d'un missel hongrois qui ne s'est jamais achevé	325
<i>Gömöri, György</i> : Un poème d'Imre Újfalvi dans une publication de Wittenberg	330
<i>Ojtozi, Eszter</i> : Un volume d'Érasme de la bibliothèque de Miklós Sinai	332
<i>Kriedemann, Theresa</i> : Mihály Ács le jeune à Bártfa	333
<i>Fehér, Katalin</i> : Des sermons ecclésiastiques ayant un sujet pédagogique, à la fin du XVIII ^e siècle	337
<i>Kókay, György</i> : La presse en Hongrie au XVIII ^e siècle et le problème de la langue	339
<i>Holló, Szilvia</i> : Des livres pour la jeunesse dans la bibliothèque domestique d'une famille bourgeoise de Pest (1840–1913)	342

CRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : Béla Kéki	347
<i>Fenyő, István</i> : Les nouveaux volumes de la série La bibliographie de l'histoire de la littérature hongroise	347
<i>Nemes, Erzsébet</i> : La Bibliothèque Épiscopale Orthodoxe Serbe à Szentendre	353

REVUE

Anthologie à l'histoire de l'ancienne littérature hongroise. Moyen-âge (1000–1530). Réd. par Edit Madas (<i>Varga, Imre</i>)	357
Erdész, Ádám: Projecteur, chercheur, instituteur. Sur l'activité de György Haiman. Békéscsaba–Gyomaendrőd, 1992. (<i>Kőhegyi, Mihály</i>)	359
Hitel. (Crédit.) Vols I–II. Kolozsvár, 1935–1944. Études, répertoire. Choisis, intr. et réd. par Éva Záhony. Bp. 1991. (<i>V. I.</i>)	360
La correspondance d'Isván Horvát et János Ferenczy. Réd. et intr. par István Soós. Institut d'Études Littéraires de l'Académie Hongroise des Sciences. (<i>Vermes, Gábor</i>)	362
L'histoire de la conversion du Prédicateur calviniste Mihály Vörösmarti. Réd. par József Jankovics et Judit Nyerges. Bp. 1992. (<i>Varga, Imre</i>)	364
Trideset godina Instituta za književnost i umetnost. (1962–1992). Bibliografija izdanja. (1962–1992). – Marija Cindori-Šinković: Letopis kulturnog života 1904–1907. Beograd, 1992. (<i>Fried, István</i>)	366
Europäische Einbandkunst aus sechs Jahrhunderten. Bearb. von Manfred von Arnim. Schweinfurt, 1992. (<i>Rozsondai, Marianne</i>)	367